

**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ (м. Одеса) імені К.Д.УШИНСЬКОГО**

На правах рукопису

ГОРЛІЧЕНКО МАРИНА ГРИГОРІВНА

УДК: 355.232+355.23+371.031+378.126

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ АДАПТАЦІЇ КУРСАНТІВ ДО
НАВЧАННЯ У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ**

Спеціальність 13.00.04 - теорія і методика професійної освіти

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук**

Науковий керівник –
Курлянд Зінаїда Наумівна,
доктор педагогічних наук,
професор

Одеса - 2004

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади адаптації курсантів до навчання у вищих військових закладах освіти	12
1.1. Сутність феномену “адаптація”	12
1.2. Складові адаптаційного процесу у вищій школі	27
1.2.1. Фактори адаптаційного процесу	29
1.2.2. Труднощі процесу адаптації курсантів у ВВНЗ	36
1.2.3. Види та етапи адаптації	49
1.2.4. Визначення шляхів оптимізації процесу адаптації	56
1.3. Педагогічні умови адаптації курсантів до навчання у ВВНЗ	59
Висновки до першого розділу	83
РОЗДІЛ 2. Експериментальне дослідження ефективності педагогічних умов адаптації курсантів до навчання у військових ВНЗ	87
2.1. Методи дослідження та діагностика стану адаптованості курсантів вищого військового навчального закладу	87
2.1.1. Методика визначення стану адаптованості	89
2.1.2. Діагностика адаптованості курсантів у ВВНЗ	94
2.2. Загальна характеристика структурно-функціональної моделі адаптації курсантів до навчання у військовому ВНЗ	125
2.3. Реалізація педагогічних умов, що сприяють успішності адаптації курсантів до навчання у ВВНЗ	134
2.4. Результати формувального експерименту та їх аналіз	158
Висновки до другого розділу	179
ВИСНОВКИ	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	190
ДОДАТКИ	211

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВЕ	Взвод експериментальний
ВК	Взвод контрольний
ВНЗ	Вищий навчальний заклад
ВВНЗ	Вищий військовий навчальний заклад
ССВВО	Система стандартів вищої військової освіти
НПП	Науково-педагогічні працівники
ЗСУ	Збройні Сили України
ЗУН	Знання, уміння, навички
МОУ	Міністерство оборони України
ООЛПСВ	Одеський ордена Леніна інститут Сухопутних військ
ОКХ	Освітньо-кваліфікаційна характеристика
ОПП	Освітньо-професійна програма
ПВП	Первинна військова підготовка
СВ	Сухопутні війська

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена концептуальними положеннями Національної доктрини розвитку освіти України у ХХІ столітті та Державної програми реформування і розвитку Збройних Сил України, в яких одним з основних принципів сучасної освіти називають її єдність і наступність, а також її безперервність та різноманітність. Тому виникає необхідність у тому, щоб реформування військової освіти було спрямовано на адаптацію вищої військової освіти до сучасних умов.

У наш час, коли відбуваються докорінні зміни в українському суспільстві, загострюється проблема орієнтації людини у нових обставинах життя, особливої значущості набуває адаптація військовослужбовців, а саме, курсантів до навчання у військовому ВНЗ. Сьогодні існує чимало даних про деструктивний вплив умов навчання на діяльність і морально-психологічний стан людини як наслідок виникаючий при цьому з невідповідності між її можливостями і об'єктивними вимогами навчальної діяльності. Одним із суттєвих чинників удосконалення підготовки військових фахівців у ВВНЗ є підвищення ефективності навчально-виховного процесу, що можна забезпечити шляхом впровадження активних методів навчання та педагогічних умов адаптації курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах з метою її оптимізації та прискорення.

Сучасні умови життя і діяльності висувають підвищені вимоги до адаптивних механізмів людини. Ускладнення умов навчання у військовому ВНЗ можуть викликати різні нервово-психічні зриви та призвести до дезадаптації молодшої людини. Проблема запобігання таких станів виходить далеко за межі педагогіки, тому це питання необхідно розглядати з усіх аспектів: педагогічного, психологічного, біологічного, соціального, професійного.

Різні аспекти адаптації фахівців до професійної діяльності знайшли відображення у працях В.Т.Ащепкова, О.В.Барабанщикова, В.І.Брудного,

Л.П.Буєвої, В.Г.Бушурової, М.І.Дьяченка, В.П.Казначєєва, Л.О.Кандибовича, М.Г.Колпакова, І.С.Кон, О.Г.Мороза, А.А.Налчаджан та ін., а також в дисертаційних дослідженнях Л.А.Булатової, А.Ф.Бенедиктової, Л.Г.Єгорової, Є.П.Савченко, В.С.Штифурак та ін. Проте більшість учених не ставили перед собою завдання досліджувати педагогічні умови адаптації майбутніх військових фахівців як провідної ланки когнітивного процесу складної педагогічної системи, від успішності якого залежить дидактична і професійна усталеність курсантів до навчання. Наявність протиріч між вимогами ступеневої системи військової освіти і ССВВО щодо професійної підготовки офіцера і традиційними формами і засобами підготовки військових фахівців висуває необхідність поглибленого й докорінного вивчення питання входження курсанта в нове педагогічне середовище. Питання адаптації курсантів до навчання у ВНЗ “закритого типу” були предметом дослідження у працях Г.І.Васильєва, О.В.Іванової, В.В.Коноплева, О.А.Назарова, В.Я.Яблонко та ін.. Натомість здебільшого досліджувався психологічний аспект означеного питання і не стосовно курсантів вищих військових навчальних закладів Міністерства Оборони.

Насичена програма першого року навчання закладає початковий рівень професійних знань курсантів, що є необхідним для подальшого фундаментального засвоєння усієї сукупності навчальних дисциплін. Знання, одержані курсантами вже на першому курсі, визначають якість подальшого навчального процесу і залежать насамперед від їхнього швидкого та успішного адаптаційного періоду до нових умов.

Всі студенти вищих навчальних закладів проходять досить тривалий адаптаційний період, але набагато складнішим і відповідальнішим він є для курсантів, яким необхідно водночас з навчанням звикати до суворої військової дисципліни, до вимог військової служби і побуту. Як наслідок - виникає протиріччя між необхідністю швидкого становлення курсантів, що продиктоване навчальними планами, ОПП та ОКХ і реально існуючим терміном адаптації. Відтак, виникає необхідність у визначенні педагогічних

умов, що сприятимуть ефективній навчально-виховній роботі педагогів вихователів щодо адаптації майбутніх військових фахівців до навчання у військовому ВНЗ. Недостатнє наукове і методичне забезпечення проблеми і нагальна потреба в розробці нової гуманної комплексної програми з адаптації курсантів ВВНЗ до навчання зумовили вибір теми дослідження "Педагогічні умови адаптації курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах".

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконувалось у рамках науково-дослідних робіт (НДР) "Дослідження шляхів підвищення якості підготовки військових фахівців різних освітньо-кваліфікаційних рівнів", шифр "Якість", та "Стандартизація вищої освіти військових фахівців" - "Розробка проекту стандарту вищої освіти - засобів діагностики рівня освітньо-професійної підготовки військових фахівців за спеціальностями напряму підготовки 1401 "Військові науки", шифр "Держстандарт", а також НДР "Методика оцінки ефективності системи військової освіти", шифр "Ефективність", на замовлення Головного управління військової освіти Міністерства оборони України (ГУВО МОУ) (акти про приймання НДР: "Ефективність" - № 147/2/1224 від 18.02.2003 ГУКП МОУ; "Якість" - № 3/3/325 від 09.10.2001 р.; "Держстандарт" - № 150/3182 від 08.12.2000р., робота виконана на підставі технічного завдання №150/НМЦ/209 від 25.12.1998 р., затвердженого Першим заступником МОУ). Автором досліджувався аспект реалізації педагогічних умов адаптації курсантів до навчання та діагностування їхнього стану адаптованості.

Тема дослідження затверджена Вченою радою Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського (м. Одеса), (протокол № 8 від 27 березня 2003 р.) та закординована в координаційній раді при АПН України (протокол № 5 від 27 травня 2003 року).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати, визначити і дослідити комплекс педагогічних умов, що сприяють ефективній адаптації

курсантів у вищому військовому навчальному закладі; розробити та експериментально апробувати структурно-функціональну модель і методику формування стану адаптованості до навчання у військових ВНЗ.

Завдання дослідження :

1. Проаналізувати основні теоретичні підходи до проблеми адаптації в сучасній психолого-педагогічній науці. Визначити і науково обґрунтувати сутність поняття “адаптація” та специфіку процесу адаптації курсантів до навчання у вищому військовому навчальному закладі.

2. Виявити труднощі, фактори, рівні, етапи та шляхи оптимізації адаптаційного процесу майбутніх військових фахівців.

3. Розробити критерії, показники і охарактеризувати рівні сформованості адаптованості курсантів у вищому військовому навчальному закладі.

4. Визначити, теоретично обґрунтувати та експериментально апробувати структурно-функціональну модель і педагогічні умови ефективної адаптації майбутніх фахівців Збройних Сил України до навчання у вищих військових навчальних закладах.

Об'єкт дослідження — навчально - виховний процес військово - професійної підготовки у вищому військовому навчальному закладі.

Предмет дослідження - педагогічні умови адаптації курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах.

Гіпотеза дослідження: процес адаптації майбутніх фахівців ЗСУ до навчання у військовому ВНЗ буде ефективним, якщо реалізувати такі педагогічні умови:

- забезпечення наступності у педагогічному комплексі військовій ліцей – військовий ВНЗ;
- організація позитивного спілкування в курсантських групах;
- надання допомоги старшими курсантами і молодшими офіцерами;
- застосування взаємного навчання в системі “курсант – курсант”.

Теоретичними джерелами дослідження стали концептуальні положення щодо розвитку вищої професійної освіти в Україні, які викладені в

Законі України "Про освіту", Державній програмі реформування та розвитку Збройних Сил України; роботи вітчизняних і зарубіжних дослідників з теорії педагогічної освіти, в яких розкрито професійну підготовку фахівців у ВНЗ (А.М.Алексюк, Ю.К.Бабанський, В.П.Беспалько, І.П.Підласий та ін.); специфіку професійної освіти (А.М.Богуш, І.М.Богданова, Е.Е.Карпова, Н.В.Кічук, З.Н.Курлянд, Г.О.Нагорна, Р.І.Хмелюк, О.С.Цокур, Г.Х.Яворська та ін.); загальні питання професійної готовності особистості (М.І.Дьяченко, Л.О.Кандибович, А.Ф.Линенко, та ін.); психологічної теорії єдності психіки і діяльності (Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн та ін.); проблеми професійної підготовки тих, хто навчається (О.Г.Мороз, О.О.Розанцев, В.М.Синьов та ін.); соціально-психологічної адаптації курсантів в освітніх закладах закритого типу (Г.І.Васильєв, О.В.Іванова, О.О.Назаров, В.Я.Яблонко та ін.), а також адаптації до умов професійної діяльності (С.О.Казьмірчук, В.В.Коноплев, І.І.Ліпатов, Е.П.Савченко, А.В.Чернікова, В.С.Штифурак, Т.Д.Щербан та ін.).

Методи дослідження: для розв'язання окреслених завдань, досягнення мети, перевірки гіпотези дослідження використано загальнонаукові методи теоретичного рівня: вивчення філософських, педагогічних, психологічних і військово-педагогічних праць вітчизняних і зарубіжних авторів з теми дослідження, інструктивних документів щодо профвідбору кандидатів у військові ліцеї та військові ВНЗ, педагогічного моделювання процесу адаптації, навчально-методичної і нормативної документації щодо розробки складових системи освітніх стандартів, їх теоретичне осмислення; логіко-системний, проблемно-цільовий, порівняльний аналіз з метою визначення стану адаптованості тих, хто навчається у ВВНЗ, і теоретичного обґрунтування проблеми формування професійних якостей майбутніх фахівців у сучасних умовах реформування вищої військової освіти, а також узагальнення передового педагогічного і власного досвіду щодо забезпечення відповідних педагогічних умов; емпіричні методи: анкетування, просте та комплексне спостереження, індивідуальні і групові бесіди, вивчення

практичної діяльності курсантів, самооцінка, експертні оцінки, психолого-педагогічне тестування; педагогічний експеримент (діагностувальний і формувальний етапи) з метою перевірки ефективності педагогічних умов адаптації курсантів до навчання у ВВНЗ щодо формування їх професійної адаптованості до навчання у системі ЗСУ, методи математичної статистики (статистична обробка результатів експериментальної роботи та їх інтерпретація).

База дослідження. Дослідження здійснювалося в Одеському ордені Леніна інституті Сухопутних військ поетапно протягом 1999 - 2004 років. У дослідженні брали участь офіцери і працівники навчального та виховного відділів ООЛПСВ, викладачі і курсанти загальновійськового, розвідувального і тилового факультетів (всього понад 450 осіб).

Наукова новизна і теоретична значущість дослідження: вперше визначено та науково обґрунтовано комплекс педагогічних умов, що сприяють процесу адаптації курсантів до навчання у військовому ВНЗ, розроблено структурно-функціональну модель адаптаційного процесу з урахуванням поетапної навчально-виховної роботи з курсантами I-II курсів; визначено рівні, критерії і показники рівня адаптованості тих, хто навчається у ВВНЗ, на основі рейтингової методики і оцінки; уточнено поняття “адаптація”, “адаптація курсантів до навчання у ВВНЗ”; подальшого розвитку дістала методика організації навчально-виховного процесу у вищому військовому навчальному закладі в адаптаційний період.

Практичне значення дослідження полягає в розробці й апробації методики реалізації педагогічних умов адаптації до навчання майбутніх військових фахівців в умовах стандартизації вищої військової освіти; розробці методики формування стану адаптованості до практичної діяльності і навчання курсантів перших курсів військових ВНЗ, яка за умов урахування специфіки професійної діяльності може бути розповсюджена на адаптаційний процес курсантів і студентів ВНЗ закритого типу; апробації науково-методичних матеріалів і навчально-методичних рекомендацій для викладачів і

курсантів з управління процесом адаптації курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах.

Результати дослідження впроваджено в навчальний процес Харківського гвардійського ордена Червоної Зірки інституту танкових військ імені Верховної Ради України Національного технічного університету (довідка № 7 від 22.07.04), військового інституту ракетних військ і артилерії Сумського державного університету (довідка № 5 від 20.07.04), кафедри військової підготовки Одеської Національної юридичної академії (довідка 17 від 22.06.04), військової кафедри Одеської Національної академії харчових технологій (довідка № 11 від 22.06.04).

Особистий внесок дисертанта в роботах у співавторстві полягає в теоретичному обґрунтуванні педагогічних умов адаптації курсантів до навчання у військовому ВНЗ, розробці методики їх реалізації, а також у розробці системи діагностики стану адаптованості за визначеними критеріями та показниками в умовах упровадження модульно - рейтингової системи навчання у вищих військових навчальних закладах.

Достовірність наукових положень і результатів дослідження забезпечується обґрунтованістю вихідних методологічних і теоретичних положень; застосуванню взаємодоповнюючих методів дослідження, адекватних об'єкту, предмету, меті, завданням дослідження; репрезентативністю вибірки; сполученням кількісного і якісного аналізів одержаних даних; статистичною обробкою даних експерименту.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дисертаційного дослідження доповідалися на міжнародних (Кривий Ріг-2001, Одеса-2004), міжвузівських науково-практичних (Одеса, 1999, 2000, 2002), науково-методичних (Одеса - 1998, 2000, 2002) конференціях; а також обговорювалися на офіцерських і щорічних навчально-методичних зборах науково-педагогічних працівників ООЛІСВ і семінарах з проблем підвищення якості і ефективності навчання та розробки складових системи ССВВО. За темою дисертації опубліковано 14 праць, з них 5 статей у фахових наукових виданнях

і 1 навчально-методичний посібник, 6 – у співавторстві.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг 246 сторінок, з них основного тексту - 189 сторінок. У тексті вміщено 16 таблиць, 7 схем, 3 діаграми, які обіймають 12 самостійних сторінок. У списку використаних джерел 247 найменувань, обсяг додатків складає 35 сторінок.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АДАПТАЦІЇ КУРСАНТІВ ДО НАВЧАННЯ У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

1.1. Сутність феномену “адаптація”.

Підготовка спеціалістів до народного господарства та оборони країни носить багато профільний характер. Вона складається з цілого комплексу структурних елементів, які знаходяться в певних зв'язках та відношеннях, взаємодіють друг з другом та утворюють нерозривну єдність. Сім'я та школа є основними джерелами абітурієнтів. Весь той контингент, який випускають школи, спрямовується в бік громадської або військової освіти. Перехід з одного рівня навчання на інший супроводжується тим, що молоді люди опиняються в новому для них середовищі і виникає необхідність звикати і пристосовуватись до нього. У зв'язку з цим адаптаційні труднощі, дискомфорт та проблеми виникають як усередині самих структурних, функціонально з'єднаних елементів, так і на стиках між ними.

Низка цих процесів і само явище адаптації давно вже служать об'єктом пильної уваги з боку зарубіжних (Г.Сельє, Ж.Піаже, У.Ешбі та ін.), радянських військових (А.В.Барабанщиков, В.В.Серебрянніков, В.А.Солоніцин, В.Я.Яблонко та інші) та цивільних (О.Г.Мороз, Л.Г.Єгорова, В.І.Брудний та інші) дослідників. В Україні поки ще такі дослідження для військовослужбовців досить обмежені.

Проблема адаптації виникає і існує повсюдно: в освіті, науці, армії, тобто вона має глобальний характер. Пропорційним повинен бути і аспект її дослідження. Вочевидь, що така фундаментальна проблема, яка входить до поняття «людського фактора», може успішно бути вирішеною тільки на міжнауковому і міждисциплінарному рівнях. В цьому полягає складність її

дослідження, оскільки вона не вміщується в рамках педагогіки, а для військових інститутів - військової педагогіки, вона має психологічні, соціальні, фізіологічні та інші аспекти.

Розглянемо суть і генезис базових понять адаптації. Термін «адаптація» був уведений вперше (за даними О.Г.Мороза) [165: 27] в наукову термінологію німецьким фізіологом Аубертом у 1865 році для характеристики явища «пристосування» чутливих органів (зору, слуху) до дії відповідних подразників. Пізньолатинське «adaptatio» також означає пристосування, а сучасний варіант «adapto» - пристосовую.

Порівняння визначень різних наук показує, що смислова сутність цих тлумачень є дуже близькою: «пристосування» (у біології), «звикання» (у фізіології та медицині), «засвоєння, перетворення» (у психології). Відтак, адаптація - це пристосування людини до зовнішнього середовища.

Якщо розглянути історичний нарис концепцій адаптації, то ми побачимо, що раніше це поняття позначалося терміном «телеологія» і було введено в науку Х.Вольфом як ідеалістичне тлумачення пристосування, надалі його зміст був збагачений такими видатними вченими, як Ж.Б.Ламарк, Ж.Сент-Ілер, Г.Спенсер, Ч.Дарвін («Еволюція живих форм відбувається як еволюція їх пристосування до середовища» - 1859 р.[91: 124-132]) та ін. Однак жодний з цих напрямів досліджень не можна класифікувати як наукову розробку проблеми адаптації [221: 11-16], оскільки поряд з визнанням суттєвої ролі в адаптаціогенезі природного відбору суттєве місце відводилось і пристосуванню. І незважаючи на те, що були досягнуті певні успіхи в розробці еволюційних проблем, питання адаптації залишалось довго загадкою для еволюціоністів першої чверті двадцятого століття.

Перші спроби виявити механізм адаптаціогенеза будувались на організоцентричному підході (жоффруїзм, механоламаркізм, психоламаркізм, мутаціонізм, предадаптаціонізм). За одиницю еволюції брали окремий індивід, а відбору відводилась роль бракувальника невдалих варіацій або еволюційний розвиток зовсім заперечувався. Тільки з виникненням

популяційно центричного підходу (30-40 роки XX ст.) перед наукою постало завдання дослідження самої суті адаптації - пізнання її як тотожності протилежностей [221: 17-19].

Сьогодні поняття адаптації широко використовується у природничих, суспільних і технічних науках. У біології і медицині воно використовується як одне з центральних: їм користуються для забезпечення ступеня виживання особів і популяцій, співпристосування органів і частин тіла (коадаптація) або для позначення життєдіяльності людського організму в нормі і патології. У соціології і психології це поняття асоціюється з процесом і результатом установа певних взаємовідносин між особистістю і суспільним середовищем. Філологи подекуди розглядають «адаптовані тексти». У техніці і кібернетиці функціонує поняття «адаптованих систем», під якими мають на увазі самоналаштувальні системи, радіотехнічні пристрої та прилади різних типів.

Згідно тлумаченню цих понять в енциклопедичному словнику, «адаптація» розглядається як пристосування організмів до певних умов середовища. Адаптації еволюційно-історичні виникають на базі спадкових змін – мутацій і комбінування їх під контролем добору природного. Фізіологічна адаптація - комплекс фізіологічних реакцій, що лежать в основі пристосування організму до змін умов існування і забезпечують гомеостаз. Адаптивна система - система автоматичного керування, здатна пристосовуватись до змін зовнішніх і внутрішніх умов. Адаптивна система накопичує і пізніше використовує інформацію про закони змінювання стану керованого об'єкта або умов керування [44: 216].

Суперечний характер самого явища адаптації, що виражений його абсолютністю та динамічністю, свідчить про необхідність його глибокого філософського аналізу. Поняття адаптації в широкому розумінні базується на історичному (еволюційному) принципі, що враховує генезис цього явища. В еволюційному плані трактує адаптацію Н.В Тимофєєв-Ресовський: «Адаптація – є явище, що постійно виникає, змінюється, удосконалюється, подекуди

зникає, це еволюційне пристосування організму до середовища в самому широкому розумінні». Наприклад А.М.Уголев вважає, що адаптація - це така відповідність структури або функцій умовам їх роботи, що виникла у процесі еволюції [221: 22-23].

У великій радянській енциклопедії дається таке визначення означеному поняттю: «Адаптація - це процес пристосування будови й функцій організмів і їх органів до умов середовища» [44: 216]. Поряд з цим будь-яка адаптація це і результат, тобто конкретний історичний етап процесу пристосування - адаптаціогенезу, що відбувається у визначених місцях існування (біотопах) і відповідних їм комплексах видів тварин і рослин (біоценозах) [44].

Адаптація людини визначається з подвійної природи: закономірностями фізіології вищої нервової діяльності і психології, з одного боку, та закономірностями суспільного життя - з іншого. Завдяки цьому утворення тимчасових нервових зв'язків, набуття досвіду людиною відбувається в усіх галузях людської діяльності, яким потрібний період адаптації до цієї діяльності. Це зумовлено фізіологією вищої нервової діяльності та пояснюється тим, що нервові клітини не спроможні миттєво переключатися з одного виду фізіологічної активності на інший [22: 84]. Відтак, фізіологічний аспект адаптації є двоплановим процесом, він дозволяє в широкому філогенетичному, еволюційному плані виявити значення власне адаптаціогенезу, а також у більш вузькому онтогенетичному плані, визначити адаптацію, що має місце в життєдіяльності окремої особи або індивіда. М.Г.Колпаков виокремлює з фізіологічних позицій такі види адаптації, як: індивідуальна, групова, популяційна, видова, біоценотична, біосферна, ноосферна [124: 75].

Найчастіше це складне неоднорідне поняття вживається в соціології, психології і педагогіці. У соціології, наприклад, адаптація здебільшого пов'язана з процесами пристосування особистості до існуючих суспільних відносин, норм, цінностей, традицій суспільства, в якому живе і працює

людина (С.Д.Артемов, Л.П.Буєва, Г.Д.Долинський, І.А.Мілославова) [12; 51; 94; 159].

Не дивлячись на смислову неоднорідність поняття “адаптація”, всі науки згодні з тим, що адаптація виявляється завжди там, де окремий індивід або група людей опиняються в новому середовищі. Але адаптацію людини до нових умов не можна зводити лише до пристосування її організму до нових природних умов, бо це було б тільки біологічне пристосування, що обмежується суто фізіологічними процесами. Людина, якій характерна фізіологія вищої нервової діяльності і яка знаходиться на вищому рівні розвитку психіки, має дуже складний адаптаційний механізм, котрий у кожній особистості відбувається з урахуванням індивідуальних інтересів, орієнтацій, потреб, свідомості.

Процес адаптації людини до навколишнього середовища набуває якісно нового характеру, який на певних етапах розвитку перетворюється на пристосування людиною середовища до «себе» і для «себе». Для людини притаманна виняткова здатність змінювати свою поведінку при зміні умов навколишнього середовища. Отже, адаптація людини до умов життя складніша і глибша, вона має більшу гнучкість та винахідливість.

Методологічне значення такого складного поняття як адаптація розкривається насамперед у принципі активності суб'єкта діяльності, в якому враховується не тільки наявність у людини особистого певного ставлення до проблем, що перед нею виникають, але й такого ставлення, яке вимагає від нього розуміння, перетворення дійсності, пошуку власних рішень відповідно до конкретних умов життєдіяльності, особистої ініціативи.

Виходячи з історико-методологічного аналізу поняття адаптації, що подані у психолого-педагогічній літературі, можна побачити два основних підходи до розглядання цього питання: по-перше, це погляд на адаптацію як на процес простого пристосування до умов середовища; по-друге, це активна взаємодія людини із середовищем, в якому вона перебуває. На нашу думку, це поєднання двох основних процесів, які необхідно розглядати комплексно.

Отже, адаптація як найбільш універсальна категорія придатна, з одного боку, для пояснення загальної суті життя у формі загального біологічного принципу, з другого боку, вона придатна для розкриття суті соціального життя суспільства, дослідження одного з механізмів індивідів у різних сферах суспільного життя. Таким чином, адаптація людини є надзвичайно складним багатокомпонентним процесом, який містить не тільки зберігання і зміну своїх біологічних, психологічних та соціальних функцій: здатність брати участь у мінливому громадському житті, суспільне корисній праці та створювати умови для фізичного, духовного, творчого і соціального розвитку.

Тому, на нашу думку, процес адаптації людини - це складний, багатоплановий процес, що спрямований на забезпечення формування комплексу соціальних відносин та психічних реакцій, що визначають його ефективну взаємодію із навколишнім середовищем, який можна подати у вигляді моделі поданої схеми.

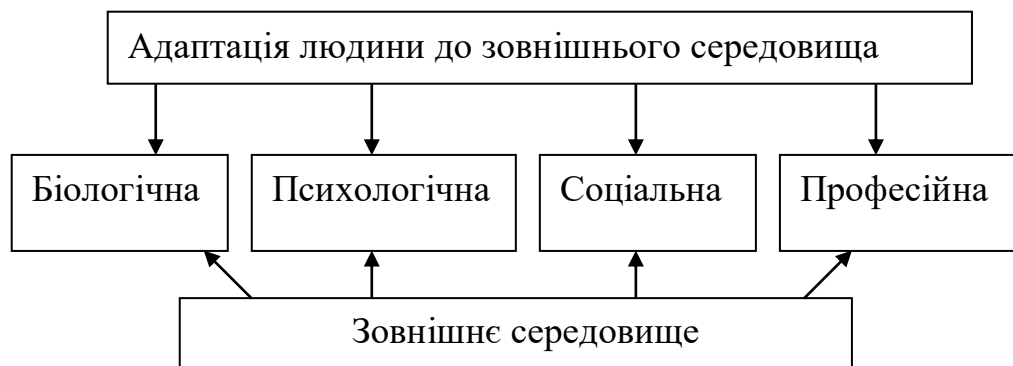

Рис.1.1. Загальна схема процесу адаптації людини

На схемі показані основні компоненти такого складного явища, як адаптація, воно складається з чотирьох її видів: біологічної (відбувається в організмі людини), психологічної (відбувається з психікою особи), соціальної (змінюється суспільна свідомість) та професійної (відбувається у суспільному виробництві), які тісно між собою пов'язані, водночас мають принципову відмінність. Як видно зі схеми, процес адаптації тісно пов'язаний з життям і виражає засвоєння особистістю під впливом змін зовнішнього середовища

нових аспектів та варіантів виявлення навчальної і трудової діяльності, і це вимагає відносно тривалого часу, бо адаптація є адекватним реагуванням особистості на зміни індивіда або середовища. При цьому метою адаптації є знаходження відносного співвідношення між особистістю та середовищем.

Якщо розглядати психологічний аспект теорії адаптації, то ми побачимо, що найчастіше в літературі зустрічається лише психологічний аналіз поведінки людини. Найбільш чітко психологічний погляд щодо цього поняття висловив польський психолог Я.Екель, який вважає, що мірилом доцільності та ефективності поведінки людини є те, якою мірою задовольняються її потреби. Адаптація до середовища відбувається тим успішніше, чим ефективніший вплив особистості на середовище, чим гостріша її реакція на зовнішні подразники, що мають велике значення для задоволення її потреб. Слід відзначити, що поняття «адаптація» постійно піддавалось уточненню, з'являлися нові варіанти його визначення. Зокрема, Г.Хельсон розглядав адаптацію як зміну, що виникає в організмі в результаті його пристосування до довкілля. Зокрема, він стверджував, що усіляка зміна в живому організмі містить у собі адаптацію, тобто, як щось більш динамічне, ніж фізіологічне тлумачення цього поняття. У своїх працях Г.Сельє широко використовує поняття адаптації для пояснення поведінки і діяльності суб'єкта [205].

Згідно погляду Ешби Росс, форма поведінки адаптивна, якщо вона утримує суттєві перемінні у фізичних межах, де під суттєвими перемінними автор розуміє низку перемінних, які мають близьке відношення до виживання та перебувають у тісному динамічному зв'язку між собою, отже, значна зміна однієї з них призводить раніше чи пізніше до значної зміни решти [236: 58-61].

У гештальпсихології та теорії інтелектуального розвитку Ж.Піаже широко використовується теоретичне поняття адаптації, що пояснює взаємовідносини індивіда та його оточення і тлумачить їх як процеси гомеостатичної врівноваженості [185]. Суттєво, що в цих психологічних теоріях особлива увага приділяється процесам перцептивної адаптації, тобто адаптації до особливих або надзвичайно важких умов мінливого

навколишнього середовища, бо саме в цих умовах проблема адаптації та дезадаптації найгостріше проявляється; і чим більше труднощів, чим важче людині переносити вплив зовнішнього середовища, тим більше уваги необхідно приділяти вивченню адаптивних процесів та умов, за яких психологічний тиск середовища на людину найбільший і найсильніший. Більшість радянських психологів на противагу зарубіжним дослідникам стверджували, що активність, на основі якої здійснюється пристосування організму до середовища, ґрунтується на настанові, що протягом певного часу, відокремлюючись, продовжує діяти на основі вроджених механізмів рецепторного апарату. Отже, адаптацію правомірно вважати не периферійним, а центральним за походженням явищем. З позиції таких авторів, як Н.В.Андреєнкова, Л.П.Буєва, А.А.Налчаджан та інші [6; 50; 168] адаптація розглядається з двох аспектів: з одного, як процес активного пристосування індивіда до умов соціального життя, з другого, як результат цього процесу. Означеному не суперечать й інші дефініції, що їх пропонують у різних працях, в яких адаптацію розуміють як процес активного засвоєння особистістю різноманітних функцій залежно від конкретних умов; специфічне суспільне явище, що ґрунтується на взаємодії між суб'єктом та соціальним об'єктом, тобто “взаємне налаштування позицій” [188; 214; 236].

Розглядаючи особистість із соціологічного і філософського поглядів, І.С.Кон підкреслював, що «соціологізація виступає як складний, суперечливий процес засвоєння людьми різноманітних інтересів, що створюють важливий елемент їх соціального змісту» [126]. Кожна людина має свою систему інтересів, які в її житті та соціальному розвитку виконують важливі суспільні функції: «по-перше, інтереси є внутрішніми соціальними стимулами, що спонукають її до певних дій та вчинків: по-друге, з'єднують її із суспільством, класом, з іншими людьми» [127: 196-197].

З точки зору соціології, процес інтеграції індивіда в суспільство, у різні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація, розглядається як засвоєння їх елементів культури, соціальних норм та

цінностей, на основі яких формуються соціальне значущі риси особистості. Від того, яким чином індивід стає елементом соціальної організації, включається в суспільство, залежить формування, з одного боку, здатності соціальної організації впливати на особистість, з іншого, здатності особистості піддаватися впливу інших людей. Іншими словами, процес адаптації – це перша фаза соціалізації індивіда; друга фаза - інтеріоризація - це процес включення соціальних норм, цінностей та інших компонентів зовнішнього середовища у внутрішнє «Я», зумовлено структурою кожної конкретної особистості, сформованої попереднім досвідом, і відноситься до неї як самостійна одиниця [6: 38-53].

Аналізуючи психолого-педагогічні літературні джерела, можна зрозуміти, що, не дивлячись на смислову неоднорідність поняття “адаптація”, всі науковці згодні з тим, що адаптація виявляється завжди там, де окрема особа або група людей опиняються в новому для себе середовищі. Але було б помилкою адаптацію людини до нових зовнішніх умов зводити лише до пристосування її організму до нових природних умов, бо це було б тільки біологічне пристосування, яке обмежується суто фізіологічними процесами, а людині характерна фізіологія вищої нервової діяльності і вона має дуже складний адаптаційний механізм, котрий у кожної особистості відбувається з урахуванням індивідуальних інтересів, орієнтацій, мотивацій, свідомості. Процес адаптації людини до довкілля набуває якісно нового характеру, який на певних етапах розвитку перетворюється на пристосування спочатку людини до середовища, а потім якоюсь мірою і середовища до людини. Тільки в людини існує виняткова здатність змінювати свою поведінку при зміні умов навколишнього середовища, тому адаптація людини до умов життя є складна і глибока, вона є гнучкою та винахідливою.

Отже, методологічне значення поняття адаптації розглядається насамперед у діяльності або активності суб’єкта, під час якої чітко виявляється певне особисте ставлення людини до вирішення конкретних проблем, що перед нею виникають, а також таке ставлення, яке вимагає від неї знань, умінь,

навичок перетворення дійсності, пошуку власних рішень відповідно до конкретних умов життєдіяльності, особистої ініціативи.

Як бачимо, адаптація як найбільш багатогранна категорія придатна, з одного боку, для пояснення біологічного аспекту пристосування людини до умов середовища, з другого, - для розкриття суті соціального життя, тобто різних аспектів суспільного життя людини в новому соціокультурному середовищі. Адаптація людини є складним багатокомпонентним процесом, яка зберігає не тільки і змінює фізіологічні, біологічні та соціальні функції, а також враховує психологічний і педагогічний компоненти цієї категорії.

Поняття адаптації, що склалось у радянській та пострадянській науці, докорінно відрізняється від його трактування багатьма західними вченими, які помилково вважають, що адаптація - це явище, аналогічне пристосуванню у природі, і що особистість - це пасивний елемент цього процесу. Деякі автори недооцінюють роль активності особистості у процесі адаптації, вони вважають, що індивід насамперед виступає об'єктом впливу суспільства, тоді як у ході соціальної адаптації він є більшою мірою суб'єктом активної діяльності та спілкування [205; 214; 236].

Певне теоретичне значення має висвітлення запитання про співвідношення понять «соціалізація» і «адаптація». Так, Д.А.Андрєєва [5: 65-66] вважає, що соціалізація - це поняття більш пізнього, порівняно з адаптацією, походження і є власним надбанням соціології і соціальної психології. Ми не згодні з цією точкою зору. Тому звернемося до енциклопедичного словника: «Соціалізація особи - (от лат. Socialis - суспільний) процес залучення індивіда до системи суспільних відносин, формування його соціального досвіду, становлення й розвитку як цілісної особистості.» [224: 264].

Саме поняття соціалізація включає як процеси, що є соціально-керованими, тобто цілеспрямованого впливу на особистість (виховання), так і стихійні, спонтанні процеси, що впливають на її формування. У теорії соціалізації на одному полюсі стоять автори, які розглядають людину як

біологічну істоту, яка лише пристосовує природжені форми поведінки, інстинкти до умов існування в суспільстві (фрейдизм), на другому - вчені, які бачать в особистості пасивний продукт соціальних впливів. Але ж соціалізація - це не просто сума зовнішніх впливів, які регулюють прояви іманентних індивіду біо-психологічних імпульсів та потягів, а процес формування цілісної особистості. Зміст, стадії і конкретні механізми соціалізації мають історичний характер, що істотно варіює від одного суспільства до іншого й визначається соціально-економічною структурою цих суспільств. Процес соціалізації не зводиться до безпосередньої взаємодії індивідів, але він включає всю сукупність суспільних відношень. Соціалізація тим більш успішна, чим активніша участь індивіда у творчій та перетворювальній суспільній діяльності.

Проблема соціальної адаптації повинна розглядатись не до аналогії з процесом адаптації в біологічному світі (це адаптація, щоб вижити), а як явище, що має свій соціальний зміст і свою соціальну мету (досягнення вільної, активної, творчої особистості). Так, І.С.Кон [127: 383] визначає соціалізацію як процес засвоєння індивідом соціального досвіду, як процес засвоєння людиною цілої системи знань, норм, цінностей, що дозволяють йому функціонувати повноправним членом суспільства. А такі вчені, як О.І.Зотова, І.К.Кряжева обґрунтовано стверджують і доповнюють це визначення: людина постійно стикається з новими умовами діяльності і спілкування, що вимагають не стільки пристосовування, скільки розвитку особистості, збагачення її індивідуальності. Вони ж доходять висновку, що соціалізація особистості є необхідною умовою адаптації індивіда в суспільстві і в конкретному колективі, адаптація - це один з шляхів повної соціалізації [132]. В супереч означеного погляду Л.Г.Єгорова і І.В.Ширяєва визначають адаптацію як постійний процес, тотожний соціалізації [109].

Ми розглядаємо соціалізацію як процес засвоєння особистістю нової соціальної ролі. І в цьому розумінні поняття соціалізація та адаптація дійсно тотожні, як стверджують Л.Г.Єгорова і І.В.Ширяєва, оскільки адаптація – це

процес входження до нового середовища, якщо розглядати соціальний аспект адаптації. Але ж адаптацію до конкретних умов середовища ніяк не можна розглядати як соціалізацію. Наприклад, адаптація курсантів до нових кліматичних та побутових умов - це не є соціалізацією. Отже, адаптація - це більш широке поняття, яке містить у собі, крім соціалізації, адаптацію до низки інших умов військового вищого навчального закладу, тому адаптацію не можна ототожнювати із соціалізацією. Зазначимо, що, на нашу думку, твердження дослідників (Л.Г.Єгорової, І.В.Ширяєвої), які вважають, що адаптація це механізм соціалізації, не зовсім точне, тоді як, на нашу думку, соціалізація це значна частина загального процесу адаптації.

У педагогіці означену проблему досліджували А.Ф.Бенедиктова, Л.А.Булатова, О.Г.Мороз, Є.П.Савченко та інші [35; 52; 165; 201]. З позиції розкриття суті проблеми в широкому розумінні слова, педагогіка розглядає адаптацію як процес динамічний і творчий, зумовлений ієрархією головних актів пристосування особистості до цих умов та норм поведінки, прийнятими в цьому суспільстві, чим визначається можливість їх перебудови, покращання, вдосконалення. Пристосування людини має надати можливість вивчити суспільне середовище, орієнтуватися в ньому, оволодіти новою технікою та методами роботи для того, щоб активно включитися у громадське життя. Успішний перебіг процесу адаптації особистості ґрунтується не тільки на пізнанні, він залежить від уміння вирішувати завдання, поставлені новими умовами суспільного життя [35; 52; 165; 159].

Отже, в педагогіці розглядається педагогічний аспект такого складного та багатокомпонентного явища, як адаптація, що передбачає визначення комплексу засобів педагогічного впливу на особистість, як компонент соціалізації, який у діалектичній єдності з автоматизацією породжує соціальну активність особистості. У педагогічних словниках зустрічаються й більш конкретизовані погляди на особистість та педагогічні заходи, що спрямовані на її включення в систему соціальних відносин. Згідно з концепцією Л.М.Ростової [194], адаптація визначається як пристосування та звикання до

нових умов праці, до нової обстановки, нового соціального оточення та норм його поведінки, до нового викладача, нової аудиторії, нового предметного змісту навчальної та трудової діяльності.

Процес адаптації тісно пов'язаний з життям і виражає засвоєння особистістю під впливом змін зовнішнього середовища нових аспектів та варіантів виявлення навчальної і трудової діяльності, що вимагає відносно тривалого часу, бо адаптація є адекватним реагуванням особистості на зміни індивіда чи середовища. При цьому, метою адаптації є знаходження відносного співвідношення між особистістю і середовищем.

Отже, можна дійти висновку, що проблема адаптації молоді до нових швидкоплинних змін, які відбуваються у суспільстві, посідає важливе місце серед проблем виховання і навчання, що є суттєвими для педагогіки.

У педагогіці радянських часів вперше адаптація студентів вивчалась такими вченими, як Г.П.Медведєв, В.Г.Рубін, Ю.С. Колесніков [158]. Зауважимо, що вони досліджували тільки два аспекти цієї проблеми, а саме: соціальну і професійну адаптацію студентів ВНЗ. Інші вчені досліджували такі аспекти означених проблем: Ф.Б.Березин - професійна та соціально-психологічна адаптація студентів та молодих спеціалістів [36]; Т.П.Чернявська - адаптація іноземних студентів у радянському ВНЗ [229]; Т.О.Степанова - адаптація тих, хто навчається у професійних училищах [213]; В.Г.Асєєв - адаптація учнів та молоді до трудової та навчальної діяльності [15]; О.Г.Мороз - адаптація молодих учителів УРСР [165]; Т.Д.Щербан - адаптація молодого вчителя і професійне становлення молодого вчителя [235]; Є.П.Савченко - дидактична адаптація випускника педагогічного ВНЗ [201]; В.С.Штифурак - адаптація студентів-першокурсників в умовах вищого навчального закладу [234] і т. ін.

Військово-педагогічні дослідження, які присвячені психологічній підготовці військових колективів, і стосуються їхньої психологічної адаптації, висвітлено в працях А.В.Барабанщикова [24: 39-44]; психологічні особливості адаптації курсантів до навчальної, службової та суспільної діяльності -

В.Я.Яблонко [237], психолого-педагогічні аспекти адаптації іноземних курсантів досліджувала А.Г.Терещенко [219]; В.Я. Солоніцин розглядав проблему становлення молодих викладачів військового училища [210].

Зауважимо, що адаптаційний процес залежно від того, в якому середовищі він відбувається, має свої специфічні особливості і ознаки, що притаманні тільки означеному середовищу, наприклад, вищі військові навчальні заклади входять до системи Збройних Сил України, тому адаптаційний процес у військово-педагогічному середовищі ЗСУ має свою специфіку (див. схему 1.2.).

Рис. 1.2. Схема напрямів адаптації у ЗСУ

Як бачимо зі схеми, адаптаційний процес у Збройних Силах України відбувається по всьому діапазону військової сфери професійної діяльності і в двох напрямках: адаптація військовослужбовців і адаптація службовців, тобто цивільних науково-педагогічних працівників вищих військових навчальних закладів. В свою чергу, в залежності від того, які професійні завдання виконують військовослужбовці, розрізняються сфери їхньої діяльності і виникають труднощі входження до нового військово-професійного середовища. Саме тому, для виявлення сутності адаптаційного процесу військовослужбовців необхідно дослідити адаптацію курсантів військових

ВНЗ – майбутніх офіцерів Збройних Сил України.

Проблема психологічної адаптації військовослужбовців до бойової діяльності висвітлив І.І.Ліпатов [148]. Автор визначає готовність військовослужбовців до бойової діяльності як найважливішу його психологічну характеристику, яку він трактує як цілісний, сукупний психологічний стан особистості. Натомість учений описує, нажаль, тільки один бік цього процесу.

Г.І.Васильєв детально досліджував педагогічні умови адаптації курсантів до навчання у ВНЗ Міністерства Внутрішніх Справ [56]. Автор розглядає види адаптації та особливості адаптаційного процесу, а також визначає яким чином необхідно організувати навчально-виховну роботу в цей період. Водночас зауважимо, що автор не повною мірою, як нам видається, розкриває запитання впливу визначених ним педагогічних умов на адаптаційний процес.

Комунікативний аспект оптимізації соціально-психологічної адаптації випускників Академії прикордонних військ України досліджував С.О.Казьмирчук [116]. Робота присвячена лише психологічному аспекту адаптації молодих офіцерів-прикордонників.

Проблемі соціально-психологічної адаптації курсантів у вищому навчальному закладі МВС, як етапу професійного становлення майбутніх співробітників пенітенціарної системи, присвячене дослідження О.В.Іванової [112]. Автор розглядає процес професійного становлення майбутніх офіцерів як складний динамічний процес формування психологічної готовності до діяльності на різних етапах службової кар'єри.

На наш погляд адаптація курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах – це складний взаємопов'язаний, багатофакторний, поетапний педагогічний процес долаття адаптаційних труднощів та поступового входження до сфери виконання професійних обов'язків в умовах специфіки ВВНЗ, що знаходиться в постійному розвитку.

Водночас зауважимо, що до сьогодні відсутні роботи, в яких висвітлювалась проблема адаптації курсантів вищого військового

навчального закладу системи ЗСУ. В умовах незалежної України на підставі державної програми будівництва та розвитку Збройних Сил України, концепції військової освіти в Україні, вищі військові навчальні заклади Міністерства Оборони України наблизились до етапу конкретної і предметної реалізації ідей та планів у практичній діяльності. Одним з суттєвих чинників вдосконалення підготовки кадрів у військовому ВНЗ є підвищення ефективності роботи педагогічних колективів щодо їхнього професійного виховання та створення належних умов адаптації до середовища, в якому відбувається навчальна діяльність курсантів.

1.2. Складові адаптації курсантів до навчання у ВВНЗ

Сьогодні, як засвідчує практика, для значної частини населення, в тому числі і для курсантів військових ВНЗ, характерне песимістичне сприйняття життя, відсутність ідеалів, пасивна громадська позиція, погіршення соціального самопочуття та соціальної поведінки. Соціально-економічна криза, деформація соціальних і моральних відносин, несприятлива соціокультурна обстановка формують кризову свідомість у молодих людей. Це суттєво ускладнює процес професійного становлення майбутніх офіцерів Збройних Сил України.

За аналізом психолого-педагогічної літератури, стану вивченості феномену явища адаптації у психолого-педагогічній літературі, адаптаційні проблеми різноманітні і існують у різних сферах людської діяльності, тому виникає необхідність у його дослідженні і позитивній корекції цього процесу з боку педагогічного середовища, від якого залежать види, фактори, етапи та одержані результати.

Вищий військовий навчальний заклад – це специфічний навчальний заклад цілодобового регламентованого військового режиму із дуже суворою дисципліною та обов'язковим дотриманням вимог Статутів. Випускники

шкіл, які вступили до військового інституту, займають соціальну позицію “курсант” з присвоєнням їм спеціального звання “рядовий ЗСУ”. Курсанти одержують службове посвідчення особистості та військову форму зі знаками розрізнення відповідно до їх спеціального звання. Специфічними є й умови проживання курсантів. Вони розміщуються в казармах, з дотриманням вимог, що передбачені Статутом внутрішньої служби Збройних Сил України. Особливо жорсткі умови навчання й служби для курсантів першого та другого курсів, бо вони можуть залишити навчальний заклад, казарму лише за наявності звільнення, відповідно до порядку, що встановлений для військовослужбовців строкової служби.

Специфіка вищих військових навчальних закладів така, що кожний новий навчальний рік вузівський колектив розпочинає в оновленому складі, тобто випускники ВВНЗ прибувають до місць проходження служби, а їм на зміну приходять першокурсники, в наслідок чого оновлюється біля 25% усього складу курсантів. Особливість адаптації курсантів до курсантського взводу пов'язана з тим, що процес адаптації відбувається одночасно з формуванням самого первинного колективу, який перебуває в умовах казарми цілодобово і вже з перших днів навчання повинен виконувати складні обов'язки військової служби.

Педагогічна діяльність в умовах вищого військового навчального закладу має специфічний характер і специфічні ознаки, що характерні також для багатьох ВНЗ закритого типу. Серед них можна виділити такі, що притаманні лише вищим військовим навчальним закладам:

- обов'язкове виконання вимог військових Статутів, в яких регламентовано всі дії військовослужбовців;
- існування військових ліцеїв та ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, в яких відбувається попередня адаптація тих, хто надалі навчається у військових ВНЗ;
- планування і проведення на першому профорієнтаційному етапі адаптації у вищих військових навчальних закладах курсу первинної військової

підготовки для курсантів;

- цілодобово регламентований військовий режим військового ВНЗ на протязі всіх років навчання;
- різновіковий склад курсантських груп з різною професійною мотивацією та різними загальноосвітніми рівнями тощо.

Проведене в Одеському ордена Леніна інституті Сухопутних військ дослідження показало, що процес адаптації є складним багатокомпонентним та суперечливим феноменом, що протікає для курсантів військового інституту неоднозначно під впливом різних факторів й супроводжується цілою низкою труднощів, кризовими та стресовими явищами.

1.2.1. Фактори адаптаційного процесу.

Дослідити тільки зовнішню сторону явища і процесу адаптації тих, хто навчається у ВНЗ, це означає, що проблема розглядалася недостатньо і тільки в загальному плані. Концепція комплексного або системного підходу вимагає одночасного розглядання всіх компонентів цього процесу: для цього необхідно виділити елемент процесу, тобто фактор (від латинського *factor* - чинник, причина, умова, рушійна сила процесу, явища, що визначає його характер або окремі риси). Однак один або два фактори, виокремлені з усієї значущої сукупності, не можуть бути результативною рушійною силою всієї адаптації. Інша справа, коли командування та відділи кадрів військових ВНЗ мають повний банк факторів, що детально і всебічно характеризують всі параметри кожного абітурієнта. По-перше, всі ці дані мають важливе прикладне значення. По-друге, необхідно встановити їх перелік за коректністю та значущістю, оскільки мова йде про людину, яка в майбутньому буде захищати свою Батьківщину.

Досліджуючи психолого-педагогічні аспекти адаптації іноземних студентів у радянських ВНЗ А.Г.Терещенко [219: 12] відзначила, що під факторами адаптації розуміється сукупність умов та обставин, які повною

мірою визначають темп, рівень, стійкість та результат адаптації. Ми розуміємо, що фактором адаптації може бути причина або умова, що визначає характер адаптаційного процесу, для вищих військових навчальних закладів, на нашу думку, таким фактором буде специфіка військового ВНЗ.

До цього часу у військово-педагогічній науці і в цивільній сфері достатньо повної класифікації і детального аналізу кожного з визначених факторів адаптації тих, хто навчається у вищому військовому навчальному закладі, ще не проводилось. Дослідники найчастіше називали якусь частину з них, без якісного та кількісного доказу. В основу систематизації факторного масиву була покладена їх належність особистості або середовищу (Рис. 1.3.), де кожна група факторів належить до внутрішніх факторів адаптації або до другої групи - зовнішніх адаптаційних факторів. Кожний з науковців-дослідників цієї проблеми дає різні характеристики факторів адаптаційного процесу. Так, А.М.Уголев доводить, що фактори поділяються таким чином:

- стабільні, що незміні впродовж довгого часу;
- зміні, що закономірно періодичні або не мають періодичності;
- фактори, що не викликають адаптацію [221: 22-23].

З таким поглядом важко не погодитись, але ця класифікація не визначає всіх факторів адаптації, що залежать від конкретних умов, в яких відбувається адаптивний процес.

Вивченню вузівського середовища та його ролі у становленні особистості студента присвячена робота В.І.Брудного і А.Б.Качанова [47]. Вчені насамперед подають відбір та аналіз факторів, що дозволяють цілеспрямовано впливати на процес адаптації. Серед факторів, що впливають на успішність дидактичної адаптації, зазначено інформованість студентів про організацію навчальної діяльності в інституті та вимоги вищого навчального закладу. Дослідники відзначають, що значний вплив має тип середнього навчального закладу, який студент закінчив, і що легше всього адаптуються до технічних вищих навчальних закладів випускники фізико-математичних класів, а важче - випускники вечірніх шкіл, ПТУ.

Е.Ф.Ізотова найважливішими факторами адаптаційного процесу вважає вік тих, хто навчається та адаптується; рівень сформованості навчальних й організаційних умінь студентів; рівень навчальної мотивації; рівень адаптації до навчально-виробничої практики, а також рівень одержаної освіти [113: 171].

Деякі важливі доповнення з цього запитання робить у своїй роботі Л.Г.Єгорова вона описує вплив на процес адаптації студентів до навчально-виробничої практики технічного ВНЗ, серед них: соціально-демографічні, психологічні, соціальної зрілості (має на увазі активність, самостійність і ін.), психолого-педагогічні (рівень професійної діяльності, характер спрямованості діяльності і ін.) та педагогічні (логічні зв'язки між дисциплінами навчального процесу). Автор детально класифікує фактори і показує роль окремих факторів майбутньої професії та вагомість кожного з них для всього адаптаційного процесу [108: 10] .

Згідно погляду В.І.Брудного [48] найбільш важливими факторами адаптаційного процесу називає соціальне походження студента та його інформованість про організацію навчальної діяльності у вищому навчальному закладі і рівень вимог навчального закладу.

Натомість, С.М.Мадорська [152: 7-9] визначає такі адаптаційні фактори, як: міжособистісні відношення, бюджет навчального часу, а також фактор навчальної, наукової та суспільної активності студента під час навчання.

На думку Н.І.Іванової, А.В.Черемнова [111] факторами, що впливають на успішність дидактичної адаптації є середовище, з якого прийшли абітурієнти, та рівень вузівських вимог, про який вони інформовані. Крім того автори виділяють ще також такі важливі фактори, як цінотно-орієнтаційна спрямованість абітурієнта, його соціальне походження та соціально-психологічний клімат у групі.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з адаптації військовослужбовців (офіцерів, солдатів, курсантів, слухачів тощо) виявив, що деякі автори по-різному дивляться на цю проблему. В.Т.Ащепков [19: 25]

виділяє три групи факторів адаптаційного процесу, як-от: 1) фактори індивідуального розвитку; 2) соціально-психологічні; 3) соціальні. Автор детально характеризує кожний фактор (їх всього 54) і вважає, що кожний з них має суттєве значення і впливає на хід адаптації військовослужбовців. Натомість, Г.І.Васильєв Г.І.[57: 20] виділяє тільки дві групи факторів: 1) особистісні, а саме: рівень попередньої підготовки, психолого-фізіологічні особливості курсантів, система мотивів, характерологічні риси курсантів МВС; 2) вплив середовища: діяльність, соціальне середовище, активність особистості, настанова, спілкування.

У роботі І.І.Ліпатова [148: 9] виділено фактори, які впливають на адаптацію військовослужбовців під час адаптації до бойової діяльності: загроза життю чи поранення; вбивство солдат супротивника та мирного населення; непередбаченість обставин, кліматичні умови; ізоляція від близьких та суспільства; можливість бути захопленим у полон.

У дослідженнях останніх років (С.О.Казьмирчук [116], І.Г.Радванський [193], В.І.Розов [196], В.А.Чернявський [230]) встановлено, що психологічна адаптація військовослужбовців до бойової діяльності залежить не тільки від цих факторів, а й від готовності до діяльності за спеціальністю, рівня активності суб'єкта, когнітивної стратегії рішення, яку він використовує, та його мотивів [148]. Ми також вважаємо, що стан професійної адаптованості та активності суб'єкта – це один з важливих адаптаційних факторів.

Розглядаючи психологічні особливості адаптації курсантів до особливостей військового ВНЗ, В.Я.Яблонко [237:2-20] виділяє тільки соціально-психологічний аспект цього питання; він вважає найбільш вагомими факторами в цих умовах такі, як: рівень вихідної готовності до діяльності у ВНЗ; стійкість військово-професійної спрямованості; індивідуально-типологічні та соціально-психологічні особливості особистості. Ми вважаємо таку класифікацію неповною та однобічною.

Дослідження проблеми адаптації засвідчує, що наявність тієї сукупності факторів, які визначають порівняно швидку, повну та стійку адаптованість, та

тих передумов, що виступають причиною дезадаптованості. У цьому зв'язку важливо віднайти фактори адаптації для полегшення та прискорення адаптаційних процесів, що є сукупністю умов та обставин, які визначають темп, рівень, стійкість та результат адаптації, тобто фактори, що виступають причинами і подекуди рушійними силами розвитку особистості в адаптаційному процесі.

Нами було з'ясовано і класифіковано фактори, що притаманні адаптаційним процесам, які відбуваються у курсантів вищих військових навчальних закладів Збройних Сил України.

В ході дослідження цього запитання дійшли висновку, що на адаптаційний процес в Одеському ордені Леніна інституті Сухопутних військ впливають такі групи факторів, як: а) група факторів індивідуального розвитку особистості; б) соціально-психологічні, в) суспільно-політичні, г) національно-демографічні, д) особливості ВВНЗ (див. Рис. 1.3.).

Для оцінки їх впливу і ролі на перебіг адаптації курсантів до навчання у вищому військовому навчальному закладі було проведено діагностику стану адаптованості курсантів, експертне опитування курсантів, командирів і викладачів щодо визначення ролі означених адаптаційних факторів, а також вагомості їх впливу на адаптаційний процес саме в такому специфічному середовищі як вищий військовий навчальний заклад (див. додаток А).

Фактор розглядався нами як “чинник, умова, рушійна сила, причина якогось явища” [224: 497] і як властивість або характеристика якоїсь системи [139, 30], а також як «внутрішня передумова для саморозвитку» саморуху явища чи процесу, його причина, рушійна сила, що визначає характер його перебігу [186], і як явище, що взаємодіє з іншими в процесі розвитку цілого, до якого воно належить [188]. Оскільки процес адаптації до умов навчання у вищому військовому навчальному закладі – це взаємодія з новим середовищем, можна виділити внутрішні і зовнішні фактори, що впливають на адаптаційний процес (див. Рис.1.3.).

Внутрішні фактори адаптації		Зовнішні фактори адаптації	
		а) Індивідуального розвитку	
1.Фізичний розвиток, стан здоров'я особистості 2.Мотивація вступу до ВВНЗ 3.Тип нервової системи 4.Звички, риси характеру		1.Сімейний стан 2. Рівень освіти 3. Вікові особливості 4. Здатність до навчання	
		б) Соціально-психологічні	
1.Свідомість 2.Самооцінка 3.Мікроклімат у групі		1. Рівень розвитку колективу 2.Традиції колективу 3.Умови побуту	
		в) Суспільно-політичні	
1.Громадська позиція 2.Формування світогляду		1.Надбання нових ЗУН 2.Соціально-політичне життя країни	
		г) Національно-демографічні	
1.Національна та самосвідомість 2. Громадська активність		1.Соціальне походження 2.Соціальна поведінка	
		д)Особливості військового ВВНЗ	
1.Професійна придатність 2.Постійна бойова готовність 3.Готовність до труднощів		1.Закритий тип ВВНЗ 2.Вимоги військових Статутів 3.Рівень адаптованості курсантів	

Рис. 1.3. Фактори адаптаційного процесу у ВВНЗ

Як видно зі схеми (рис. 1.3.) до внутрішніх факторів віднесено фактори, що визначають індивідуально-особистісні риси курсантів: фізичний розвиток і стан здоров'я, особистісна мотивація вступу до вищого військового навчального закладу, свідомість і самооцінка, звички і риси характеру, тип

нервової системи, матеріальне забезпечення, громадська позиція, технічні здібності тощо. До зовнішніх факторів адаптаційного процесу у вищому військовому навчальному закладі віднесено: соціальна поведінка; рівень розвитку колективу або мікроклімат у груп; закритий тип вищого військового навчального закладу; вимоги військових Статутів; необхідність надбання нових знань, умінь, навичок; умови побуту; відношення населення до військовослужбовців тощо.

Для перевірки впливу означених факторів на адаптацію курсантів до навчання у вищому військовому навчальному закладі проведено експертне опитування курсантів і викладачів (див. додаток А) щодо оцінювання вагомості факторів і груп факторів в процесі адаптації. Проаналізувавши одержані дані ми дійшли висновку, що найбільш вагомими групами факторів є: особливості вищого військового навчального закладу і індивідуального розвитку особистості, кожен з цих груп називали відповідно по 40% респондентів.

Серед найбільш вагомих факторів називали такі: індивідуальна здатність до навчання (23%); професійна придатність (18%); постійна бойова готовність (12%); мотивація вибору навчального закладу (10%); закритий тип вищого військового навчального закладу (9%); мікроклімат у групі (7%) та інші. Отже можна дійти висновку, що процес адаптації курсантів до навчання у вищому військовому навчальному закладі відбувається під впливом факторів індивідуальних властивостей курсанта і специфічних особливостей вищого військового навчального закладу, саме тому адаптаційний процес відбувається в цих умовах у кожного курсанта індивідуально і залежить від специфічних особливостей вищого військового навчального закладу.

1.2.1. Труднощі процесу адаптації курсантів ВВНЗ.

Будь-який адаптаційний процес супроводжується певними труднощами. Всі дослідники, які досліджували адаптаційний процес визначають наявність труднощів, що виникають перед тими, хто підлягає адаптації. Так, І.В.Брудний [48: 76-79] вважає, що адаптаційні труднощі передусім зумовлені невідповідністю, що пов'язана із складністю вимог вищого навчального закладу та недостатньою готовністю до них студентів першого курсу. Оскільки вони беруть на себе нову соціальну роль, вступають у нові умови життя, то в них поки ще не домінують ті уявлення про вищий навчальний заклад, які вони одержали раніше, тому і розглядають вищий навчальний заклад як умову підготовки до майбутньої професійної діяльності.

Вчені (Г.П.Медведєв, Б.Г.Рубін, Ю.С.Колесніков [158: 64-71]) визначають основні причини, які заважають студентам навчатись, а саме: відсутність навичок самостійної роботи; напруженість навчальних програм та нестача часу; лінощі; невизначеність мети навчання, невідповідність майбутньої роботи їхнім прагненням. Тому й підсилюється значення виховного впливу у процесі адаптації студентів у ВНЗ, який допомагає подолати труднощі і усунути причини дезадаптованості.

Розглядаючи адаптацію іноземних студентів до навчально-виховного процесу у ВНЗ СРСР, І.В.Ширяєва [233: 2-20] виокремлює: недостатнє знання російської мови; слабку підготовку з навчальних дисциплін; перевантаження; відсутність навичок самостійної роботи; відсутність інтересу до навчання; незадоволеність викладанням; велике нервово-перевантаження; труднощі спілкування у групі; труднощі побуту; стомлюваність.

Польські соціологи і педагоги (В.Белявська, К.Сломжинська, М.Валендовська) основну трудність убачають у різниці системи навчання ВНЗ порівняно зі школою. Ми згодні з таким визначенням, натомість це

тільки однобічна характеристика адаптаційних труднощів. Аналіз психолого-педагогічної літератури доводить, що періодизація життєвого шляху і уявлення про прояви і можливості кожного вікового періоду тісно пов'язані із системою орієнтації вікових груп. Юність - це період активної соціалізації особистості, вирішальний етап становлення цінностних орієнтацій, підвищена, порівняно з іншими віковими періодами, значимість емоційних контактів, динаміка «внутрішньої позиції» особистості, водночас недостатня самостійність і готовність до самовіддачі заради реалізації життєвих цілей (Л.С.Холл, Е.Кречмер, К.Конроу, І.С.Кон, Е.І.Головаха, І.В.Дубровіна, Л.І.Мнацаканян [126; 127]. Старший юнацький або студентський вік (18-25 років) виділено як соціальний об'єкт досліджень нещодавно (С.М.Мадорська, Е.Г.Миквабія [152; 160]). Як зазначають учені, для означеного віку характерним є інтенсивний пошук покликання, професійне самовизначення, досягнення стабільності більшості психічних функцій, підвищена, порівняно з іншими віковими періодами, значимість психоемоційних контактів та інтенсивна соціалізація. Так, за даними М.Н.Прихожан [188:22-26] тривожність, характерна для студентства, спрямована на захист усталеного уявлення про себе, усталеної самооцінки. Це пов'язано з тим, що самооцінка є свого роду механізмом, який забезпечує співвідношення своїх можливостей з тими цілями, завданнями, які ставить життя, адекватність чи розбалансованість самооцінки є важливим показником міри адаптованості особистості до нових умов середовища. Тому дуже важливо знати та враховувати всі труднощі адаптаційного процесу, що існують об'єктивно, і які особистість намагається подолати в цей важливий та відповідальний період життя.

При дослідженні адаптаційного процесу дуже важливо знати і враховувати всі труднощі, які виникають перед тими, хто підлягає адаптації, та умови, в яких вони перебувають. Природно, що чим складніше середовище (якісно інший зміст діяльності, характер вимог, форми контролю, очікувана міра самостійності тощо), тим коротший проміжок часу

відводиться на опанування обставинами, тим важче адаптуватися до нових умов.

Натомість, І.В.Андрєєва і М.М.Саадян [7], І.В.Ширяєва [233], А.Г.Терещенко [219], розглядаючи адаптацію іноземних студентів, визначають низку труднощів, що мають суттєве значення в адаптаційному процесі тих, хто навчається у вищих навчальних закладах, а саме:

- відсутність звичок до самостійної роботи ;
- слабка сформованість умінь саморегуляції поведінки ;
- мовний бар'єр - слабе знання мови ;
- психологічна невідповідність до оволодіння професією;
- труднощі включення в нове соціальне і трудове середовище і ін.
- слабка підготовка за спеціальними дисциплінами;
- незадоволення викладанням деяких дисциплін;
- сильне нервово напруження під час складання іспитів;
- труднощі побуту;
- втомленість кількістю аудиторних занять і ін .

Так, В.І.Брудний і А.Б.Качанов [47] , Е.Г.Міквабія [160], В.С.Штифурак [234] виокремлюють і називають серед труднощів, які переборюють студенти молодших курсів такі:

- нові форми навчання;
- великий об'єм самостійної роботи;
- погану інформованість про майбутню професію;
- помилки у виборі ВНЗ;
- неглибокі і несистемні знання;
- нові соціально-побутові умови.

Проте навіть на перший погляд видно, що це далеко не всі труднощі, з якими зустрічаються студенти вищих навчальних закладів у ході їхньої адаптації до нового соціального середовища.

У П.А.Просецького [192:14-20] та Р.Ф.Якуніна [242] труднощі адаптації студентів об'єднані у групи, така класифікація – це вже значний

крок вперед, оскільки вона дає можливість викладачам урахувати вплив тієї чи іншої групи труднощів на тих, хто навчається у ВНЗ, у своїй повсякденній діяльності, дозволяє швидше виділити найбільш вагомі фактори процесу становлення студента. П.А.Просецький [192: 7-15] тільки називає групи труднощів, не розкриваючи їх зміст, а саме: I група адаптаційних труднощів пов'язана з особливостями психологічної саморегуляції та діяльності; II група труднощів - з організацією розумової праці; III група - із зміною соціального оточення (вихід з родини і шкільного колективу); IV група адаптаційних труднощів пов'язана з психологічною невідповідністю першокурсників до оволодіння майбутньою професійною діяльністю.

Натомість, Р.Ф.Якунін [242: 85-93], поділяє труднощі адаптаційного процесу на об'єктивні (I), об'єктивно-суб'єктивні (II) та суб'єктивні (III) труднощі адаптаційного процесу. Так, до I групи труднощів він відносить: велике навчальне навантаження; нові методи та форми навчання; нові побутові умови та соціальне середовище. До другої групи: слабка загальноосвітня підготовка; відсутність самоконтролю; невміння організовуватись та розподіляти час. До третьої групи труднощів: пропуск занять студентами; випадковий вибір спеціальності; невміння подолати труднощі; а також відсутність навичок самостійної роботи.

Якщо не враховувати всі труднощі адаптаційного процесу і не приділяють їх виявленню достатньої уваги це може негативно позначитися на особистості і адаптаційному процесі взагалі. Так, Ф.Б. Березін зауважує, що у випадку, якщо умови адаптаційного середовища стають джерелом тривожності, тоді в свою чергу така тривожність особистості стає сигналом, що свідчить про порушення її адаптації [36: 9-14]. Тому більшість авторів намагається детально розглянути труднощі процесу адаптації тих, хто навчається у вищих навчальних закладах (В.І.Брудний [48]; В.С.Штифурак [234] та ін.).

Умови служби і навчання у вищих військових навчальних закладах до

труднощів, з якими часто зустрічаються студенти-першокурсники цивільних вищих навчальних закладів, ускладнюють ще більше адаптаційні труднощі курсантів військових ВНЗ, що зумовлені специфічними умовами навчання у вищих військових навчальних закладах. До них в перше чергу можна віднести такі: обов'язкове дотримання вимог військових Статутів; цілодобово регламентований режим внутрішнього розпорядку; закритий тип ВНЗ; екстремальні умови бойової діяльності тощо. Так, І.І.Ліпатов [148], В.Я.Солоніцин [210], Г.І.Васильєв [57] тільки вказують в своїх роботах на існування означених адаптаційних труднощів, не визначаючи їх впливу на хід процесу адаптації.

В.Я.Яблонко [237: 2-20] на основі своїх досліджень доходить висновку, що такі труднощі, як сувора дисципліна, розпорядок дня, статuti, казарма, відрив від родини та друзів притаманні не всім курсантам, бо для деяких з них адаптація частково вже відбулась в армії, військовому ліцеї, на першому курсі; тому можна дійти висновку про необхідність визначення стану адаптивних труднощів всіх груп курсантів, а також школярів, солдатів, ліцеїстів. Так, він виокремлює загальні адаптаційні труднощі, а саме: утруднення організації самостійної роботи; відсутність досвіду конспектування лекцій; складність відтворення лекційного матеріалу; труднощі підготовки до семінарів, практичних і лабораторних занять, заліків і іспитів тощо.

О.В.Іванова [9: 7], розглядаючи специфічні труднощі майбутніх співробітників пенітенціарної системи визначає дві групи функціонально-критичних умов, серед них: І - пасивна громадська позиція, кризова свідомість у молодих людей песимістичне сприйняття життя та інші; II - закритий тип ВНЗ, жорстка субординація та регламент життя, високе навчальне навантаження, психофізіологічні й соціально-психологічні особливості юнацького віку, водночас автор не зазначає дидактичні труднощі, що виникають саме під час навчання у ВНЗ закритого типу.

Широкий діапазон досліджень в цьому напрямку свідчить про плідність

пошуків в цьому напрямку, але з іншого боку, показує відсутність або недостатню їх системність, тобто, на нашу думку, слід ураховувати всі труднощі входження людини до нового середовища, а також виокремити найбільш вагомі з них, а також дослідити їх значення та вплив, отже саме адаптація - це безперервне подолання адаптаційних труднощів.

Як видно з вище згаданого аналізу, багато труднощів, які зустрічаються на шляху адаптації тих, хто навчається, залишились не розглянутими дослідниками, а труднощі, що характерні для курсантів вищих військових навчальних закладів України зовсім не досліджувалися.

Очевидним постає факт, що масштабність і рівень змін при переході молодшої людини від шкільного до вузівського життя робить проблему адаптації студентів та курсантів надзвичайно значимою, оскільки в умовах об'єктивних змін можуть посилюватись фруструючі прояви, що негативно впливають не лише на результативність діяльності, а й на становлення особистих характеристик. Особливо яскраво фрустрація проявляється в умовах адаптації курсантів військового ВНЗ, що пов'язано з подоланням проблемних ситуацій і труднощів, які обумовлені особливостями ВВНЗ. Тому ми вважаємо доцільним розглянути детально труднощі, які ми виявили під час дослідження проблеми адаптації курсантів у Одеському ордені Леніна інституті Сухопутних військ. Це, по-перше, специфічні умови проживання курсантів в казармах; по-друге, сурові вимоги Статутів внутрішньої служби Збройних Сил України та Правил внутрішнього розпорядку; по-третє, закритий тип ВНЗ; потім важкі психологічні умови, які часто бувають екстремальними; а також принцип єдиноначальності та багато інших труднощів, що були визначені під час нашого дослідження.

У ході адаптації до навчального процесу, як з'ясувалось, курсанти зустрічаються з низкою труднощів входження до нового соціального середовища. І сам процес адаптації – це безперервне подолання цих труднощів. Для тих, хто почав навчатись у ВВНЗ, незвичного було багато – нові форми навчання, мова викладання дисциплін, особливості військової

служби, побутового життя і ін.

Очевидно, що від того наскільки курсанти і організатори навчально-виховного процесу усвідомлюють труднощі адаптаційного періоду, наскільки повно вони знають яким чином їх можна оптимально подолати, залежить становлення тих, хто навчається у вищому військовому навчальному закладі. Нами були проведені бесіди та інтерв'ю з курсантами і викладачами ООЛІСВ, в результаті яких було виявлено труднощі, які долають курсанти в ході їхньої адаптації до навчального процесу, було визначено ступінь значущості кожної з них. (див. додаток Б.1.).

У графах III-IV цифра 1 відповідає найбільш значущій труднощі на думку респондентів, цифра 2 відноситься до другої за значущістю труднощі і ін. Оцінка, що відповідає тій чи іншій кожній окремій труднощі, визначалась за формулою (1.1):

$$\text{де} \quad a_i = \frac{\sum_{j=1}^n b_j}{n \sum_{k=1}^n S_k} \quad (1.1)$$

де a_i — вага i -тої труднощі;

n - число респондентів;

S_k - середнє значення ступеня труднощі

b_j - оцінка даної труднощі

Під час аналізу результатів, що надані в таблиці В.1.1 (див. додаток Б.1.) , звертає на себе увагу той факт, що ті, хто навчаються, та викладачі не завжди однаково оцінюють ступінь значущості труднощів процесу адаптації курсантів військового ВНЗ. Так, на одне з перших місць викладачі ставлять низький загальноосвітній рівень курсантів, їхнє невміння конспектувати лекції, слабкі технічні знання. Курсантами ці труднощі оцінюються середньою оцінкою і явно недооцінюються ними. Водночас ті, хто навчається у ВВНЗ, на відміну від викладачів, ставлять на перше місце — недостатню кількість практичних і польових занять; обмежену кількість

посібників, підручників; ліміт часу на самостійні заняття. Курсанти і викладачі недооцінюють досвід роботи на електронно-обчислювальній техніці, це є наслідком малої кількості комп'ютерів у військових ліцеях, школах, інститутах і вкрай рідке їх використання при вирішенні спеціальних задач. Звертає на себе увагу той факт, що оцінка ступеня значущості не однакова у представників різних груп абітурієнтів – солдатів, ліцеїстів, школярів, робочих та ін.

За результатами опитування, приблизно 70% курсантів не вважають професію військовослужбовця престижною, але називають її соціально значущою. У кожній соціальної групи абітурієнтів можна виділити свої мотиви вступу до інституту і в залежності від цих мотивів вони по-різному висувають та оцінюють труднощі, які їм зустрічаються у військовому ВНЗ. Більшість курсантів визначили такі причинами незадоволеності навчанням:

- 1) військовий режим та дисципліна - 50%;
- 2) навчальне та фізичне перевантаження - 16%;
- 3) відсутність прямого контакту з рідними – 14%;
- 4) втомленість – 6%;
- 5) взаємовідносини в колективі – 5%;
- 6) відсутність здібностей до навчання - 4%;
- 7) розчарування у професії – 3% ;

Викладачі та командири в бесідах найчастіше називали причини, які заважають курсантам успішно навчатись, а саме :

- 1) низький загальноосвітній рівень – 50% ;
- 2) відсутність навичок самостійної роботи – 15%;
- 3) невміння конспектувати лекції та працювати з літературою – 10%;
- 4) погане усвідомлення значення майбутньої професії – 7%;
- 5) невміння раціонально розподіляти час – 6%;
- 6) труднощі служби – 6 %;
- 7) суворо регламентоване життя – 5%.

Всі виявлені в ході дослідження труднощі адаптації тих, хто навчається, у вищому військовому навчальному закладі, були об'єднані в п'ять груп, що можна зобразити у вигляді схеми (див. Рис.1.4.).

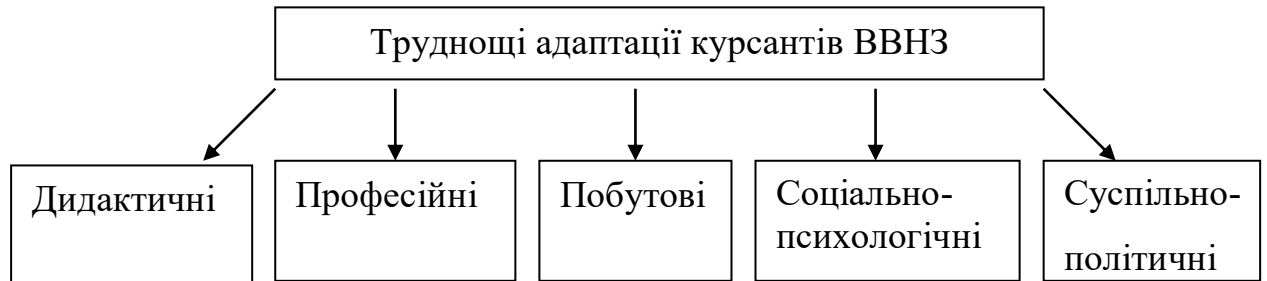

Рис. 1.4. Адаптаційних труднощі курсантів ВВНЗ

Результати дослідження виявили, що найбільш вагомими є перші два види труднощів: дидактичні і професійні. Побутові, суспільно-політичні, соціально-психологічні труднощі адаптаційного періоду відігравали більш вагомую роль тільки на першому етапі адаптації курсантів – під час проходження первинної військово-професійної підготовки.

На попередньому етапі адаптації, коли курсанти тільки мріяли бути військовослужбовцями і готувались до вступу в інститут, вони вперше зустрілись з труднощами адаптації, бо їм доводилось наводити довідки про умови вступу, проходити комісії у військових комісаріатах, подавати документи, весь цей час вони перебували у стані тривожного нерозуміння, бо, на жаль, ще не існує така система профорієнтації та профвідбору до військових ВНЗ України, за допомогою якої в абітурієнтів формувались би чіткі уявлення про майбутню професію. Найкраще профорієнтаційна робота проводиться у військових ліцях і ліцях посиленою військово-фізичною підготовкою. Тому серед курсантів були й такі, які мали випадкові мотиви вступу до інституту, що могло привести до відсіву таких курсантів на всіх етапах їхнього навчання, навіть, на останніх курсах, а це велика помилка і окремої людини, і командирів, і групи профвідбору взагалі. З цією метою було прийняте рішення про проходження першого етапу навчання та

адаптації курсантів, під час навчання за програмою первинної військової професійної підготовки відразу після успішного складання вступних іспитів. Нами було проведено бесіди з курсантами першокурсниками до їхнього від'їзду і відразу після повернення в інститут. Результати цих бесід було проаналізовано і зроблено певні висновки щодо труднощів адаптації цього періоду у військовому ВНЗ. Після повернення курсантів до інституту, було проведено анкетування. Серед труднощів, з якими вони зустрілись і які бентежать їх найбільше, були названі: уставна вимогливість командирів – 20%; тяжке фізичне навантаження - 11%; моральне приниження 10%; закритий тип ВНЗ – 10%; мікроклімат у групі – 6%; відсутність прямого контакту з батьками – 5%; не знають, до кого звертатись за допомогою – 4%.

Четверта частина тих, хто навчається, закінчила військові ліцеї або військовослужбовці (прапорщики, військовослужбовці за контрактом, військовослужбовці строкової служби, ліцеїсти), тобто вони вже мали досвід адаптації до нових умов військового життя. Як показало анкетування, для них важких проблем, крім дидактичних, не було, у цього контингенту відзначалося нормальне протікання першого етапу адаптаційного процесу. Вони акцентували, що суттєву допомогу їм надавали такі армійські навички і вміння, як: 1) здатність швидко пристосовуватись до нових умов – 36%;

2) вміння контактувати з людьми та знаходити друзів - 28%;

3) хороше знання техніки – 21%;

4) загальна військово-спортивна підготовка, загартованість - 7 %.

Курсанти на початку першого семестру на запитання, як їм допомагали офіцери, відповіли таким чином: допомагали справою - 27%; допомагали словом - 29%; недостатньо допомагали - 20%. Крім того, курсанти відзначали, що вони звертались у питаннях медичної служби, навчання, дисципліни, побуту найчастіше: до командирів підрозділів – 24%; офіцерів виховних структур – 13%; офіцерів управління – 1,7%; викладачів – 20%. Ні до кого не звертались за допомогою 60% опитуваних з причин: бо не було необхідності – 45%; не були впевнені в позитивному вирішенні питань –

21%; не знали, як звернутись – 9%; боялись або соромились – 11%; боялись глузування – 7%.

Звідси можна дійти висновку, що процеси адаптації до умов ВНЗ “закритого типу” на першому етапі відбуваються тяжко з великою кількістю труднощів. Тому, на наш погляд, для найбільш ефективного впливу на цей процес з боку командирів, вихователів, викладачів було б доцільним у практичній роботі мати конкретний адаптивний план, в якому враховуються найбільш вагомі труднощі і подаються конкретні шляхи їх подолання. Означені в таблиці (див. Додаток В.1, рис.2.2.) труднощі адаптації курсантів вищого військового навчального закладу ми об’єднали у п’ять груп:

- 1-8; 14-19 – дидактичні труднощі (ІУ);
- 9-13; 20-23 – професійно-службові труднощі (ІІІ);
- 24 – 33 – соціально-психологічні труднощі (ІІ);
- 34 - 35 – суспільно-політичні труднощі (І);
- 36 – 40 – побутові труднощі (У).

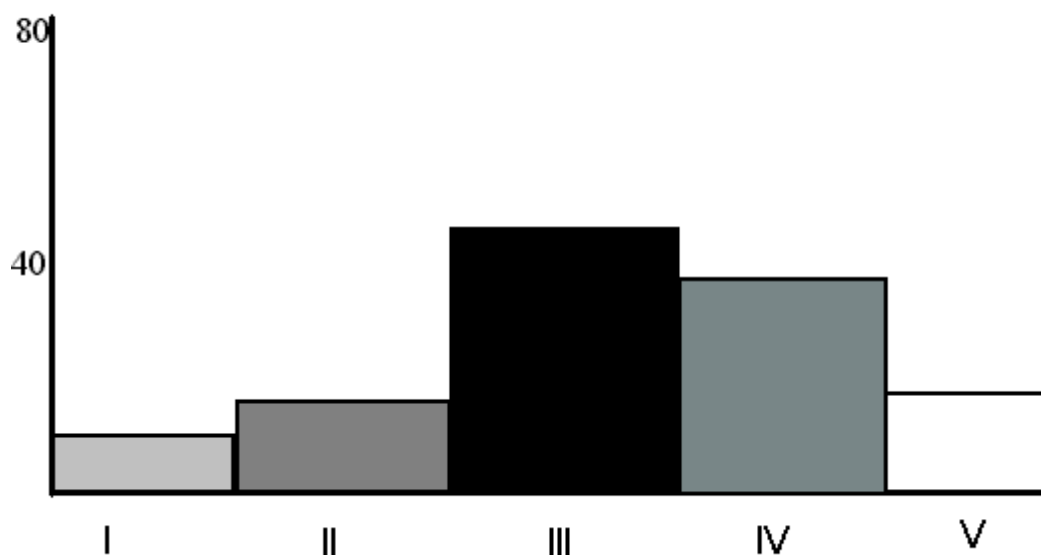

Рис.1.5. Діаграма основних груп адаптаційних труднощів.

Примітка:

І – суспільно-політичні труднощі;   ІІ – соціально-психологічні;
 ІІІ – професійні;   ІУ – дидактичні;   У – побутові труднощі.

Як видно зі діаграми, для курсантів військового ВНЗ найбільш вагомими є групи труднощів професійного і дидактичного характеру, а найменш вагомими – суспільно-політичні і побутові труднощі. Ми визначили також вагомість кожного виду з означених труднощів (див. рис. 1.6. , 1.7.).

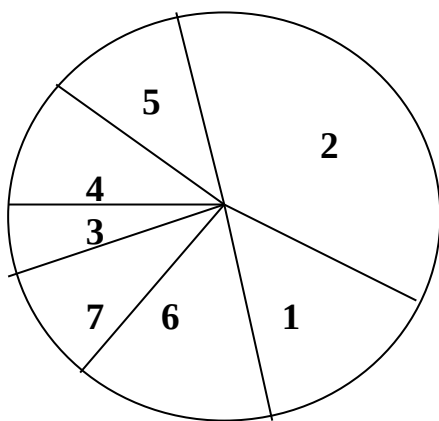

Рис.1.6.Кругова діаграма групи дидактичних труднощів:

- найбільш вагомі з них :

2-відсутність навичок самостійної роботи(38%)

6- нові форми навчання військового ВНЗ(11%)

1- низький загально-освітній рівень(15%)

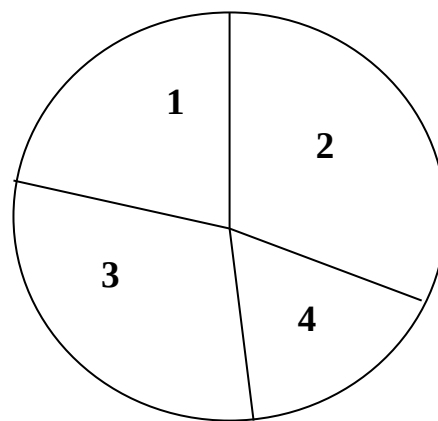

Рис. 1.7. Кругова діаграма групи професійних труднощів:

- найбільш вагомі з них:

2 – суворо регламентований розклад життя(47%)

1 – мотивація (усвідомлення майбутньої професії-22%)

3 - необхідність підкорятись вимогам статуту (15%)

До найменш вагомих дидактичних труднощів курсанти віднесли:

3 – велику кількість аудиторних занять; 4 – невміння працювати з навчальною літературою; 5 – невміння конспектувати лекції. Найменшу вагомість серед професійних труднощів для курсантів, як показало опитування, посідають труднощі служби в нарядах (4).

Крім того, слід зазначити, що для груп курсантів з різним ступенем

професійної орієнтації, вагомість кожної з вище означених груп труднощів була різною. Наприклад, для курсантів, які зробили свій вибір свідомо за покликанням або за порадою батька чи брата, існують лише деякі дидактичні види труднощів, які дуже швидко долаються, бо навчання для таких курсантів – це радість оволодіння улюбленою справою. Навпаки для курсантів, що обрали майбутню професію не за велінням серця, а за матеріально-кар'єристськими мотивами, труднощі виникають на кожному кроці і подолати їх було досить важко. Для таких курсантів найбільш вагомими були всі групи професійних та дидактичних труднощів.

Ми також виявили, що мотивація займає важливе місце у структурі факторів адаптації. Нами було виявлено, що часто зустрічались професійно-орієнтовані мотиви вступу до військового ВНЗ, це майже 20-22% усіх абітурієнтів. Приблизно 10% абітурієнтів обдумано обирали майбутню професію як ту, що забезпечить їм незалежні умови життя, місце роботи, житло, тобто вони мали кар'єристсько-службові мотиви вступу до ВНЗ. Більшість випускників сільських шкіл (25% абітурієнтів) мали низький загальноосвітній рівень та низьку здатність до навчання, як правило, ці курсанти зробили свій вибір за матеріальними розрахунками, бо кількість бюджетних місць у ВНЗ невелика і безкоштовне навчання має для них велике значення. Деякі абітурієнти (24%) обирають професію військовослужбовця, щоб уникнути службу в армії, для них навчання у військовому ВНЗ – це засіб одержання вищої освіти, але не майбутньої професії на все життя. Також зустрічаються абітурієнти з випадковим вибором місця навчання, їх випадковий вступ до військового ВНЗ часто пов'язаний з порадами батьків або друзів. За рахунок таких “випадкових” курсантів, як правило, відбувається відсів тих, хто навчається з інституту, і, як правило, для них основними причинами відрахування є небажання навчатись та неуспішність навчання. Дидактичні труднощі більшості курсантів базуються на низькому загальноосвітньому рівні абітурієнтів та низькій здатності до засвоєння нового навчального матеріалу, що

найчастіше пов'язано з невмінням курсантів виконувати самостійні завдання в короткий термін та відсутністю елементарних знань з дисциплін, що вивчались у школі.

1.2.2. Види та етапи адаптації.

У психолого-педагогічній літературі існують різні підходи до класифікації видів і виокремлення етапів адаптації. Більшість авторів (В.І.Брудний [48], С.М.Мадорська [152], П.А.Просецький [192], Р.Ф.Якунін [242] і ін.), досліджуючи входження людини до нового середовища, виділяють найчастіше професійну, психологічну та соціальну адаптацію. Психологічна адаптація визначається активністю особистості. Вона виступає як єдність акомодатії (засвоєння правил середовища, уподібнення до нього) та асиміляції (уподібнення себе, перетворення середовища). Під соціальною адаптацією розуміють прилучення або входження особистості до визначених видів діяльності, що відбуваються в даному соціальному середовищі. Професійна адаптація відбувається шляхом систематичного виконання діяльності, що ускладнюється в нових умовах. Це складний процес засвоєння професії та оволодіння професійною майстерністю на основі сукупності засвоєних та постійно оновлених знань, умінь і навичок.

Так, М.П.Будякина і А.А.Русалинова [49] висувують тезу, що в процесі виробничої адаптації розрізняють такі її види: професійну і соціально-психологічну адаптації. Під соціально-психологічною адаптацією вони розуміють пристосування до групових норм та системи взаємовідносин у конкретній виробничій групі, що виявляється у пристосуванні новачка до соціального життя групи, у формуванні позитивних стосунків з товаришами і в достатньо високому рівні задоволеності цими відносинами. Порівняно з цим професійну адаптацію визначають як пристосування новачка до характеру, режиму та умов праці. Вона виявляється у визначеному рівні

оволодіння необхідними професійними знаннями, вміннями і навичками, у формуванні деяких професійно-значущих якостей особистості, які необхідні для успішного виконання професійних завдань, у розвитку активно-позитивного відношення до роботи.

Ми не погоджуємося з думкою Т.Н.Вершиніної [59], яка вважає, що не всі аспекти професійно-виробничої адаптації рівноправні. Автор висловлює тезу про домінуючий характер психофізіологічного та професійного видів адаптації над соціально-психологічним видом адаптації, який відповідно її теорії відіграє підлеглу роль, оскільки не можна зменшувати вплив групи і роль соціального оточення на позитивний перебіг адаптаційних процесів.

Так І.К.Кряжева навпаки стверджує, що соціально-психологічний аспект у структурі адаптації особистості посідає провідну роль, опосереднюючи характер протікання інших аспектів цього процесу [134: 7]. Натомість, Е.В.Таранов виділяє чотири типи адаптації. По-перше, суспільно-політичну, яка включає в собі активну життєву позицію; по-друге, професійно-виробничу, яка залежить від організації та умов праці; по-третє, міжособистісну - усвідомлення свого професійного росту, фізичного, інтелектуального і морального удосконалення [216: 74-78].

Більшість авторів-дослідників проблеми (О.Г.Мороз, І.А.Мілославова, С.В.Овдей, Г.Д.Долинський, Т.Л.Кончанін, Т.П.Чернявська та ін.) класифікують види адаптації залежно від включення особистості в нові форми діяльності або відносин, тобто за видами адаптивного середовища, а саме: 1) професійна; 2) соціально-психологічна; 3) правова; 4) моральна; 5) суспільно-політична; 6) навчальна; 7) побутова; 8) шлюбна. Крім того, О.Г.Мороз [40] і Т.П.Чернявська [45] поряд з вище означеними її видами, також виділяють професійно-виробничу адаптацію, провідним структурним компонентом якої є професійна, що, у свою чергу, взаємодіє із соціально-психологічною, суспільно-політичною та правовою адаптаціями в умовах конкретного навчального закладу.

Окремі вчені (Д.А.Андрєєва, В.І.Брудний, О.Г.Мороз і ін. [5; 48; 165])

виокремлюють творчий і формальний типи адаптації. Творчий тип адаптації - це пристосування до навчального процесу, при якому той, хто навчається, глибоко та стійко оволодіває знаннями, розвиває творче мислення, і набуває навичок майбутнього спеціаліста. Означений тип адаптаційного процесу відрізняється високою активністю у пізнавальній діяльності. Формальна адаптація – це пристосування до навчального процесу лише з метою позитивного складання заліків чи іспитів.

На думку В.І.Брудного [48: 8-15], процес адаптації - це розгортання явища з середини якогось етапу, розвиток явища у часі, послідовне кількісне накопичення елементів адаптації, визначене поєднання яких призводить до якоїсь більш або менш точно визначеної якості - переходу до нового етапу. І згідно з його точкою зору, адаптація відбувається упродовж всього часу навчання з 1-го курсу до 5-го курсу.

На наш погляд, необхідно включати і розглядати всі фактори і види адаптаційного процесу тих, хто навчається, не заперечуючи інші. Тому ми не згодні з думкою Л.Г.Єгорової [109: 4-15], яка при визначенні етапів адаптації взяла в основу лише відношення до навчання і виділяє: ознайомлювальний, загальнонауковий та спеціальний етапи.

М.І.Дьяченко і Л.О.Кандибович [101] виокремлюють такі етапи адаптації: пізнавальний; навчання нових дій та способів поведінки; психологічна переорієнтація; формування навичок; внутрішнє прийняття нових задач і умов діяльності.

Якщо розглядати психологічний аспект адаптації людини до життя, це складне та багатокритеріальне явище, що спрямоване на забезпечення формування комплексу психічних реакцій, що визначають адекватну поведінку та ефективну взаємодію індивіда із навколишнім середовищем. Її зміст складає багаторівневу організацію адаптивних процесів, яка є відображенням інтегрованої активності біологічних, психічних і соціальних підсистем у структурі особистості. Деякі психологи більш детально вивчають саме психологічний аспект адаптації і тому виділяють тільки види

адаптації з точки зору цього аспекту адаптаційного процесу. Так, Ф.Б.Березін [36: 147-154] називає психічну, соціально - психологічну адаптацію, А.А.Налчаджан [168: 37-39] виділяє такі види адаптації як: нормальна (вона буває: захисна, незахисна, змішана); девіантна (вона буває такою, що відхиляється або не відхиляється від норми та новаторська або творча); патологічна, тобто та, яка викликає психози, неврози.

Для повного розуміння особливостей адаптаційного процесу слід знати той рівень адаптації або дезадаптації, відштовхуючись від якого особистість починає свою адаптацію. Психологи, А.А.Налчаджан [168: 39] та ін., виділяють такі етапи: а) стійка ситуативна дезадаптованість, коли особистість не знаходить шляхів та засобів адаптації в певних соціальних ситуаціях, але намагається їх знайти (дезадаптивним можна назвати такий хід внутрішніх психічних процесів і поведінки, який приводить не до вирішення або усунення проблемних ситуацій, а до її підсилення, до збільшення труднощів і ін.); б) тимчасова дезадаптованість, коли особистість опинилась в нових умовах - в навчальних групах, в яких ще не визначені відносини між членами колективу, тобто знаходяться у процесі становлення (на цьому етапі дуже велике значення має система дій на процес адаптації, якщо є чітко визначена адаптивна мотивація, поступово це може привести до зникнення тимчасової дезадаптованості і створюється стан адаптованості особистості; в) загальна стійка дезадаптованість - це стан перманентної фрустрації (глибоке розчарування, пригніченість, ненависть, агресія - необхідно так будувати адаптивні заходи, щоб уникати цих процесів, які приводять до психозів, неврозів тощо).

На наш погляд, треба більш детально розглянути всі ці види адаптації й також приділити увагу такому важливому виду як соціальна адаптація, роль якої несправедливо припинували деякі попередні автори [5; 45; 484; 165]. Але особливо увагу ми звернули на визначення видів і етапів адаптації у дослідженнях стосовно вищих навчальних закладів закритого типу.

У своїй роботі Г.І.Васильєв [56] поділяє адаптацію на такі її види, як:

навчальну, соціально-психологічну та професійну. Натомість, В.Т.Ащепков [19], досліджував адаптацію викладачів військових ВНЗ і виокремлює тільки в професійній адаптації такі її види: військово-дидактичну, військово-соціальну; військово-психологічну; біолого-фізіологічну; побутову; психофізіологічну та правову (всього він виділяє 56 видів адаптації).

Г.І.Васильєв [56: 13-15], досить детально, з визначенням факторів, функцій та умов, виділяє п'ять етапів роботи в адаптаційний період курсантів інституту МВС, а саме: 1) профорієнтаційний; 2) підготовчий; 3) ознайомлювальний; 4) основний; 5) коригувальний. Автор визначив такі стадії адаптації:

- стадія дифузної адаптації (поява перших ознак адаптованості курсантів);
- стадія парціональної адаптації (часткова адаптованість курсантів до навчання та суспільної діяльності);
- стадія усвідомленої адаптації (супроводжується боротьбою мотивів вольовими зусиллями, спрямованими на переорієнтацію особистості);
- стадія перманентної адаптації (супроводжується удосконаленням знань, умінь, навичок та професійної майстерності майбутньої професії).

Під час дослідження робіт з вивченням адаптаційних процесів військовослужбовців було висвітлено, що у кожного дослідника теж є свій погляд на визначення видів адаптації військовослужбовців. Так, В.Я.Яблонко [237: 2-20], який досліджував психологічні особливості адаптації курсантів, визначає такі її види:

- адаптацію до навчальної діяльності (дидактичну);
- адаптацію до службової діяльності (службово-функціональну);
- адаптацію до суспільної діяльності (суспільну);
- адаптацію до умов побуту (побутову).

На наш погляд, в повній мірі В.Я.Яблонко [237] в своїй роботі торкнувся цього питання. Автор визначає психологічну адаптацію курсантів у ВНЗ, як складний динамічний багаторівневий і багатогранний процес перебудови

його потрібно-мотиваційної сфери, комплексу умінь, навичок, розширення орієнтаційної основи діяльності у відповідності з новими задачами, цілями, перспективами та умовами їх реалізації. Таке визначення підходить до загального контексту висловлювань з цього приводу інших авторів й не вступає в протиріччя з ними. Зазначимо, як чітко визначений психологічний компонент адаптації, який призводить до зміни самої особистості курсанта, так і адекватної діяльності. На думку Яблонко В.Я.[237] "службово-функціональна" адаптація має три етапи формування: часткову, яка реалізується в I семестрі, достатню (у II семестрі) і повну (у III семестрі).

Але при такому підході, на жаль, повністю ігнорується індивідуальний підхід. Курсантський колектив - це складний організм, в якому кожний член колективу виконує свою задачу, у повній відповідності із своїми можливостями, здібностями і пропорційно рівню адаптації. Механічне "відштовхування" людського фактора означає втрату особистості, втрату курсанта і офіцера.

Вважаємо, що професійне становлення офіцерів ЗСУ - динамічний процес, пов'язаний із формуванням психологічної готовності до діяльності на різних етапах службової кар'єри. Цей процес можна розглядати як послідовність таких наступних один за одним етапів адаптації: адаптованість абітурієнта - адаптованість курсанта - адаптованість випускника військового інституту - адаптованість офіцера - професіонала до виконання своїх службових обов'язків. Принципово важливим для становлення майбутнього фахівця є етап формування адаптованості курсанта до навчання і служби у вищому навчальному закладі ЗСУ. Його основу становить адаптованість курсантів до специфічних умов навчання у ВНЗ "закритого типу", і цей процес триває протягом усього адаптаційного періоду навчання у військовому ВНЗ. Найбільш позитивну роль у цей період відіграє перспектива майбутнього, і якщо вона чітка і прозора, відповідає його очікуванням, то це підіймає соціальну активність та надає творчого характеру адаптації.

Стосовно теми нашого дослідження найбільш вагомими нам вважаються такі види адаптації: дидактична, професійна, соціальна, суспільно-політична та побутова.

Вченими розглядаються різні терміни адаптаційного періоду. Більшість з них вважають, що цей процес закінчується до певного часу, що викликає сумнів, бо немає нічого абсолютного, як і немає абсолютної адаптованості. Адаптація не може закінчитись у всіх одночасно до того чи іншого визначеного часу. Адаптація, на нашу думку, триває аж до закінчення інституту наближаючись до оптимального рівня, водночас упродовж навчання її етапи та види набувають нового змісту. Можливо досягти лише того ступеня адаптованості, коли стає можливим успішне вирішення завдань навчально-виховного процесу.

Адаптація до умов ВНЗ не є тільки метою, а і засобом для здійснення головного завдання - формування професійних і особистих рис майбутнього спеціаліста. Оскільки ВНЗ не тільки специфічне, а й тимчасове середовище, в якому виконується функція професійного формування особистості, процес адаптації тих, хто навчається, до навчально-виховної системи військового вищого закладу освіти можна і треба розглядати, як процес адаптації у широкому розумінні цього слова - адаптації до майбутньої професійної діяльності спеціаліста.

Такий погляд, з одного боку, дозволяє виявити ступінь адаптованості особистості, вочевидь, з різних причин здійснення адаптації за своїм механізмом і результатами є різною. Так, можливо, що подолавши труднощі, які пов'язані з різницею навчально-виховних систем середньої і вищої шкіл, засвоївши навички і знання, що є достатніми для навчання у вищому військовому навчальному закладі, той, хто навчається, може взяти на себе роль курсанта тільки із зовнішнього процесуального боку. Це означає, що внутрішній змістовий бік (підготовка до виконання функцій спеціаліста) для них не існує. Природно, що вважати повністю адаптованим такого спеціаліста не можна. З іншого боку, курсант, розуміючи внутрішній зміст

майбутньої професії, почасти не може засвоїти методи навчання, норми колективу, форми спілкування у ВНЗ тощо.

Специфікою роботи комплексу професійної підготовки майбутніх офіцерів Збройних Сил України як багаторівневої системи є те, що адаптаційний процес може відбуватись у різні терміни в залежності від умов його проходження, але обов'язковим буде проходження його за такими етапами: перший попередній етап - професійна орієнтація (в нашому випадку – школа або військовий ліцей, первинна військова підготовка у ВВНЗ); другий адаптаційний етап – базова підготовка (перший курс навчання у військовому ВНЗ); другий військово-професійний етап – поглиблена спеціалізація і адаптація до майбутньої професійної діяльності (II-IV курси навчання у вищому військовому навчальному закладі).

Прискорення та полегшення адаптації курсантів є дуже важливим моментом оптимізації всього навчально-виховного процесу у військовому ВНЗ. Для прискорення адаптаційних процесів на початковому етапі у ВВНЗ необхідно володіти достовірною інформацією про стан адаптованості або дезадаптованості курсантів-першокурсників і насамперед розглянути етапи адаптаційного процесу, а також визначити шляхи його оптимізації.

1.2.4. Визначення шляхів оптимізації процесу адаптації.

Термін "оптимальний" використовується у військово-педагогічних науково-дослідних роботах у трьох взаємозв'язаних значеннях: кращий із декількох можливих варіантів, найкращий для даних або кращий з точки зору даних критеріїв: оптимізація - це конструювання системи теоретичних і практичних засобів, які в сукупності дозволяють отримати в умовах військового ВНЗ максимальну віддачу при мінімальних витратах. Спочатку необхідно мінімізувати час та витрати на адаптацію та управління нею при максимальній продуктивності. Далі необхідно визначити всі фактори оптимізації. Наприклад, якщо: Т - час адаптації; а - варіант оптимізації; б -

вибір оптимізації; в - система мір для її вимірювання; г- педагогічні умови; д - критерії оптимізації; то виникає орієнтовно в такому вигляді відносна функціональна залежність оптимізації до більш досконалого стану [19] :

Оптимізація - це функція (Т, а, б, в, г, д).

Зазначимо, що оптимізація це не механічна сума традиційних методів праці плюс сучасні педагогічні та управлінські новітні ідеї, це цілісна педагогічно керована та науково обґрунтована система, де має значення кожний її елемент і їх взаємозв'язки. Кожній дослідник цієї проблеми має свій погляд на її вирішення.

Так, В.Я.Яблонко [237: 2-20] вбачає шляхи оптимізації процесу адаптації курсантів у розвитку ідейно-моральних мотивів; у формуванні чіткого уявлення про норми і правила поведінки; в розвитку бажання в молодих курсантів до швидшого та якісного оволодіння службово-функціональними обов'язками, а також створення максимальних умов для безконфліктного зближення та входження в колектив і суспільне життя.

Досліджуючи адаптацію студентів-першокурсників, В.С.Штифурак [234: 5-14] зауважує, що процес адаптації першокурсників можна оптимізувати за умови раціонального добору та забезпечення їх індивідуальною формою позанавчальної роботи, що впливатиме на стабілізацію їхньої самооцінки, зниження рівня особистої тривожності та зростання впевненості в собі.

Для оптимізації військово-професійної адаптації викладачів вищої школи В.Т.Ащепков [19: 80-87] пропонує проведення консультацій, семінарів, науково-методичних конференцій та відряджень, які будуть підвищувати науково-методичну роботу викладачів ВВНЗ.

Провідними позитивно-стимулюючими методами оптимізації адаптації курсантів ВНЗ системи МВС, на думку В.І.Васильєва [56: 14-16], виступають: діяльність у всій її різноманітності (навчальна, суспільна, професійно-спрямована, культурно-розважальна); розвивальний та виховний потенціал соціального середовища; міжособистісне спілкування; активність

особистості; настанова на їх майбутню професійну діяльність. Дослідник дійшов висновку, що успіх адаптації курсантів МВС залежить від: типу професійної орієнтації випускника школи, сімейних традицій, ступеня задоволеності курсантів системою навчально-виховної роботи у ВНЗ; наявності позитивно - емоційного стимулювання; своєчасного ліквідування протиріч адаптаційного процесу; вікової градації курсантів; ступеня впливу соціального фактору на процес навчання в міській та сільській школах; способу організації системи навчально-виховної роботи в адаптаційний період.

За аналізом літературних джерел, ми дійшли висновку, що одним з шляхів оптимізації адаптаційного процесу є створення найбільш сприятливих умов для прискорення адаптації тих, хто навчається у військовому навчальному закладі, належить як раціональній організації всієї навчально-виховної роботи, так і забезпеченню спадкоємності та послідовності заходів, що використовують у своїй навчально-виховній роботі вища і середня школи. На підставі всього вище означеного, для поліпшення адаптації курсантів у ВВНЗ, ми вважаємо, що військовим ліцеям та середній школі слід приділяти значно більше уваги розвитку у тих, хто навчається, самостійності, самоорганізації, а школам більше займатися питаннями профорієнтації учнів, щоб їм потім було легше адаптуватись до умов ВНЗ.

Суттєвим моментом адаптації вчорашніх учнів в умовах військового ВНЗ є подолання дидактичного бар'єру, оскільки навчання і виховання у вищих військових навчальних закладах досить сильно відрізняються від шкільних за своїм методами, засобами та організацією навчального процесу. Новизна дидактичної обстановки знецінює засоби і навички засвоєння матеріалу, які були набуті у школі, і проходить чимало часу доки курсант зможе знайти власні засоби самостійної роботи, які були б адекватними методам навчання у військовому ВНЗ.

Проблема адаптації курсантів до навчання у ВВНЗ не зводиться тільки до подолання дидактичних труднощів, які пов'язані з новою організацією

навчання і більшим об'ємом навчального матеріалу, що відводиться на самостійну підготовку, а також з його входженням до нового колективу. Суттєві ускладнення виникають, якщо відсутня чітко сформована система військово-професійної спрямованості курсантів, що пов'язано з їхньою недостатньою обізнаністю про майбутню професійну діяльність. Тому виникає необхідність у підсиленні роботи військових вищих навчальних закладів з професійної орієнтації учнів середніх шкіл, найкраще це запитання вирішується у військових ліцелях і ліцелях з підвищеною військово-фізичною підготовкою.

Суттєву роль у цьому напрямку відводять роботі військкоматів, шкіл, а також вузівському курсу первинної військової підготовки "Вступ до військової спеціальності", який курсанти ООЛІСВ проходять у спеціальному навчальному центрі, що суттєво допомагає курсантам краще адаптуватись до умов навчальної та професійної діяльності у вищому військовому навчальному закладі.

Розроблені нами та надані у другому розділі конкретні заходи щодо оптимізації всього навчально-виховного процесу у військовому ВНЗ, а також педагогічні умови адаптації курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах, якщо їх реалізувати зможуть допомогти курсантам, командирам в їх діяльності по прискоренню та полегшенню адаптації курсантів до навчання у ВНЗ. Основним напрямом навчально-виховної роботи в адаптаційний період у вищих військових навчальних закладах ми вважаємо практичну реалізацію педагогічних умов адаптації курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах.

1.3. Педагогічні умови адаптації курсантів до навчання у ВНЗ

Під педагогічними умовами розуміють такі обставини, за яких компоненти навчального процесу (навчальні дисципліни, методика його

викладання, навчання і виховання) подані в найкращих взаємовідносинах та взаємозв'язках, що дають можливість учителям плідно викладати, керувати навчальним процесом, а учням – успішно навчатись [41]. У нашому дослідженні педагогічні умови розглядаються як феномен, який скорочує період адаптації курсантів військового ВНЗ до навчання, а також, що знімає гостроту кризових явищ, які можуть виникати в життєдіяльності курсантів, а також створюють більш комфортну обстановку для органічного входження курсантів до нового оточення – вищого військового навчального закладу. Нами були визначені педагогічні умови, які сприяють оптимізації процесу адаптації курсантів до навчання у військових ВНЗ, а саме: забезпечення наступності у педагогічному комплексі: військовий ліцей – військовий ВНЗ; організація позитивного спілкування в курсантських групах; надання допомоги старшими курсантами і молодшими офіцерами; застосування взаємного навчання у системі “курсант – курсант”.

На попередньому етапі адаптації до навчання у військовому ВНЗ, на нашу думку, велику увагу слід приділяти професійній орієнтації молоді. Нам вважається доцільним виділити наступність між військовим ліцеєм і військовим ВНЗ на профорієнтаційному етапі адаптації як необхідну та значущу педагогічну умову всього процесу адаптації курсантів до навчання у військових ВНЗ. Адже від того, наскільки цей попередній етап адаптації буде правильно організований певною мірою буде залежати планування всього навчально-виховного процесу взагалі та результати навчання в цілому. Реалізація та врахування цієї педагогічної умови на початковому етапі адаптації значною мірою дозволить надалі в адаптаційний період уникнути кризових та дезадаптаційних ситуацій.

Аналіз психолого-педагогічної літератури (З.Н.Курлянд, Н.І.Конюхов, А.І.Уваров та ін.) показав, що педагогічні умови це обставини, від яких залежить, як відбувається педагогічний процес професійної підготовки спеціалістів, що опосередковується активністю особистості та його оточенням [212: 5].

Перехід до безперервної військової освіти, тобто системи, що забезпечує одержання необхідних для сучасного військового спеціаліста знань різними групами на всіх загальноосвітніх рівнях із системою військових ліцеїв, вищих військових навчальних закладів, відповідно до рольової настанови для кожного з них, дозволяє підготувати висококваліфіковані кадри для Збройних Сил України.

Отже на попередньому адаптаційному етапі провідною педагогічною умовою, на наш погляд, є *забезпечення наступності навчання* та належний стан професійно-орієнтаційних заходів, які найкраще втілюються у практиці роботи військових ліцеїв.

Військово-професійна адаптація - комплексна система заходів, що покликана сприяти процесу пристосування особистості до навчальних, психологічних та організаційно-технічних особливостей професійної діяльності. Тобто, військово-професійної орієнтації - адаптація, що охоплює усю військову службу з метою забезпечення поступового, безболісного вступу військовослужбовця до нових колективів, практичного оволодіння новими посадами, повсякденною професійною діяльністю.

Головною метою військово-професійної орієнтації та адаптації є надання майбутньому кандидату на військове навчання допомоги у виборі військової спеціальності відповідної до його дидактичних, психологічних та професійно-важливих якостей, що оцінюються у процесі психологічного обстеження, яка сприятиме найефективнішому виконанню службових обов'язків.

Основою діяльності відповідних органів військових навчальних закладів є таке психолого-педагогічне забезпечення навчального процесу, яке розпочинається з визначення умов професійної діяльності випускників та професійно важливих якостей людини для кожного конкретного виду діяльності і включає:

- а) розробку професіограм з переліком професійно важливих якостей

військових фахівців, складання на цій основі навчальних планів та програм, методичних посібників і підручників;

б) планування поетапної адаптації та прищеплення потрібних професійно важливих якостей випускнику ВНЗ - військовому молодшому спеціалісту, визначення на цій основі тривалості навчання (підготовки), розробки послідовності вивчення дисциплін і розкладу занять;

в) відбір та добір курсантів, слухачів, керівного, командного, викладацького складу, які відповідають вимогам майбутньої професійної діяльності і виконанню обов'язків на посадах за призначенням;

г) розробку та використання педагогічних методів та методик впливу на професійно важливі якості особистості (в тому числі, і особисті) з метою розвитку, посилення та зміцнення одних якостей (позитивних і потрібних), що оптимізують адаптаційний процес, та зменшенню впливу інших, негативних, що викликають дезадаптацію;

д) вивчення та коригування психологічного клімату в підрозділах, навчальних групах, викладацьких колективах і у військовому навчальному закладі в цілому з метою зміцнення військової та навчальної дисципліни.

Відбір кандидатів до військових ВНЗ проводиться таким чином: до 1 вересня року, що передує року вступу на навчання слухачів, курсантів (студентів), на підставі заявок на замовлення щодо прийому слухачів, курсантів (студентів) до вищих військових навчальних закладів Міністерства оборони України, які подаються відповідними замовниками. Головним управлінням кадрової політики Міністерства оборони України розробляється замовлення на підготовку військових фахівців.

Плани для підготовки військових фахівців - курсантів (студентів) розробляються Головним організаційно-мобілізаційним управлінням Генерального Штабу Збройних Сил України з рівномірним розподілом кількості кандидатів до вступу між усіма регіонами України.

На підставі наказу Міністерства оборони України та Міністерства

освіти і науки України про оголошення замовлення на підготовку військових фахівців Головне управління військової освіти Міністерства оборони України разом з Головним організаційно-мобілізаційним управлінням Генерального штабу Збройних Сил України та Головним управлінням виховної роботи Міністерства оборони України готує директиву начальника Генерального штабу Збройних Сил України про підсумки роботи з військово-професійної орієнтації молоді та набору до ВВНЗ у поточному році, в яких показано, як проходить ця робота у військових ліцях, ліцях з посиленою військово-фізичною підготовкою, у військових комісаріатах та військових частинах.

Попередня професійна діагностика та відбір кандидатів до ВНЗ з числа цивільної молоді та ліцеїстів проводиться районними (міськими) призовними комісіями. Потім на осіб, які бажають вступити до ВВНЗ, на основі результатів попередньої професійної діагностики призовні комісії, приймають рішення про зарахування їх кандидатами до конкретного ВНЗ і вони допускаються до вступних випробувань, на яких оцінюється їхній загальноосвітній рівень (з кожної дисципліни окремо), фізична підготовка, стан здоров'я та оцінка індивідуально-психологічних якостей.

Сума балів, набрана кандидатом за результатами вступних випробувань, становить його рейтинг. Зарахування кандидатів на навчання здійснюється на основі розгляду конкурсного рейтингового списку на засіданні приймальної комісії. За результатами рейтингу всі курсанти умовно розподіляються на групи профпридатності, так, наприклад: перша група профпридатності – це абітурієнти з сумою балів 60-70, II група – 49-59 балів, III група – відповідно 35-48 балів. Як правило, найбільшу кількість балів набирають випускники військових ліцеїв та ліцеїв з фізико-математичною спрямованістю, а найменшу – випускники професійно-технічних училищ та солдати строкової служби. Якщо прослідкувати потім результати їхнього навчання у військовому ВНЗ та відгуки з військ випускників, то можна побачити, що ці результати протягом часу істотно не змінюються і кількість

осіб у групах профпридатності залишається майже однаковою. Тому ми вважаємо вкрай необхідним більше уваги приділяти роботі з профвідбору та профорієнтації кандидатів до вступу у військові ліцеї та військові вищі заклади освіти.

Стан бойової готовності ЗС України, дисциплінованість особового складу, єдність військових колективів, як відомо, значною мірою залежить від того, наскільки вміло буде здійснюватися підбір людей для проходження військової служби, кандидатів для навчання у військові навчальні заклади МО України, за якою системою вони розподіляються у підрозділи.

Слово система (від грецького *sistema* - ціле, складне по частинам, з'єднане) багато елементів, які знаходяться у відношеннях і зв'язані один з одним. Вони створюють цілісність та єдність [62: 675]. Треба зазначити, що це визначення не є єдиним, ні загальновизнаним. Маємо десятки визначень поняття системи, які з певною умовністю можна поділити на декілька груп.

Ми розглядаємо систему оцінки індивідуальних якостей кандидатів до військових ліцеїв та ВВНЗ як інструмент, спосіб дослідження процесів і явищ, що існують об'єктивно, незалежно від спостерігача. Завдання первинного аналізу полягає в тому, щоб виділити цю систему з довкілля, тобто визначити її вхід та виходи. Складовою частиною комплектування підрозділів є врахування індивідуально-психологічних та індивідуально-психофізіологічних якостей особистості. Слід зазначити, що завдання, що розглядається, не вирішує корінних змін у всій системі професійного відбору, але воно виступає як складова частина самого системного підходу до оцінки індивідуально-психологічних та індивідуально-психофізіологічних якостей кандидатів для навчання у військовому ліцеї.

Системний підхід є напрямом методології спеціально-наукового пізнання і соціальної практики, в основі якого лежить дослідження об'єктів як системи [62: 678]. Системний підхід в оцінці означених якостей дав змогу відпрацювати ефективний напрям у вивченні особистості майбутнього військовослужбовця. Специфіка системного підходу щодо відбору

кандидатів до військових ВНЗ та ліцеїв визначається тим, що вона орієнтує запропоноване дослідження на розкриття цілісності об'єкта і механізмів, що його забезпечують та на виявлення складних типів зв'язків складного об'єкта, та поєднання їх в єдину теоретичну картину. Відзначимо, що професійний відбір автоматично, сам по собі, не вирішує всіх проблем підготовки особистості до майбутнього навчання та адаптації у військовому ВНЗ, але він служить добротною основою для подальшої навчально-виховної роботи з кандидатами, всебічного вивчення їхніх індивідуально-психологічних якостей, об'єктивної оцінки здатності виконувати у майбутньому обов'язки військової службової діяльності [154: 4]. Індивідуальна психологія є одним з напрямів психоаналізу, що відокремилася від фрейдизму і була розроблена А.Адлером. Згідно його вчення, структура особистості, її (індивідуальність) складається з раннього дитинства у вигляді особливого стилю поведінки, що визначає весь подальший розвиток людини. Суть психологічного відбору кандидатів для навчання - це процес відбору з усіх абітурієнтів тільки тих, психологічні якості котрих дозволяють їм успішно виконувати функціональні обов'язки, що визначені військовою службою.

За радянських часів були відпрацьовані питання військової діяльності, психологічні аспекти і закономірності військової діяльності здебільшого в ракетно-космічній і стратегічних галузях. Вивчалися питання, пов'язані з науковою організацією цієї праці. Були складені спеціальні методики, тести, за допомогою яких стало можливо не тільки кількісно оцінити індивідуально-психологічні здібності людини, але на базі отриманих даних проводити професійний відбір.

Аналізуючи досвід минулого і враховуючи сучасні зміни у Збройних Силах України, сьогодення вимагає від нас оцінки як індивідуально-психологічних властивостей людини так, і її психофізіологічні якості. Індивідуально-психофізіологічні якості - це ті особливості, що реалізуються у психіці особистості.

Вивчення психофізіологічних якостей особистості дозволило нам

більш якісно підійти до проблеми вивчення особистості кандидатів для навчання у військовому ВНЗ та ліцеї. Принцип системного підходу базувався на поглядах особистості, на її соціальній суті, що формувалася під впливом сім'ї, колективу, класу, нації, різноманітних соціальних інститутів і процесів, в які була включена особистість. Все це дало змогу визначити спрямованість особистості, її характер, здібності, відношення до навчання та служби.

Практика показує, що в основі вивчення особистості кандидата для навчання у ліцеї та у подальшому кандидатів для навчання у вищі військові заклади Міністерства Оборони України повинна бути загальна методологічна система відбору. Розбіжність (у подальшому розподілі) можуть складати лише особливості за фахом навчання. Тому в існуючі методики відбору, що запропоновані Начальником Головного Управління Кадрової політики Міністерства Оборони України від 16.05.2000 року, покладена концепція вивчення як динаміки, так і функціональної структури особистості. Нами була впроваджена така система оцінки психофізіологічних якостей особистості.

Використання психофізіологічних методів у педагогіці і психології праці було викликано необхідністю розробки об'єктивних і кількісних критеріїв психофізіологічного відбору до військових спеціальностей, що, як проблема, виникла у зв'язку з розвитком, техніки та її ускладненням, а також появою професій, що висувають до психічних якостей та психофізіологічних можливостей людини, яка працює, все більш жорстокі вимоги. У педагогіці і психології розробка методичних прийомів відбору заснована на знанні психофізіологічної природи особистості [154: 48-57]. У процесі профвідбору процедура виявлення статистичної картини наявних знань, навичок і вмінь людини замінена системою перевірки та вимірювання в індивіда його здібностей відповідно до отриманим нових, специфічних для даної діяльності функцій і навичок до навчання. Окрім того, в систему профвідбору почали вносити данні про дослідження, що оцінюють індивідуально-психологічні та

особистісні якості людини, одні з яких піддаються цілеспрямованому впливу або вихованню, а інші є більш стійкими і практично не змінюються під впливом життєвого досвіду людини. Останні знаходяться в більш тісному зв'язку з нейрофізіологічними особливостями суб'єкта і тому були охарактеризовані як “психофізіологічні якості індивідуальності”. До них можна віднести такі якості суб'єкта, як емоційна врівноваженість, самовладання, витримка, здібність до зосередження, психічна витривалість, об'єм та розподіл уваги, здатність до самостійної роботи і навчання і ін. Особливістю цих якостей психофізіологічної групи є те, що вони самі і властивості нервової системи, що їх визначають, піддаються експериментальному вивченню і кількісній оцінці, наприклад, у Н.Р.Небиліцина і І.К.Гуревича [154]. До методів, що використовуються у задачах профвідбору і визначення придатності, прийнято включати методи визначення основних індивідуальних можливостей нервової системи (парціальних) та особливостей вегетативної регуляції (за параметрами пульсу і дихання і КРГ). Ще однією практично важливою для профвідбору і роботи суб'єкта властивістю є “міцність” колись створених зв'язків, що складає основу міцності запам'ятовування, бо без внесення оцінки властивостей у систему профвідбору неможливо пояснити, передбачити особливості поведінки людини у різних ситуаціях, оскільки до кожної з них пред'являються специфічні вимоги. Так, для екстремальної ситуації, що викликає стан стресу чи напруги, роль індивідуальних властивостей нервової системи суттєво збільшується, вирішальне значення набувають природжені властивості нервової системи, це набуває особливої ваги для курсантів та ліцеїстів військових навчальних закладів закритого типу.

Визначення наявності необхідних в цих умовах якостей може допомогти індивіду не тільки знайти шляхи і способи компенсації відсутніх у нього якостей, де ця компенсація необхідна і можлива, але й професійно зорієнтуватися, в цьому автори бачили основний зміст вивчення нервової системи у людини з практичною метою, наприклад, під час профвідбору до

військових ліцеїв та вищих військових навчальних закладів.

У цілому можна сказати, що сьогодні дослідження психологічного відбору чи професійної придатності засноване на методологічних принципах системно-структурного підходу до оцінки функціональної відповідності компонентів системи “людина і професійне оточення”, що розробляється у сучасній психології та педагогіці, а також є дуже важливим підґрунтям для розглядання проблеми дидактичної і професійної адаптації тих, хто навчається, до розв’язання завдань необхідно застосування цілісного пізнання структурного взаємозв’язку етапів входження людини в нове для нього середовище.

З позиції системного підходу, психічне і фізіологічне у забезпеченні та детермінації діяльності тісно пов’язані, і це положення показує шлях вирішення прикладних завдань оптимізації процесу адаптації та професійної діяльності взагалі. Здатність людини до виконання конкретної діяльності у рамках заданих часових лімітів і параметрів ефективності визначає зміст працездатності як основної складової надійності та профпридатності людини. Під час розгляду працездатності як складного багатопланового явища, для її оцінки застосовується комплексний підхід, за яким використовуються показники різних систем: показники ефективності чи продуктивності діяльності, показники самопочуття людини і психофізіологічні показники стану систем і функцій організму, які входять до складу оперативних компонентів у функціональну діяльність. На сучасному етапі основними напрямками вивчення адаптації у психологічному і педагогічному аспектах є визначення етапів становлення педагогічної та психологічної системи адаптації, критеріїв її сформованості, виділення факторів, тобто компонентів структурних одиниць цього феномену, стратегії розвитку його складових у часі та визначення детермінант його розвитку.

На основі системного аналізу у сформованій психологічній системі адаптації, крім когнітивного і мотиваційно-рольового, дослідники виділяють

активаційний компонент, який пов'язаний з обмеженнями та функціональними витратами, спрямованими на досягнення значущих для суб'єкта цілей, з одного боку, і компенсацію факторів, що заважають досягненню мети – з іншого. Психофізіологічні дані допомагають на практиці розрізняти стан психічної адаптації і дезадаптації, рівні і варіанти адаптаційних систем, а також визначати групи факторів, що впливають на процес адаптації. Психолого-педагогічний аспект адаптаційного процесу спрямований на поєднання цілей та ціннісних орієнтацій групи і особистості, що входить до неї, засвоєння норм і стосунків, традицій і групової культури, включення особистості до рольової структури групи в умовах виконання спільних професійних задач.

Відповідно до системного дослідження Головного управління кадрової політики Міністерства оборони України (ГУКП МОУ) під керівництвом генерала-лейтенанта М.І.Нещадима однієї з основних детермінант розвитку військової освіти в Україні є послідовність ланок безперервної військової освіти, інакше це – ступеневість освіти: початкова й основна школа – школяр; військовий ліцей, старша школа – ліцеїст; навчальні центри видів і родів військ – солдатська професія; вищі військові навчальні заклади та військові підрозділи цивільних вищих навчальних закладів – молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр; післядипломна освіта; Національна академія оборони України – магістр військового управління, магістр державного військового управління, післядипломна освіта [171].

Сутність такої наступності та профорієнтаційної підготовки визначається взаємопов'язаністю, взаємною обумовленістю та несуперечністю її елементів. Наприклад, метою навчання на першому етапі адаптації до навчання у військових ліцях є фундаментальна підготовка з загальноосвітніх дисциплін, історії українського війська, військової підготовки, фізичної культури, основ військової психології та етики.

Також метою навчання курсантів на цьому етапі адаптації курсантів до навчання у ВВНЗ може бути попередня військова спеціалізація в різних

галузях військової науки та практики під час проходження вже курсантами первинної військово-професійної підготовки у спеціалізованому військовому навчальному центрі. Ефективна реалізація означених цілей стає можливою, якщо врахувати принцип безперервності освіти, який розглядає середню та базову вищу освіту як основу освітнього росту особистості впродовж усього життя; що базується на системності одержаних знань і прогресивності навчання.

Під час проходження первинної військової підготовки на першому адаптаційному етапі курсанти проходять програму вдосконалення початкової військової підготовки, що передбачає отримання необхідних знань з гуманітарної підготовки, стройової, тактичної, правової, тактичної, інженерної та технічної підготовки, а також знання з історії України та її Збройних Сил, стрілецької зброї та питань безпеки життєдіяльності. Підготовка курсантів за спеціальністю завершується складанням кваліфікаційного іспиту, який охоплює тактичну підготовку, стрілецьку зброю та вогневу підготовку, з інших предметів – проводять заліки з оцінкою. В основному на цьому етапі вирішуються питання професійної адаптації курсантів до майбутньої спеціальності. З метою полегшення дидактичної адаптації до навчання у військовому ВНЗ нами було запропоновано введення до первинної військової підготовки у навчальному центрі курс загальноосвітніх дисциплін з математики, фізики, іноземної мови та історії, для ознайомлення курсантів із змістом навчальних дисциплін, їх структурою, вимогами викладачів, умовами модульно-рейтингової системи навчання та підготувати курсантів до більш глибокого засвоєння навчальних дисциплін під час їх подальшого вивчення, а також для підвищення загальноосвітнього рівня курсантів з низьким рівнем освіти.

Враховуючи специфіку військового ВНЗ і що в нашому дослідженні педагогічні умови розглядаються як феномен, який скорочує період адаптації курсантів військового ВНЗ до навчання і знімає гостроту кризових явищ в життєдіяльності курсантів, ми виявили, що на проходження адаптаційного

процесу впливає усунення суперечностей у курсантів між “хочу” і “повинен” та труднощів, які існують під час формування їхньої адаптованості в системі ЗСУ. Своєчасне подолання адаптаційних труднощів дозволяє уникнути кризових та стресових станів особистості, посилює вплив позитивних факторів на особистість, яка адаптується, що призводить до більш літичного (за термінологією Л.С.Виготського [63]) входження до нових умов життєдіяльності. Ми вважаємо, що успіх адаптації курсантів до навчання у військовому ВНЗ на цьому етапі залежить від типу професійної орієнтації випускника школи або ліцею, ступеня задоволеності курсантів системою навчально-виховної роботи у військовому ВНЗ, а також наявності позитивно-емоційного стимулювання та своєчасного ліквідування протиріч адаптаційного процесу. Та найбільшого значення, на наш погляд, набуває правильна організація системи навчально-виховної роботи в адаптаційний період, що повинна бути спрямована на формування та розвиток професійної та дидактичної адаптованості майбутнього фахівця. Вважаємо, що професійне становлення майбутніх офіцерів ЗСУ – це динамічний процес формування адаптованості до діяльності на різних етапах службової кар’єри: спочатку абітурієнта, потім курсанта і нарешті молодого спеціаліста ЗСУ, адаптованого до виконання своїх службових обов’язків.

Адаптованість військовослужбовця до умов бойової діяльності розглядається як найважливіша його психологічна характеристика. Психологічна готовність до бойової діяльності трактується як цілісний, сукупний стан особистості. Її показниками є: внутрішня налаштованість на певну поведінку та доцільна змобілізованість усіх сил на активні дії (М.І.Дяченко, Л.О.Кандибович) [101].

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволив передбачити, що на першому підготовчому – профорієнтаційному етапі адаптації курсантів до навчання у військовому вищому навчальному закладі основною педагогічною умовою було забезпечення наступності у педагогічному комплексі “військовий ліцей – військовий ВНЗ”, то на другому етапі

адаптації найважливішою педагогічною умовою нам вважається створення умов для позитивного спілкування і психологічної комфортності в нових системах “курсант – курсант” та “курсант – взвод – курсант”. З початком навчальних занять в інституті згідно освітньо-професійних програм та освітньо-професійних характеристик відповідно до кожної спеціальності (другий основний адаптаційний етап – базової підготовки) провідними виступають такі педагогічні умови, як: організація позитивного спілкування в курсантських групах, а також застосування взаємного навчання у системі “ курсант – курсант”, особливо на самостійних заняттях. Наше припущення щодо застосування таких педагогічних умов базувалося на основних принципах навчання, а саме: гуманізації, послідовності, самостійності, індивідуального підходу та свідомої творчої активності у формуванні необхідних професійних якостей.

На другому основному етапі адаптації курсантів до навчання і виконання професійно-службових обов’язків відбувалося засвоєння необхідних для майбутньої спеціальності знань, умінь і навичок, тому пріоритет надавався фундаментальним дисциплінам, що відіграють визначальну роль у формуванні загальної військової освіченості, базової професійної спеціальної підготовки та професійної адаптації курсантів за обраною спеціальністю. Реалізація міжпредметних зв’язків висвітлювала спільність методів, які використовувались у різних галузях науки, розкривали їх специфіку, допомагали в оволодінні складними військовими професіями.

Згідно дослідження В.В.Корнєшук [129: 15], ефективність навчального процесу можна підвищити шляхом застосування взаємного навчання. Авторка в результаті проведеного експерименту дійшла висновку, що найбільш суттєвий вплив на ефективність взаємного навчання здійснює наявність позитивних передумов для спілкування у партнерів; дещо найменша залежність ефективності навчання від рівня колективної згуртованості навчального колективу.

Взаємне навчання – це така форма організації колективної навчальної

діяльності, яка базується на взаємодії тих, хто навчається, між собою: спільному засвоєнню теоретичного матеріалу, спільному оволодінню практичними вміннями і навичками, взаємному контролю знань і вмінь один одного. Взаємне навчання передбачає наявність у партнерів позитивних передумов для спілкування і засновано на тому, що ті, хто навчаються, по черзі виконують частково певні функції викладача [66: 43-78].

Так, А.П.Волженцев [67: 178-180] виділяє в системі взаємного навчання такі чотири групи форм: групові форми, форми колективної пізнавальної діяльності, форми індивідуального взаємного навчання і взаємне навчання парами. Інакше, як колективний спосіб навчання, взаємне навчання включає в себе всі притаманні йому форми: колективну, групову, парну та індивідуальну. Автор також дає їм характеристику. До групових форм навчання вчений відносить:

- проведення студентом заняття або фрагмента заняття з групою;
- керівництво дискусією у групі;
- виконання ролі консультанта у своїй групі;
- виступ з доповіддю перед групою;
- аналіз і оцінка відповіді товариша перед групою.

До колективних форм взаємного навчання належать:

- взаємна підготовка до іспитів, захисту проєктів, виконанню робіт;
- вивчення нового матеріалу у взаємодії з товаришами;
- розв'язання проблеми у взаємодії з товаришем;
- участь у роботі творчих (дискусійних) груп.

Індивідуальні форми навчання передбачають:

- проведення студентом заняття з товаришем, що відстає у навчанні;
- надання допомоги товаришу, який пропустив заняття;
- контроль, оцінка знань, умінь і навичок виконаних робіт товариша.

Взаємне навчання в парах відбувається у таких формах:

- за спеціальними посібниками для взаємного навчання або підручниками, які доповнені методичними вказівками, під керівництвом

викладача або самостійно;

- взаємний контроль або тренування парами;
- виконання курсових або дипломних проектів у взаємодії з товаришем.

Зазначимо, що в сучасному військовому ВНЗ майже не існує можливості для індивідуального розвитку кожного курсанта, але індивідуальні особливості тих, хто навчаються, значно відрізняються один від одного. Тому стандартизована програма навчання для одного курсанта є достатньою і посилююю, для іншого – складною і непосильною, а для третього – легкою та нецікавою. Фронтальний підхід до організації навчання запобігає розвитку індивідуальності, бо вносить низку труднощів в навчально-пізнавальний процес. Отже, необхідно таким чином організувати навчально-виховний процес у військовому ВНЗ, щоб активізувати навчання, підвищити його ефективність, а також задовольнити потреби курсантів мотиваційного, орієнтовного, виконавчого плану. Крім того, організація навчально-пізнавальною діяльності у ВНЗ військового профілю не передбачає підготовку курсантів до педагогічної діяльності, але, на наш погляд, необхідність в оволодінні педагогічними знаннями та практикою існує, бо курсанти після закінчення навчання адаптуються до ролі не тільки командира, а й викладача і вихователя своїх підлеглих, тому знання з педагогіки і психології їм вкрай необхідні.

Практика показує, якщо проаналізувати відгуки з місць проходження служби, то не всі випускники військових ВНЗ готові до керівництва колективами курсантів або солдатів. Відтак, діяльність офіцерів часто визначається їхньою слабкою підготовкою до виховання підлеглих, проведення з ними занять, відсутністю інтересу до педагогічної діяльності, невмінням керувати колективом. Лише частина молодих офіцерів повністю готова до адаптації та виконання своїх службових обов'язків, які передбачають використання знань з педагогіки, психології. Тому, на наш погляд, необхідно більше уваги приділяти формуванню у курсантів педагогічного досвіду та здатності до творчого використання знань з

педагогіки і психології на практиці.

У психолого-педагогічній літературі зустрічаються дослідження, що спрямовані на вдосконалення професійної підготовки у військових ВНЗ (А.В.Барабанщиков, Г.А.Давидов, Н.В.Жиленко, В.Г.Моїсєєв, П.Я.Шарко, М.П.Шилов та інші)[23; 90; 105; 163; 231; 232] однак немає відомостей про те, якими методами можна досягти високого рівня якості військово-професійної підготовки та формування у курсантів організаторських, педагогічних умінь і навичок. Так В.Г.Моїсєєв підкреслює, що використання взаємного навчання та творчої взаємодії в ланці “курсант-курсант” у педагогічному процесі інституту стає передумовою створення методик групової діяльності курсантів у групах для розвитку у них навичок колективної діяльності [163: 4-15].

Вивчаючи міжособистісні відносини курсантів військових ВНЗ, П.Я.Шарко [231: 5-19] підкреслює, що міжособистісне спілкування курсантів має прямий та опосередкований вплив на рівень їхньої пізнавальної діяльності та активності, що виявляється у взаємному збагаченні курсантів знаннями під час колективних занять та формуванні традиції, цінності орієнтації, спільної думки колективу .

Якщо розглянути дослідження С.О.Казьмірчука, в якому обґрунтована та експериментально підтверджена залежність соціально-психологічної адаптації випускника при вступі на посаду від стилю їх спілкування з підлеглими, то можна побачити, що індивідуальні особливості керівника, його педагогічні здібності впливають на характер стосунків з підлеглими, а також на хід адаптаційного процесу при його вступі на посаду, у процесі управлінської діяльності різні ситуації адаптаційної взаємодії випускника з підлеглими вимагають застосування адекватного стилю спілкування [116: 9].

Тому нам вважається доцільним звернути увагу на цей аспект подальшого формування адаптованості майбутнього офіцера до виконання своїх службових обов’язків, і врахувати це під час складання адаптаційних заходів для курсантів військового ВНЗ вже на попередніх адаптаційних

етапах.

Відповідно до відомої концепції (В.І.Загв'язинський, Л.Ф.Спірін, Н.В.Кузьміна, В.О.Сластьонін, О.І.Щербаков та інші), в якій професійно-педагогічна діяльність розглядається як безперервний процес розв'язання вчителем ряду педагогічних задач (що включає такі основні етапи: аналіз педагогічної ситуації, проектування результату і планування педагогічних впливів; конструювання і реалізацію навчально-виховного процесу; регулювання педагогічного процесу; оцінка досягнутих результатів і визначення нових педагогічних задач), виникає потреба в детальному розгляді всіх педагогічних умов адаптації тих, хто навчається, до навчання у військовому ВНЗ. Але в цьому аспекті, як писав С.Л.Рубінштейн, співвіднесення мети і умов визначає задачу, яка має бути розв'язана дією, бо свідомо педагогічна дія – це спроектована, передбачувана дія, заснована на осмисленні її методів та способів виконання й принципу вибору цих способів [200].

Досліджуючи психологічну адаптацію військовослужбовців в умовах підготовки та виконання учбово-бойових завдань, І.І.Ліпатов [148: 18-22] розкриває процес формування у військовослужбовців психологічної готовності до бойової діяльності. Автором були визначені основні психологічні підходи до подолання стрес-факторів бойової обстановки та розроблена система психолого-педагогічної роботи з адаптації військовослужбовців до бойової обстановки, в якій велику роль відіграє компетентність командирів у проведенні психологічної підготовки. Тобто автор велику роль відводить стану психологічної комфортності між командиром і підлеглим.

Основною педагогічною умовою професійного становлення молодого вчителя, на погляд Т.Д.Щербан [235: 19-22], є розвиток особистості учнів, а найважливішою умовою досягнення цієї мети є організація активної діяльності самих учнів. Професійно-педагогічна діяльність належить до так званих соціономічних видів праці, для яких спілкування з феномену, що

супроводжує трудову діяльність, поступово перетворюється у професійно значиму, суттєву сторону. Тому Т.Д. Щербан вважає, що після розв'язання загальної педагогічної задачі вибору методу впливу вчитель має на цій основі розв'язати комунікативну задачу з організації процесу безпосередньої взаємодії з учнями, через яку тільки і можна здійснювати реальний і продуктивний вплив у практичній педагогічній діяльності. Нам вважається доцільним вирішення цих педагогічних задач одночасно, тобто сформулювати та здійснити таку педагогічну умову, яка була б двобічною і при якій би повною мірою вирішувались проблеми адаптації курсантів до навчання.

На думку О.В.Іванової [112: 7], характер і зміст процесу адаптації курсантів – майбутніх співробітників пенітенціарної системи МВС визначається двома групами функціонально-критичних умов: 1) соціально суперечливий характер процесу підготовки кадрів; 2) особливості адаптаційного процесу, що пов'язаний зі “входженням” абітурієнтів у соціальну роль курсантів вищого закладу освіти закритого типу. Автор визначає найважливішим напрямом роботи з курсантами щодо забезпечення їхньої адаптації та профілактики дезадаптації оптимізацію навчально-виховного процесу. Ефективність корекційної роботи, на думку О.В.Іванової, пов'язана з використанням методів активної групової взаємодії, соціально-психологічного тренінгу (рольових ігор, диспутів, дискусій). Активність на заняттях, відкритий зворотний зв'язок впливають на ефективність адаптації. Вчена зауважує, що потребують подальшої розробки такі питання, як: профорієнтація та профвідбір молоді до навчання у ВНЗ, напрямки їхнього духовного розвитку, формування потреби самостійного вдосконалення майбутніх спеціалістів.

Натомість, Г.І.Васильєв [56: 13-15] висуває такі педагогічні умови: просвітительсько-профорієнтаційна; психологічна комфортність; контакт із батьками; диференціація й індивідуалізація; шефсько-наставницька робота; комплексне планування; максимальна активність курсантів; позитивне стимулювання та методична підготовка.

Розглядаючи педагогічні умови професійної підготовки майбутніх економістів, В.Д.Стасюк [212: 6] виділяє такі: а) організація педагогічного процесу, спрямованого на формування та розвиток професійної готовності майбутнього фахівця; б) застосування особистісно-орієнтованого підходу до підготовки майбутніх економістів, створення особистісно-орієнтованих взаємовідносин; в) ліквідація дублювання змісту економічної освіти шляхом вдосконалення та максимального розвитку міжпредметних зв'язків між школою та ВНЗ; г) використання віртуальних методів із застосуванням інформаційних технологій.

В умовах військового ВНЗ, на наш погляд, найбільш значущими та вагомими педагогічними умовами будуть організація педагогічного процесу, який спрямований на формування та розвиток професійної підготовки майбутнього військового фахівця та створення особливих професійно-орієнтованих взаємовідносин. А усунення дублювання змісту освіти та використання віртуальних методів будуть мати найменший вплив на адаптацію курсантів до умов навчання у ВВНЗ тому, що військовий ВНЗ – це специфічний заклад освіти, в якому дублювання в навчальних програмах мінімальне, а застосування інформаційних технологій ускладнюються не придатністю та станом навчально-матеріальної бази більшості ВВНЗ.

Проаналізувавши існуючу психолого-педагогічну літературу з цього питання, ми дійшли висновку, що першою педагогічною умовою адаптаційного процесу є: *забезпечення наступності у педагогічній діяльності комплексу “військовий ліцей – військовий ВНЗ” та професійна орієнтація тих, хто навчається у військовому вищому навчальному закладі.*

Другою, на наш погляд, значущою педагогічною умовою адаптаційного процесу курсантів військового ВНЗ до навчання є *надання допомоги старшими курсантами і молодшими командирами*; створення у підрозділах обстановки для допомоги і психологічної комфортності в нових системах та *застосування взаємного навчання в системі “курсант – курсант”*, особливо на самостійних заняттях, а також *організація позитивного спілкування в*

курсантських групах.

Нам вважається, що велика роль у створенні найбільш сприятливих умов для прискорення адаптації курсантів у військовому ВНЗ належить як раціональній організації всієї навчально-виховної роботи, забезпеченні її наступності зі школою або військовим ліцеєм, а також у створенні згуртованих курсантських колективів, в яких сформована система навчально-виховних заходів, що допоможуть кожному курсанту в подоланні адаптаційних труднощів. Зауважимо зразу, що соціально-психологічний аспект адаптації новачків у колективах вищих військових навчальних закладах поки ще вивчений недостатньо.

Під час формування курсантських колективів групі очікування норм та цінностей колективу спочатку виявляються їх новим членам незрозумілими та неясними. Природно, що груповий контроль формується не зразу, контроль з боку батьків відсутній повністю, існує тільки контроль командирів та викладачів. Зрозуміло, що поки складається новий колектив, відсутність належної стабільності у міжособових відносинах негативно впливають на навчальний процес на першому курсі навчання у військовому ВНЗ, тому виникає необхідність в організації *допомоги молодшими офіцерами та старшими курсантами.*

Результати наших спостережень дозволили виявити особливості внутрішньо-групових взаємовідносин у курсантських колективах, серед них: 1) міжособистісні контакти курсантів у групі часто однобічні і обмежуються контактами в навчальній та офіційній сферах; 2) бажання курсантів бачити свою групу колективом, в якому гармонічно з'єднувались би всі спільною навчальною та позанавчальною діяльністю, в більшості випадків на першому курсі, залишаються нереалізованими, що викликає в деяких випадках незадоволеність рівнем внутрішньо-групових взаємовідносин; 3) одним із шляхів покращення взаємовідносин у курсантських групах є підсилення ролі суспільної думки, яка виробляється у спільній творчій навчальній праці під час подолання дидактичних труднощів адаптаційного періоду на першому

курсі, коли вони виявляються найгостріше.

Тому, на наш погляд, вирішенню цієї проблеми допоможе розробка методичних рекомендацій у створенні психологічної комфортності та організація *позитивного спілкування і допомоги* у підсистемах “курсант-старший курсант”, “курсант-молодший офіцер”, а також застосування *методів і прийомів взаємного навчання у системі “курсант-курсант”*.

Для того, щоб організувати навчально-професійну діяльність у формі навчання, зміст, методи і форми організації якої прямо зорієнтовані на закономірності розвивального навчання, необхідно знайти такий системний підхід в організації навчально-виховної роботи, який би забезпечив найбільш сприятливі та комфортні умови для адаптації і навчання в цілому.

Дослідження вчених (В.Г.Лісовський, О.В.Дмитрієв, М.І.Дьяченко, Н.О.Менчинська) показали, що вікові особливості психіки виявляються по-різному в залежності від умов виховання і навчання. Вікові показники психічного розвитку, на відміну від показників фізичного розвитку, надзвичайно зміні і коливаються в дуже широких межах. Провідною тезою їхньої роботи було твердження, що розвивальним може бути тільки таке навчання, яке розвиває того, хто навчається, з уже досягнутого рівня, а це вже вимагає від дослідника знання і дійсного врахування рівня розвитку (в нашому дослідженні це визначення рівня професійної придатності, що встановлюється під час вступних іспитів до ВВНЗ). Так, С.Л.Рубінштейн [200] критерієм розумових здібностей визначає швидкість засвоєння, темп просування вперед у навчанні. Він уважає, що чим більше об'єм знань, набутих в однакових умовах навчання, умінь і навичок, та чим вища якість засвоєння, тим вища економічність мислення тих, хто навчається.

Як показали дослідження ряду авторів (М.І.Дьяченко, О.О.Кірсанов, Н.О.Менчинська і ін.), різниця в темпі навчання і розвитку розумових здібностей дуже різко впливає на етапах вивчення нового навчального матеріалу, коли курсант або студент повинен, слідом за викладачем, виконати аналіз і синтез нового матеріалу, провести відповідні узагальнення

і абстрагування. Вміння розумової праці найбільшою мірою виявляються у слухачів і курсантів під час самостійної роботи з навчальним матеріалом. Цей вид навчальної діяльності у військовому ВНЗ набуває суттєвого змісту тому, що курсанти за умовами навчання у ВВНЗ вимушені часто пропускати навчальні заняття, оскільки їм необхідно у військовій службі ще ходити в наряди та караули, а потім ці заняття самостійно відпрацьовувати і здавати викладачам. Тут їм можуть допомогти правильно складені алгоритми вирішення задач та вправ з різних дисциплін. Прийоми алгоритмічного виду використовуються при репродуктивному мисленні, яке забезпечує розуміння нового матеріалу, що наданий у майже готовому вигляді, тобто вирішення задач за зразком. Формування такого репродуктивного прийому навчальної діяльності є необхідною, але недостатньою умовою розвивального навчання, отже, в ньому повністю відсутня творча активність особистості. Під час вибору методів та засобів навчання необхідно також враховувати, що слухачі та курсанти військових ВНЗ – це люди, які вже пройшли професійний відбір не тільки за загальноосвітнім рівнем, але й за психолого-фізіологічними показниками на професійну придатність. Тому в навчально-виховній роботі необхідно постійно враховувати такі риси характеру курсантів та слухачів, які відіграють домінуючу роль, а саме: швидкість реакції на зовнішні умови, обов'язковість у вирішенні поставленого завдання, здатність до колективної праці. Як вважають більшість вчених (К.І.Волков, О.О.Кірсанов, Е.С.Табунський, І.Е.Унт,) [120], активізацію навчальної діяльності можна здійснити у процесі фронтальної і групової роботи слухачів і курсантів. Педагогічно та доцільно під час фронтальної форми навчальної роботи надавати можливість тим, хто навчається, спільно обговорювати хід, план виконання завдання. Це найбільш доцільно, коли навчання має проблемний характер і виникає необхідність в обговоренні (виступи з рефератами, диспути, конференції, виконання лабораторних робіт групами, захист курсових та дипломних робіт).

Наприклад, в навчальному посібнику з питань навчання та

виховання у військово-навчальних закладах також підкреслюється ідея про те, що дуже корисно коли в ході семінарських, практичних, лабораторних та інших видах занять, особливо в польових умовах, курсанти або слухачі виконують ролі керівників, тобто вчаться самостійно приймати рішення, а також використовувати різні методи і прийоми навчання [66, 247]. Нам вважається доцільним використовувати систему взаємного навчання як колективного виду навчально-пізнавального процесу, особливо на самостійних заняттях, який може бути застосований в індивідуальній формі, наприклад, шефство та консультації із невстигаючими; допомога товаришу, якого не було на занятті, або груповій формі під час проведення лабораторного експерименту; виконання курсових, дипломних робіт; а також у підготовці до іспитів; участі у диспутах, конференціях тощо.

Відповідно до аналізу існуючої психолого-педагогічної літератури та досвід дослідників з цього питання, а також враховуючи специфічні умови процесу адаптації курсантів у сучасних умовах, ми зрозуміли, що найкращий результат може дати навчання у невеликих групах при розумному сполученні всіх існуючих форм навчальної роботи (фронтальної, групової, індивідуальної), причому ці групи повинні формуватись за принципом позитивних передумов у партнерів для спілкування під час навчання.

Отже, враховуючи особливості навчально-виховного процесу у військовому закладі освіти та специфіку проходження адаптаційного процесу у курсантів першого курсу військового ВНЗ, нами були визначено педагогічні умови цього складного полікомпонентного процесу:

- забезпечення наступності у педагогічному комплексі військовий ліцей – вищий військовий навчальний заклад;
- організація позитивного спілкування в курсантських групах;
- надання допомоги старшими курсантами і молодшими офіцерами;
- застосування взаємного навчання у системі “курсант – курсант”.

ВИСНОВКИ ДО І РОЗДІЛУ

За літературними даними, адаптація людини до життя – складне та багатокритеріальне явище, що спрямоване на забезпечення формування комплексу психічних реакцій, що визначають адекватну поведінку та ефективну взаємодію індивіда із навколишнім середовищем. Її зміст складає багаторівневу організацію адаптивних процесів, що є відображенням інтегрованої активності біологічних, психічних і соціальних підсистем у структурі особистості.

Проведений огляд і аналіз вітчизняної та зарубіжної психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження, свідчить про те, що проблема адаптації тих, хто навчається у вищих військових навчальних закладах, вивчена недостатньо, також не повною мірою виявлені особливості адаптаційного процесу курсантів військових ВНЗ, труднощі та фактори процесу адаптації, які на нього впливають, тощо.

Більшість українських та зарубіжних дослідників розглядають біологічний, соціальний, психологічний і педагогічний аспект адаптації. Педагогічний аспект адаптації пов'язаний з особливостями входження тих, хто навчається у вищих навчальних закладах, в нову систему освіти, з необхідністю засвоєння великого об'єму знань, умінь і навичок, порівняно зі школою. Він передбачає необхідність такого змісту, форм і методів навчально-виховної роботи, за допомогою яких колектив викладачів і командирів зміг би керувати навчальним процесом, попереджувати, пом'якшувати труднощі, що виникають у процесі адаптації курсантів та слухачів, а також усувати негативні наслідки дезадаптації.

У сучасній науковій психолого-педагогічній літературі немає загальної характеристики труднощів та складових адаптаційного процесу. Системний підхід до вирішення цієї проблеми в науковій літературі приводить до висновку, що в залежності від умов середовища, в якому відбувається адаптаційний процес, в ньому виявляються різні фактори, труднощі і етапи.

За результатами теоретичного дослідження було виявлено, що труднощі, які виникають перед курсантами під час входження до нового середовища навчання, відрізняються від труднощів в інших вищих навчальних закладах (це пов'язано із специфікою військового ВНЗ).

В умовах вищого військового навчального закладу було виявлено п'ять груп труднощів адаптаційного процесу: дидактичні, професійні, побутові, соціально-психологічні і суспільно-політичні; всі вони мають різне значення і вагу. Встановлено, що найбільш значущими труднощами у вищому військовому навчальному закладі були дидактичні, професійні та соціально-психологічні.

Під час дослідження були виявлені основні групи адаптаційних факторів, що мають найбільший вплив на перебіг адаптації курсантів до навчання, це такі групи факторів як: а) індивідуального розвитку; б) соціально-психологічні; в) особливості військового ВНЗ; г) суспільно-політичні; д) національно-демографічні. Серед них найбільш вагомими є група факторів індивідуального розвитку та група адаптаційних факторів, що складають особливості військового ВНЗ.

Адаптація до умов вищого військового навчального закладу є не тільки метою, а і засобом для здійснення головного завдання – формування професійних і особистісних якостей майбутнього спеціаліста. Оскільки вищий військовий навчальний заклад не тільки специфічне, а й тимчасове середовище, в якому виконується функція професійного формування особистості, процес адаптації до навчально-виховного процесу курсантів можна розглядати як процес адаптації у широкому розумінні цього слова - адаптації до навчання у вищих військових навчальних закладах переходить у процес адаптації до майбутньої професійної діяльності військового спеціаліста.

Було встановлено, що адаптаційний процес триває протягом першого - другого курсів навчання у вищому військовому навчальному закладі, наближаючись до оптимального рівня у кожного курсанта індивідуально, а

потім починається адаптація курсанта до майбутньої військової професійної діяльності спеціаліста – офіцера Збройних Сил України, але саме перший навчальний рік у військовому вищому військовому закладі є найбільш складним і визначальним у всьому адаптаційному процесі.

Аналіз теоретичних наукових доробок поняття професійної адаптованості дозволив стверджувати, що процес професійного становлення майбутніх офіцерів Збройних Сил України – це динамічний процес формування їхньої адаптованості до службової діяльності на різних етапах службової кар'єри. Цей процес можна розглядати як послідовність таких наступних один за одним етапів адаптації, які умовно, в залежності від рівня компетентності у виконанні навчально-професійних задач, можна зобразити як: адаптованість абітурієнта – адаптованість курсанта – адаптованість випускника – адаптованість офіцера-професіонала. Принципово важливим для становлення майбутнього фахівця є етап формування адаптованості курсанта до навчання та служби у вищому військовому навчальному закладі Збройних Сил України.

Адаптація курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах – це складний, багатофакторний, взаємопов'язаний, поетапний педагогічний процес долання адаптаційних труднощів та входження їх до сфери виконання професійних обов'язків в умовах специфіки вищого військового навчального закладу, що знаходиться в постійному розвитку.

Визначено, що не повною мірою вивчена система адаптаційних заходів, що сприяють оптимізації входження курсантів до нового середовища, де їм на протязі всього навчання доводиться жити та навчатись, не розроблена методика педагогічного впливу на хід адаптації курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах, не виявлені конкретні її методи. Отже, немає системного підходу до вивчення цього питання, хоча певні педагогічні елементи адаптаційного процесу були розглянуті в деяких дисертаційних дослідженнях.

Було виявлено, що для позитивного проходження адаптації

курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах необхідно створювати атмосферу психологічної комфортності, дружніх стосунків, гуманного відношення в колективі та активної взаємодії між курсантами.

На наш погляд, ефективна реалізація означених цілей підготовки стане можливою, якщо реалізовуватимуться такі педагогічні умови, як: 1) забезпечення наступності у педагогічному комплексі військовий ліцей – вищий військовий навчальний заклад; 2) організація позитивного спілкування в курсантських групах; 3) застосування взаємного навчання у системі “курсант – курсант”, 4) надання допомоги старшими курсантами і молодшими офіцерами.

Означені педагогічні умови адаптаційного процесу природно пов’язані між собою, вони збагачують і доповнюють одна одну, перевірка їх ефективності складає сутність наступної експериментальної роботи.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ АДАПТАЦІЇ КУРСАНТІВ ДО НАВЧАННЯ У ВИЩИХ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

2.1. Методи дослідження та діагностика стану адаптованості курсантів вищого військового навчального закладу

Експериментальну роботу з теми дисертаційного дослідження ми почали в 1999 році з вивчення труднощів та складових процесу адаптації, щоб визначити ті умови, в яких відбувається адаптаційний процес у курсантів військового вищого закладу освіти. Нас цікавила думка про це запитання викладачів та командирів, а також відповіді тих, хто адаптуються, до умов військового ВНЗ. Ми почали роботу з бесід, інтерв'ю, тестування, анкетування викладачів, командирів, а також курсантів і слухачів.

На першому етапі експерименту ми спробували за результатами бесід та інтерв'ю визначити основні труднощі адаптаційного процесу, потім ми запропонували курсантам та слухачам, а також паралельно командирам та викладачам ранжирувати їх за ступенем вагомості. Проаналізувавши отримані результати ми змогли визначити найбільш вагомі з них (всього нами було виділено 40 труднощів). Для визначення вагомості визначених нами факторів адаптаційного процесу ми запропонували командирам та викладачам оцінити вагомість групи факторів, а також фактори в групах в процесі адаптації курсантів до навчання у військовому ВНЗ. Це допомогло нам визначити найбільш вагомі та значущі фактори та види адаптаційного процесу.

На другому етапі дослідження відбувалась діагностика стану адаптованості курсантів, для цього ми використовували чотири питальника, кожний з яких складається з 15 питань (всього 60 питань). Кожний курсант

повинен був вибрати відповідь “так” або “ні” і поставити відмітку в потрібній графі. Для повноти дослідження було проведено окремо анкетування курсантів та викладачів. Запропоновані анкети містили десять запитань, до кожного запитання були надані декілька варіантів відповідей (див. додатки В.1, В.2, В.3, В.4). Кожний курсант повинен був вибрати необхідну відповідь або висловити свою думку, якщо відповіді не збігалися з його точкою зору. В цілому тестуванням та анкетуванням були охоплені 350 курсантів та слухачів ООЛПСВ різних факультетів перших, других, третіх курсів.

Згідно вимог дидактики, знання, що курсанти одержують на заняттях, повинні бути використанні та відтворені під час відпрацювання вмінь та навичок, які необхідні для оволодіння майбутньою фаховою спеціальністю. Тому необхідно точно знати які службові функції та типові задачі в своїй діяльності повинен вміти виконувати випускник вищого військового закладу освіти. Система вмінь щодо вирішення типових задач майбутньої діяльності складається з трьох рівнів сформованості вмінь (репродуктивний, алгоритмічний, творчий), які в свою чергу визначаються за своїми критеріями. Основні необхідні для майбутнього військового фахівця знання, вміння та навички детально описані у освітньо-професійній характеристиці (ОПХ) та освітньо-професійних програмах (ОПП) з означених спеціальностей. Тому, на нашу думку, необхідно було виявити показники адаптованості курсантів до навчання у вищому військовому навчальному закладі. Останнім часом в дидактичній діагностиці широко використовують різні педагогічні методики, а також критеріально-орієнтовані тести, за допомогою яких безпосередньо можна визначити, яка частина навчальної програми або які структурні компоненти знань, вмінь та навичок засвоєні найкраще в ході навчально-пізнавального процесу. За точку виміру в таких тестах приймається не характеристика виконання завдань всіма курсантами, а конкретна область змісту навчальної діяльності. В цьому нам дуже допомогла впроваджена модульно-рейтингова система навчання із

застосуванням на різних видах занять тестового контролю знань, вмінь та навичок.

Метою нашого дослідження було перевірка ефективності педагогічних умов процесу адаптації курсантів до навчання у ВВНЗ, які визначались якісно та кількісно за допомогою критеріїв адаптованості та системи показників до них.

2.1.1. Методика визначення стану адаптованості курсантів ВВНЗ.

Необхідно зауважити, що в психолого-педагогічній літературі під ефективністю або якістю навчально-виховного процесу розуміють відповідність результатів реального процесу навчання заданим цілям з урахуванням фіксованих строків навчання, вікових особливостей тих, хто навчається, та сприятливих умов [29]. При цьому в якості критеріїв ефективності навчання можуть виступати самі цілі навчання, оскільки ефективним вважається тільки той навчальний процес, внаслідок якого буде досягнута мета навчання. Мета навчання визначає якими знаннями, вміннями та навичками повинні оволодіти ті, хто навчається, тобто якими вони повинні оволодіти видами розумової та фізичної діяльності. Таким чином, за основу розробки критеріїв адаптованості ми брали такі критерії як знання, вміння та навички. Тому ми спочатку детально розглянемо наукову психолого-педагогічну літературу з цього питання.

Ми спирались на думку А.А.Налчаджана [168: 16], який вважає, що соціально-психологічну адаптованість можна охарактеризувати як такий стан взаємовідносин особистості і групи, коли людина без тривалих зовнішніх та внутрішніх конфліктів продуктивно виконує свою професійну діяльність, задовольняє свої основні соціальні потреби, у повній мірі відповідає тим рольовим очікуванням, які пред'являє до неї еталона група, переживає стан самоствердження і вільного самовираження своїх творчих здібностей. При цьому А.А.Налчаджан [168: 43-48] визначає так рівні адаптованості :

- а) психічна переорієнтація, коли людина знає як себе необхідно поводити, але не признає, не поважає нову систему цінностей;
- б) взаємна терпимість;
- в) акомодация (взаємні поступки);
- г) повне пристосування (асиміляція), повне відречення від своїх цінностей й приймання нових.

Тобто адаптованість пов'язана з тим, яким чином особистість задовольняє свою потребу у групі, в якій мірі задовольняє очікування групи, очевидно, що для вивчення теорії адаптації слід мати ясне уявлення не тільки про різновиди і ієрархію потреб людини, але й про те, що не всі потреби людини сприяють правильному функціонуванню його організму, психіки та його соціально-психологічної адаптації.

Адаптованість особистості залежить від того, на які цінності вона спрямована, тобто з якого спектра соціальних цінностей повинен вибрати індивід для її задоволення, відповідний об'єкт – мету, так І.К.Кряжева [133] виділяє у своїй роботі дві групи критеріїв виробничої адаптованості, це об'єктивні (продуктивність діяльності, реальне положення в колективі) та суб'єктивні (задоволення працею і колективом). Для фіксації рівня адаптованості необхідна наявність обох цих критеріїв. Емпіричним показником емоційного самопочуття може бути, на думку І.К.Кряжевої, настрій і його динаміка.

Результат адаптації найчастіше виявляється як якісно новий етап, з визначеним темпом і швидкістю протікання, який і є рівнем адаптованості у вигляді: уподібнення, що уявляє собою момент повної адаптації, високої активності, психологічної переорієнтації, високої майстерності, широкого підходу до справ; пристосування, яке характеризується середньою активністю, зменшення кола інтересів на вузькоспеціалізовані, прийняття тільки основних цінностей; врівноваження, якому притаманні низька активність, пасивність у копіюванні чужого досвіду, пристосування з метою добитися заступництва; псевдоадаптація, коли виявляються ознаки

зовнішнього прийому образу життя, коли відбувається пригнічення своєї незадовільності, підсилюється негативне відношення до якої-небудь сфери діяльності.

Критерії адаптованості розкривають картину адаптаційних процесів, які відбуваються “всередині” особистості і закриті від ока спостерігача. Тому на думку А.Ф.Бенедиктової [35] критерії адаптованості особистості можна розділити на ті, що відносяться до суб’єкта (самооцінка, задоволеність, орієнтованість, працездатність, поведінка у колективі, продуктивність) та на ті, що не належать суб’єкту і опосередковано відбиває результати адаптації (професійно-кваліфікаційне зростання, зміна соціально-професійного положення, оцінка колективу). Очевидно, що не можна підтримувати прагматичну точку зору, згідно з якою добре адаптований той, хто добився успіху. Якщо навіть успішність діяльності вважати одним з критеріїв адаптованості, суттєво необхідно уточнити ситуацію активності, її засоби та стратегію, ті вимоги, які висувають до особистості з боку соціальної ситуації і т.п.

Ми вважаємо недостатнім розглядання тільки одного критерію адаптованості окремо, без урахування інших, це наприклад ми зустрічаємо у роботі Л.Г.Єгорової [108], яка для визначення рівня адаптації розглядає лише відношення тих, хто адаптується до навчання, вона виділяє такі рівні адаптованості як: дуже низький, низький, середній, високий та дуже високий.

При вивченні рівнів адаптованості військовослужбовців Л.Г.Єгоров [110] бере на розгляд такі: ступінь оволодіння соціальними якостями воїна; ступінь оволодіння новими видами діяльності; соціальна активність і відповідність; готовність до виконання військового обов’язку.

І.І.Ліпатов [148], досліджуючи особливості психологічної адаптаційного процесу військовослужбовців до бойової діяльності, вважає що існують три якісно різних рівня психологічної адаптації військовослужбовців: повна, часткова та дезадаптація; основи повної адаптації містять високий рівень психологічної готовності ; часткової – в

основному середній рівень; при дезадаптації відсутня психологічна готовність або вона має низький рівень.

Широкий діапазон поглядів різних дослідників цієї проблеми говорить з одного боку про плідність їх спостережень та пошуків, а з іншого про їх безсистемність. На нашу думку, всі показники адаптації взаємно пов'язані між собою, бо вони відбивають зміст та динаміку одного ж самого процесу перебудови особистості.

Більш системною, на наш погляд, є позиція Г.І.Васильєва [56], який так виділяє критерії процесу адаптації курсантів інституту МВС: фактичну успішність, сформованість умінь до самостійної роботи, участь у науково-дослідних роботах, задоволеність викладанням спеціальних дисциплін. Критеріями соціально-психологічної адаптації були – участь в інститутських заходах, у самоврядуванні, задоволеність співвідношенням, самооцінка свого соціального статусу, рівень суспільної активності. Критерії професійної адаптації: успішність по дисциплінам юридичного та соціального циклів, участь в суспільно-правоохороній діяльності, професійна самооцінка, професійна спрямованість особистості, готовність до професійної діяльності. Ступінь адаптованості Г.І.Васильєв визначає у п'ятибальній оціночній шкалі.

Але дослідження адаптації та стану адаптованості курсантів вищих військових навчальних закладів системи Збройних Сил України ще ніколи не проводились і ця проблема стоїть у військових інститутах гостріше, ніж у цивільних інститутах, це пов'язано з специфікою їх навчання та труднощами військової служби. Під час дослідження було зафіксовано, що адаптованість особистості у навчальній групі суттєво впливає на всі основні аспекти життєдіяльності тих, хто навчається, вона пов'язана як з навчальною, так і з позанавчальною діяльністю. Так, діяльність у групі впливає на об'єм групового спілкування – так як зменшення ступеня близькості з групою суттєво скорочує кількість та види контактів з нею. В залежності від ступеня адаптованості першокурсників у групі змінюються роль суспільної думки як

фактора суспільного контролю.

Для дезадаптованих курсантів думка групи не є вирішальною при виборі зразка поведінки у групі. Знижка функції групи як регулятора суспільної поведінки особистості призводить до відхилення дезадаптованих курсантів від заходів, які проводить гру, і до ізоляції від групи. Від адаптованості курсантів до групи залежить ступінь загальної задоволеності груповими відношеннями. Якщо процес адаптації відбувається повільно, то знижується цінність моделі запропонованої курсантами ідеальної групи.

Загальна адаптованість може бути охарактеризована деякими показниками, які є необхідними і достатніми для того, щоб зафіксувати явище адаптованості, проаналізувати та виміряти його кількісну сторону. В якості таких показників можуть виступати: 1) стан професійної адаптованості курсанта; 2) стан його дидактичної адаптації; 3) соціально-психологічна адаптованість; 4) стан суспільно-політичної адаптованості; 5) побутова адаптованість курсантів (матеріальний стан сім'ї, соціальне походження та інші).

Точніше, показниками і критеріями адаптованості особистості можуть служити ті з вище перелічених, які в найбільшій мірі сприяють формуванню зразків поведінки, які необхідні для виконання ролей курсанта та майбутнього офіцера-спеціаліста, тому необхідний детальний опис критеріїв та рівнів адаптованості, а не адаптації, як вважають деякі дослідники, бо адаптація – це процес, а адаптованість – це результат цього процесу.

Ми зробили спробу дібрати показники адаптованості різних видів адаптації, а потім визначити критерії адаптованості, які були б результатом структурно-операційного аналізу діяльності, в ході якого відбувалась інтеграція показників в критерії, та навпаки диференціація на складові кожного критерію адаптованості. Тому ми обрали за основу два критерії із п'яти критеріїв адаптованості, поданих далі, це: а) дидактичний, який інакше можна розуміти як сформованість дидактичних вмінь та навичок – це теоретична готовність до діяльності за фахом, яка складається в свою чергу з:

уміння конспектувати лекції та працювати з додатковою літературою; вміння організовувати самостійну роботу; вміння користуватись своїми знаннями на практиці та брати участь у наукових розробках; б) професійний, або інакше сформованість професійних вмінь та навичок – це теоретична готовність до діяльності за фахом, яка складається з вміння виконувати професійні обов’язки згідно вимог Статуту; вміння аналізувати командирські дії та правильного усвідомлення значення майбутньої професії; вміння стійко переносити труднощі військової служби і знаходитись у постійній бойовій готовності. Вище означені критерії відповідають певним показникам адаптованості, які ми розуміли як конкретні вміння.

2.1.2. Діагностика адаптованості курсантів ВВНЗ.

Процес адаптації курсантів ОІСВ досліджувався нами на всіх трьох етапах: на першому профорієнтаційному етапі відбувалась адаптація в умовах проходження первинної військової підготовки (його метою є розвиток професійної освіченості); на другому етапі базової професійної підготовки (метою якого є формування професійної адаптованості початкового рівня) в умовах навчання на першому курсі Одеського інституту Сухопутних сил; та на третьому етапі поглибленої спеціалізації (метою якого є досягнення більш високого рівня професійної адаптованості, тобто адаптованість до майбутньої професійної діяльності).

Під час проведення професійного відбору всі курсанти пройшли тестування за методикою Міннесотського багатофазного особистого питальника (скорочено ММРІ або його скорочений та спеціалізований варіант ХАО-НПН), за результатами цього тестування всі курсанти були розподілені на три групи професійної придатності. Дослідження виявило, що розподіл курсантів за факультетами і взводами був рівномірним і в кожному взводі перебувало приблизно однакова кількість осіб з усіх трьох груп професійної придатності, тобто попереднє тестування показало, що спочатку

всі взводи за складом були майже однаковими.

Перша група профпридатності - професійно придатні в першу чергу (безумовно придатні) складала приблизно 14,5-15,5%. До них було віднесено курсантів, які були здатні успішно оволодіти даною конкретною спеціальністю у встановлені терміни і успішно виконувати в подальшому обов'язки за родом діяльності. У цих осіб була повна відповідність психофізіологічних властивостей й можливостей з вимогами, що пред'являє до них відповідна професія.

Друга група - професійно придатні у другу чергу, складала відповідно біля 35,0-35,5%. Особи, які увійшли в цю групу, у процесі роботи за спеціальністю можуть припускати незначні помилки, що істотно не впливають на ефективність роботи. Ці помилки, здебільшого, пов'язані зі зміною умов діяльності, появою непередбачених раніше функцій або ускладненням обстановки.

Третя група профпридатності - особи з невизначеним прогнозом професійної придатності, до неї було віднесено 50,0-50,5% курсантів. Для осіб цих груп необхідне збільшення строків підготовки та коригування програм навчання, а також спеціальних тренувань підвищеного обсягу. Прийом на навчання таких людей, призначення на відповідні посади допускається за умов необхідного проведення спеціального комплексу заходів з додаткового навчання, тренувань, а також здійснення періодичного психофізіологічного спостереження та контролю. Оцінка психічної адаптації це лише попередній етап для формування цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу на особистість такого курсанта.

З цією метою нами та офіцерами з виховної роботи було проведено відстеження ходу адаптації до умов військової служби курсантів першого курсу (набір 2000 року) навчання у період з 8 по 11 листопада 2000 року та проведено анкетування за загальноприйнятою у ВВНЗ методикою "Адаптація молодого поповнення". До анкетування залучалося 72 курсанта,

що складає 25% від загальної кількості і дозволяє використовувати отримані результати як наявний стан справ. Метою дослідження було виявлення позитивних і негативних чинників, які домінують у підрозділах під час впровадження педагогічних умов адаптації на першому її етапі, а також використання отриманих результатів для успішної реалізації адаптаційних заходів у наступні роки під час проходження курсантами первинної військової підготовки.

За результатами досліджень ми дійшли висновку, що успішній адаптації курсантів до умов військової служби сприяють добровільний вступ до інституту, моральна підтримка з боку батьків, відсутність вікової різниці, правильна організація індивідуально-виховної та культурно-виховної роботи. Водночас привернув увагу той факт, що найбільш адаптованими до умов військової служби (професійно адаптованими) виявились ліцеїсти військових ліцеїв, для яких характерна спадкоємність та усталеність професійного вибору майбутньої спеціальності. Тому найчастіше ліцеїстів призначають на посади командирів підрозділів та відділень, бо їхній досвід допомагає їм самим та іншим у професійному становленні.

За результатами анкетування ми дійшли висновку, що військовий колектив на цьому етапі ще остаточно не сформувався і перебуває лише на початковій фазі свого формування та згуртування, про що свідчила наявність у підрозділах великої кількості мікрогруп (на це вказували 40% курсантів), а також байдужого ставлення один до одного (25%).

Якщо проаналізувати і дійти загального висновку про хід адаптації до умов військової служби слід зазначити, що вона відбувалась зі значними ускладненнями. На цьому етапі пройшла лише адаптація до вимог командирів підрозділів, однак загальна адаптація носила поверховий характер, тому що тут позначалась настанова на тимчасове перебування в навчальному центрі. Курсанти перебувають у стані очікування переїзду до нового місця навчання, їх хвилюють запитання підготовки та складання іспитів на сесії, своєчасного від'їзду у відпустку.

На нашу думку, під час проведення занять з первинної військової підготовки, де викладаються лише військові дисципліни було б доцільним здійснювати сумісно з викладанням цивільних дисциплін фундаментального циклу (фізика, хімія, математика, історія України, іноземні мови і ін.), бо тоді б відбувалась б одночасно і дидактична адаптація до навчання у військовому ВНЗ. Тому в наступному 2002 році командуванням було прийняте рішення щодо зменшення терміну первинної військової підготовки на базі навчального центру інституту із залученням більш підготовлених у теоретичному та методичному відношенні викладачів кафедр ООЛІСВ.

Якщо під адаптацією ми розуміємо процес активного входження індивіда в умови нового соціального середовища, то однією з основних умов успішної діяльності з профілактики та корекції адаптації та дезадаптації є чітке усвідомлення характеру суб'єктивних знань особи про себе та його відношення до колективу. Тому виникла необхідність у проведенні аналізу соціально-психологічних якостей особистості для визначення рівня адаптованості курсанта до подолання адаптаційних труднощів на кожному етапі адаптаційного процесу. З цією метою нами були проведені спеціальні тестування курсантів I-III курсів ООЛІСВ, в результаті яких були визначено:

- а) соціометричний статус особистості;
- б) тип поведінки особистості у групі (ТПОГ);
- в) тип поведінки особистості у критичній ситуації (ТПОКС);
- г) рівень нервово-психічних процесів в екстремальних ситуаціях ("Прогноз");
- д) рівень міжособистих відносин;
- е) визначення рівня особистої адаптивності за спеціальною методикою [189].

Було проведено таке тестування на початку занять на першому, другому та на III курсах. Результати тестування показали, що основні показники для курсантів II і III курсів були майже однаковими, тобто рівень адаптованості для них протягом другого курсу навчання майже не змінювався. Ми дійшли висновку, що основним в адаптаційному процесі за дидактичними, професійними та соціально-психологічними навантаженнями є перший курс навчання у військовому ВНЗ, особливо якщо враховувати специфіку цього вищого навчального

закладу .

У ході детального аналізу результатів проведеного тестування нами було досліджено за методикою ТПОГ [189: 465-469], що товариськість виявляють приблизно 30-35% першокурсників, відповідно нетовариськість виявлена у 65-70%. На другому і третьому курсах показник товариськості був більшим і був зафіксований у 45-50% курсантів другого, третього курсів, відповідно нетовариськість складала 50-55%. Ухилення від боротьби було зафіксовано у 55-60% першокурсників, тобто здатність до боротьби (за кращі оцінки, високий рейтинг, заохочення тощо) була характерна для 40-45%, тоді як на наступних курсах показник боротьби складав теж 40-45%. Такий показник, як залежність на першому курсі притаманний 15-20% курсантів, серед курсантів старших курсів він був виявлений приблизно у 7-11% тих, хто адаптуються до умов навчання.

За методикою ТПОКС [189: 470-475], здатність до співробітництва була виявлена у приблизно 10-15% першокурсників та 15-20% курсантів другого і третього курсів. Суперництво в колективі було характерно для 32-35% першокурсників та 30-32% старшокурсників. Здатність до компромісу в розв'язанні питань і проблем різного рівня складності була виявлена у 20-25% першокурсників та 30-35% курсантів старших курсів.

За даними соціометрії [189: 467], індекс групової єдності складав відповідно – 1,5 – 2,3 бали для курсантів першого курсу та для курсантів II, III курсів індекс групової єдності дорівнював 4,8-6,5. Групова розбіжність мала індекс 1,3 – 2,6 у першокурсників та 2,2-3,5 бали для старшокурсників. Показник групової згуртованості був на рівні 2,0-3,0 для першокурсників і 3,8-4,5 бали для старшокурсників.

За тестом “Прогноз” [189: 544-548] визначалася група НПС (нервово-психічного стану особистості). До першої групи НПС на першому курсі входило 3-5% курсантів, на подальших курсах їхня кількість зросла до 6-8%. До II групи НПС входило 16-18% першокурсників, а на другому і третьому курсах їх було відповідно 30-35% та 35-40% курсантів. До третьої

групи НПС на першому курсі відносили 50-55% курсантів, їхня кількість значно зменшилась на другому-третьому курсах навчання і склала відповідно 30-35% та 35-40% курсантів. Протягом навчання поступово зменшувалась також кількість курсантів четвертої групи НПС, що складають так звану “групу ризику”: на першому курсі їх було 20-22%; на другому – 12-15%; на третьому курсі їхня кількість скоротилась до 8-9%.

На основі показників соціально-психологічної діагностики нервово-психічного стану особистості було визначено групу профпридатності. Так, зокрема, при визначенні першої групи професійної придатності усувається необхідність втручання психологів і медпрацівників у педагогічний процес, бо головним для оптимізації професійної підготовки курсантів цієї групи є вдосконалення навчально-виховної роботи. При цьому несприятливими соціально-психологічними явищами у військовому ВНЗ були: незадоволеність окремими сторонами організації навчально-виховного процесу, нездоровий мікроклімат у колективі і таке інше, що негативно впливає на мотиваційну сферу особистості.

Психологічні проблеми, які виникають у курсантів I групи адаптивності - розв'язувались ними самостійно або з незначною допомогою. Курсанти другої групи профпридатності в несприятливих умовах були схильні до психологічних зривів. У роботі з цими курсантами особливу увагу ми звертали на поглиблену індивідуальну роботу для вивчення психологічних особливостей особистості. Індивідуальний підхід по відносно осіб, які мали другу групу професійної придатності, полягав у застосуванні методів навчання і виховання, що відповідають певному типу особистості. Особливої уваги потребували курсанти III і IV груп. У них важко проходила навчальна адаптація і вчилися вони здебільшого досить слабо, вони шукали самостійно шляхи компенсації цієї дезадаптації, наприклад, курсант починав вдосконалювати в собі інші здібності, дехто починав приховувати від колективу свою інтелектуальну неспроможність, вони самостійно знижували вимоги до себе.

Нами було виділено п'ять видів адаптації військовослужбовців до навчального процесу у вищому військовому навчальному закладі, що складають структуру адаптаційного процесу.

Таблиця 2.1

Структура адаптації курсантів до навчання у ВВНЗ

Види адаптації	Структурні елементи адаптації курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах
Дидактична	• адаптація до нових форм навчання • адаптація до організації самостійної роботи • адаптація до високої складності навчальних програм • адаптація до строго регламентованої організації навчання • адаптація до нових умов навчання
Професійна	• адаптація до вимог статуту • адаптація до виконання службових обов'язків • адаптація до організації навчально-виховного процесу • адаптація до специфіки військової спеціальності • адаптація до караульної служби зі зброєю у руках
Соціально – психологічна	• адаптація до нового соціального оточення • адаптація до вимог командирів • адаптація до мікроклімату в групі • адаптація до нової психологічної обстановки
Побутова	• адаптація до умов життя • адаптація до харчування та медичного обслуговування • адаптація до нових побутових проблем
Суспільно - політична	• адаптація до нової суспільної ролі • адаптація до думки населення про військовослужбовців • адаптація до політичної державної позиції

У дослідженні особливо докладно розглядались два основних види адаптації курсантів (дидактична і професійна), як найбільш значущі за результатами дослідження для адаптації курсантів до навчально-виховного процесу у вищому військовому навчальному закладі.

Службово-професійна адаптація це процес пристосування або звикання, а не взаємодії. Особливо це стосується вимог Статутів. Значна частина життя військовослужбовців у службовий час базується на основі військових Статутів, які мають силу закону. В них передбачений порядок практично всіх дій курсанта, взаємовідносини з іншими військовослужбовцями. Ці закони не може ніхто змінити, крім органа, що їх затвердив. Тому курсантам було необхідно якомога раніше з ними ознайомитись, вивчити і діяти згідно статутних вимог, бо всякий відхід від них карається, порядок покарання передбачений також у військових Статутах. Цілком зрозуміло, що різкий перехід від цивільного життя до військового породжує значні труднощі службово-професійної адаптації. І тому під час початкового і основного періоду цього процесу від командирів та викладачів потрібно було застосування на практиці знання основ педагогіки і психології з використанням індивідуального підходу, такту по відношенню до курсантів військового ВНЗ. Згідно аналізу досліджених документів (особових справ) абітурієнтів, було визначено, що приблизно 30% із зарахованих до військового ВНЗ мали військовий досвід, це прапорщики (2,4%), військовослужбовці за контрактом (2,9%), військовослужбовці строкової служби (7,6%) і ліцеїсти (17,2%). Ми спостерігали, в таких курсантів значно легше відбувався процес професійної адаптації. Але сучасне озброєння вимагає колективного застосування, тому від дій окремих військовослужбовців залежить виконання завдань усім підрозділом.

Адаптація до військової дисципліни, порядку статутів відбувалася значно швидше у тих, хто мав прихильність до військової служби, мав інтерес до спеціальності. Вимоги професійного напрямку дуже різноманітні.

Майбутній офіцер повинен вміти оцінювати обстановку і приймати рішення. Під час цих дій він повинен виконувати розрахунки і визначати порядок дій інженерного обладнання бойового порядку, організовувати зв'язок і взаємодію між підрозділами, виконувати заходи щодо захисту військ, керувати ходом бою.

Для виконання всіх цих завдань командирів необхідно крім знань військово-спеціальних дисциплін застосовувати знання з математики, механіки, балістики, військової історії і ін., а такого комплексного застосування знань при вирішенні однієї військової задачі більшість курсантів не вміли робити. І викладачам треба було прикласти немало зусиль, щоб дати тим, хто навчається, такі навички, причому з перших днів їх навчання. Чимало труднощів виникає у курсантів при вивченні військової техніки і озброєння. Призначення та устрій обладнання цих систем, порядок їх експлуатації значно відрізняється від цивільної техніки, що викликає утруднення, навіть, у курсантів, які мають певні технічні знання. Ця особливість дидактичної адаптації курсантів займає проміжний стан із службово-професійною адаптацією.

Взагалі службово-професійна адаптація - це процес прийняття курсантами суворо регламентованого образу життя, засвоєння ними нових ціннісних настанов і орієнтирів, підготовки до виконання нової соціальної ролі – командирів і вихователів.

Успіх процесу професійної адаптації тих, хто навчається, у значному ступені залежить від спрямованості ціннісних орієнтацій молодого людини. Якщо основними мотивами вступу до інституту були професійно-орієнтовні, а не кар'єристські або випадкові мотиви, то й адаптація в них відбувається з меншими ускладненнями та труднощами. Якщо порівняти результати аналізу анкетування та бесід з визначення адаптаційних труднощів курсантів з різними типами мотивації, можна дійти висновків:

а) адаптація до умов ВНЗ закритого типу краще відбувалась у курсантів з професійно-орієнтовною мотивацією ;

б) адаптація дидактична краще відбувається у курсантів, які мають добру загальноосвітню базу та технічні здібності, а також мають навички до самостійної роботи ;

в) велике вплив на процес адаптації має спрямованість ціннісних орієнтацій молодой людини, якщо ще до вступу в інститут вона ставить собі за мету не вузько-корисливі, а суспільно-значущі цілі, усвідомлює необхідність військової служби й виявляє до неї інтерес, то можна з впевненістю говорити про швидку адаптацію та швидке подолання труднощів адаптаційного періоду у військовому ВНЗ; навпаки слабкий розвиток позитивних соціальних якостей, наявність поганих звичок гальмують процеси адаптації ;

г) багатьма вченими було виявлено, що військовослужбовці сангвінічного та холеричного темпераментів значно краще адаптуються до військового порядку, ніж флегматики і меланхоліки;

д) вольові та принципові курсанти, з сильним характером конкретніше виявляли своє відношення до колективу і швидше формували або чітко позитивне, або негативне відношення до колективу, спеціальності, суспільної роботи.

Дидактична адаптація військовослужбовців у вищому навчальному закладі системи Збройних Сил України – це процес входження молодой людини в навчальний процес, який за своїми методами та засобами навчання значно відрізняється від звичних йому методів і умов навчання, яке було раніше (у школах, технікумах, професійно-технічних училищах, ліцєях). У більшості середніх шкіл існує лише система уроків, і тому нові форми навчання були не звичні для тих, хто тільки вступив до ВВНЗ. Складний процес прийняття нових форм навчання вимагав певних зусиль, ті, хто почали навчатись у ВВНЗ, у більшості не вміли працювати з літературою, конспектувати лекції, використовувати додаткову літературу за спеціальністю, складати тези, не вміли працювати з бібліотечним каталогом і з довідниковими виданнями. Ці дані підтверджені результатами опитування

викладачів.

Курсантам було запропоновано відповісти на запитання вищезгаданих питальників (див. додаток В.1, В.2, В.3, В.4.) з метою визначення їхньої дидактичної адаптованості. Кожний курсант після вирішення тесту одержував оцінку за дванадцятибальною системою з урахуванням правильності й повноти відповіді. Оцінка узгоджувалась з іншими викладачами, які виступали в ролі незалежних експертів. Ця оцінка і була значенням показника дидактичної адаптованості.

Така точка зору, з одного боку, дозволяла виявити і ступінь адаптованості особистості, оскільки очевидно, що із-за різних причин здійснення адаптації за механізмом і результатами може бути неоднаковим. Так, можливо, що подолавши труднощі, які пов'язані з різницею навчально-виховних систем середньої і вищої шкіл, набувши навички і знання, які є достатніми для функціонування у ВНЗ, той, хто навчається, може приймати на себе роль курсанта тільки із зовнішнього процесуального боку. Це означає, що внутрішній змістовий бік (підготовка до виконання функцій спеціаліста) для них не існувала. Природно, що вважати повністю адаптованим такого спеціаліста не можна. З іншого боку, розуміючи внутрішній зміст майбутньої професії той, хто навчається, часто не міг повністю засвоїти нові методи навчальної роботи, норми колективу, форми вузівського спілкування.

Педагогічні явища надзвичайно багатогранні: одні й ті ж обставини вивчає мого явища можуть розглядатися і як труднощі, і як критерії. Якщо ми констатуємо, що обставини утруднюють процес адаптації, то це – труднощі цього процесу; якщо ж ми оцінюємо адаптаційний процес згідно показників, то це – критерій адаптованості. Прискорення та полегшення адаптації курсантів, тобто визначення педагогічних умов адаптаційного процесу є дуже важливим моментом оптимізації всього навчально-виховного процесу у ВВНЗ. Для прискорення адаптаційних процесів на початковому етапі у ВНЗ необхідно було оволодіти достовірною інформацією про рівень

адаптованості або дезадаптованості курсантів-першокурсників.

Було досліджено динаміку дидактичної і професійної адаптації курсантів. Динаміка досліджувалась методом часових зрізів рівня адаптованості курсантів на всіх етапах їх навчання, починаючи з вступу до інституту і закінчуючи їх випуском з інституту (досліджувалися відгуки на випускників з місць служби).

Дослідження проблеми адаптації в кінцевому рахунку призвела до розкриття та визначення критеріїв адаптованості, за якими ми кількісно та якісно змогли оцінити хід процесу адаптації, а також спостерігали, як змінювався на різних етапах сам процес адаптації порівняно з попередніми даними, які були одержані в ході експерименту з прискоренню та полегшення цього складного і багатокритеріального процесу.

У ході експерименту проводились бесіди, тестування, опитування курсантів Одеського інституту Сухопутних військ перших-других курсів. На основі отриманих даних ми дійшли висновку, що основними видами адаптації є: дидактична, професійна, соціально-психологічна, побутова, суспільно-політична (див. Таблицю 2.1.).

Нашою задачею було дослідити динаміку адаптаційного процесу, щоб визначити його основні педагогічні умови для його оптимізації, з цією метою ми провели експеримент, результати якого підтвердили, що дидактичний і професійний критерії адаптованості порівняно з іншими видами мають більш вагомий вплив на хід адаптації курсантів до навчання у військовому ВНЗ.

Після того, як були визначені основні показники адаптаційного процесу, до кожного з них були розроблені по три запитання таким чином, щоб розкрити їх всебічно та з'ясувати їх розуміння курсантами. Ці запитання були введені в питальниках № 1, 2, 3, 4 (див. додатки В.1., В.2., В.3., А.4.). Динаміку дидактичної та професійної адаптації досліджували методом часових зрізів за визначенням рівня адаптованості курсантів I - II курсу, які проводилися на початку перших чотирьох семестрів навчання.

При цьому перший показник дидактичної адаптованості розкривали

запитання № 1, 13, 11; другий показник – запитання № 2, 8, 14; третій показник – запитання № 4, 5, 10; четвертий – запитання № 3, 12, 15; п'ятий показник – запитання № 6, 7, 9 (див. додаток В.2.).

Перший показник дидактичної адаптованості курсантів (вміння конспектувати лекції) визначався за допомогою питальника № 2 (див. додаток В.2.). Кожний курсант відповідав на запитання анкети і зараховувались тільки позитивні відповіді, якщо курсант давав одну позитивну відповідь – це відповідало низькому рівню адаптованості, якщо дві – середньому рівню, якщо три – високий рівень адаптованості (анкетування було анонімним). Сума всіх позитивних відповідей – значення першого показника у формулі для визначення загального рівня дидактичної адаптації (див. формулу (2.1).

Другий показник дидактичної адаптованості, а саме, вміння працювати з додатковою літературою) визначавсь як сума позитивних відповідей на запитання № 1-7 питальника №3 (додаток В.3.) та на запитання № 4-5 питальника №4 (див. додаток В.4.).

Третій показник дидактичної адаптованості курсантів визначався викладачами кафедри суспільних наук за результатами виконання курсантами діагностичного контрольного завдання з дисципліни “Ділове українське мовлення”, яке розглядалось нами як показник загальної грамотності курсантів. Оцінка викладачів – була значенням третього показника адаптованості курсантів.

Четвертий показник дидактичної адаптованості визначався експертами після проведення лекцій, експертами оцінювалось вміння конспектувати лекції (див. додаток А.2.). Оцінки експертів – значення четвертого показника.

Загальний показник рівня дидактичної адаптованості (Д.А.) визначався як середньоарифметичний всіх чотирьох показників за формулою:

$$\text{Д.А.} = \frac{\sum_{i=1}^n a_i + \sum_{i=1}^n b_i + \sum_{i=1}^n c_i + \sum_{i=1}^n d_i}{4n} \quad (2.1.)$$

де Д.А. – загальний рівень дидактичної адаптованості ;

- a - значення 1 показника i -того курсанта;
- b - значення 2 показника i -того курсанта;
- c - значення 3 показника i -того курсанта;
- d - значення 4 показника i -того курсанта;
- n - кількість курсантів.

Отже, рівень дидактичної адаптованості визначавсь у дванадцятибальній системі, яка прийнята у вищих військових навчальних закладах Збройних Сил України, а також згідно модульно-рейтингової системи навчання в Одеському ордена Леніна інституті Сухопутних військ (див. табл.. 2.2.).

Таблиця 2.2.

Результати дидактичної адаптованості курсантів I-II курсів ОІСВ

Навчальні Групи	Рівень дидактичної адаптованості (в балах)			
	I сем	II сем	III сем	IV сем
ЗВФ(71-73)	4,43	4,45	4,66	5,27
ФР(13,14)	4,61	4,65	5,01	5,41
ФТ(41-43)	4,56	4,56	4,87	5,34

Як видно з даних таблиці, дидактична адаптованість курсантів у I та II семестрах значно не набула змін на всіх факультетах, але спостерігалось значне її зростання у III семестрі навчання, а найбільше значення рівень дидактичної адаптованості набув у IV семестрі, це пов'язано з уже повною обізнаністю курсантів з умовами навчання у ВВНЗ, розумінням вимогливості викладачів до курсантів, а також з їхнім власним бажанням підвищувати свій рейтинг навчання. У цей період ми спостерігали найбільшу активність курсантів у наукових розробках та відвідуванні додаткових занять з дисциплін фундаментального і професійного циклів, їхнє прагнення до якісних знань та намагання одержати вищі оцінки з усіх дисциплін.

Було визначено також рівень професійної адаптованості курсантів. Динаміка досліджувалась методом періодичних зрізів рівня адаптованості тих, хто навчається, у військовому ВНЗ. При цьому рівень професійної адаптованості визначався також за дванадцятибальною системою. До кожного з показників професійної адаптованості, які попередньо були визначені в ході бесід та експертних опитувань, було запропоновано по 3 запитання. Курсанти доповнювали один одного, давали більш розгорнуту інформацію, а також, завдяки шкалі неправди, відбраковували помилкову або хибну інформацію, що підвищувало коефіцієнт правдивості одержаної інформації.

Перший показник професійної адаптованості, а саме, вміння знаходитись у постійній бойовій готовності, визначався за допомогою питальника № 1 (див. додаток В.1.). Сума всіх позитивних відповідей є значенням першого показника професійної адаптованості курсанта.

Другий показник професійної адаптованості, який ми визначили як вміння стійко переносити труднощі військової служби, визначався за сумою всіх позитивних відповідей на запитання 1-3 питальника №4 (див. додаток В.4.) та на запитання № 8-14 питальника №3 (див. додаток В.3.).

Третій показник професійної адаптованості - вміння адекватно розуміти вимоги Статутів під час організації самостійних занять - визначавсь експертами або командирами навчальних підрозділів та узгоджувався з викладачами – незалежними експертами (див. додаток А.3.). Результати всіх анкетувань, тестувань перевірялись у ході бесід, інтерв'ю з командирами підрозділів і викладачами. Для визначення загального рівня професійної адаптованості (Р.А.) була використана формула:

$$P.A. = \frac{\sum_{j=1}^n a_j + \sum_{j=1}^n b_j + \sum_{j=1}^n c_j}{3n} \quad (2.2.), \quad \text{де}$$

Р.А. – загальний рівень професійної адаптованості курсантів;

- a_j - сума позитивних відповідей I показника;
 b_j - сума позитивних відповідей II показника;
 c_j - значення III показника;
 n - число курсантів.

Одержані результати були проаналізовані, неправдиві дані відбраковані як хибні, отже, спостерігалась тенденція завищення своїх можливостей у курсантів та бажання показати себе у кращому світі. Результати дослідження та розрахунків подано в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Результати професійної адаптованості курсантів I-II курсів ОІСВ

Навчальні групи	Рівень професійної адаптованості (в балах)			
	I сем	II сем	III сем	IV сем
ЗВФ(71-73)	3,88	3,98	4,60	5,21
ФР(13,14)	3,54	3,84	4,56	5,13
ФТ(41-43)	3,89	4,05	4,78	5,21

Як видно з таблиці 2.3 порівняння результатів професійної адаптованості курсантів, одержаних в 2000-2002 навчальних роках, з результатами, які ми отримали за той же період адаптації у попередньому 1999-2000 навчальному році, дозволяє дійти висновків, що рівень дидактичної адаптованості курсантів I курсу приблизно однаково поступово зростав у період їхнього навчання впродовж першого курсу на всіх факультетах, а рівень професійної адаптованості відчутно змінився: для курсантів набору 1999-2000 навчального року він складав приблизно у I семестрі : 2,20 – 2,50 балів; у II семестрі : 2,80 – 3,35 балів. Це засвідчує, що введення до програми навчання первинної військової підготовки курсантів дало свої позитивні результати в підвищенні професійної обізнаності та

професійної адаптації курсантів до навчально-виховного процесу військового ВНЗ, особливо це стало помітним, коли за нашими рекомендаціями курс первинної військової підготовки став проводитись в умовах спеціального навчального центру Одеського ордена Леніна інституту Сухопутних військ та під керівництвом його кращих спеціалістів. Значне зростання рівня професійної адаптованості на II курсі пояснюється введенням більшої кількості професійно спрямованих та військово-спеціальних дисциплін, а також поглибленою спеціалізацією курсів навчання.

Експериментальне дослідження проводилось поетапно, на кожному з трьох етапів дослідження здійснювалась діагностувальна та формувальна серії експерименту. На першому етапі дослідження нами були визначені рівні труднощів адаптаційного періоду та проведена діагностика загальної адаптованості курсантів вищого військового навчального закладу, яка допомогла визначити показники адаптованості, які, у свою чергу, оцінювались з двох боків: незалежними експертами – викладачами і командирами, а також курсантами і слухачами.

На другому етапі - діагностувався рівень розвитку та організованості військового колективу, який є головним напрямом, що впливає на стан соціально-психологічної адаптації курсантів першого року навчання. Специфіка соціально-психологічної адаптації полягає в тому, що вона є показником морально-психологічного клімату в групі. Наші спостереження, а також спостереження та досвід командирів, засвідчили, що у згуртованих колективах адаптаційні процеси відбувалися менш болісно, в них були вищі показники товарищескості, співробітництва та групової єдності.

Нами було проведено також тестування за спеціальними соціально-психологічними методиками, що затверджені для курсантів військових ВНЗ на I-III курсах у 2002-2003 навчальному році, це такі загальновідомі методики, як:

- методика Томаса – визначення типу поведінки особистості у

конфліктній ситуації – ТПОКС[189: 470-476];

- Q - сортировка – визначення типу поведінки особистості у групі – ТПОГ[189: 465-469];

- тест “Прогноз”, що показує стан нервово-психологічних процесів особистості та його готовність до екстремальних ситуацій, зокрема до несення караульної служби (189:544-548).

Були одержані результати, в яких, здебільшого, значення основних показників, що характерні для кінця навчального року були значеннями для початку наступного навчального року, а протягом року ці показники значно не змінювались. Нам вдалося зафіксувати тільки значне зростання показників згуртованості та групової єдності для курсантів аеромобільного факультету після виконання стрибків з парашутом.

Додатково було проведено у 2002-2003 навчальному році тестування курсантів факультету тилу I та II курсів, це склало 165 курсантів, за спеціальними методиками з визначення соціально-психологічної адаптації курсантів, це спеціальні тести за методикою Т.Лірі [189:408-418] (діагностика міжособових відношень) та тести МЛЮ-АМ (питальник “Адаптивність”) [189: 549-558].

Результати основних параметрів діагностики, що були одержані в ході тестування, подано нижче (див. таблицю 2.4.) для курсантів факультету тилу, для інших факультетів були одержані подібні результати, тому ми дійшли висновку, що достатнім буде проведення визначення рівня адаптованості на прикладі одного факультету, для якого основні показники мали середні або найменші значення.

Відтак, експериментальне дослідження впливу педагогічних умов на процес адаптації здійснювалося на одному факультеті, а потім порівнювались одержані дані з даними попередніх серій діагностування. Середній бал загальної адаптованості курсантів за результатами діагностувального експерименту складав приблизно 4,5 балів.

Таблиця 2.4.

Результати діагностування соціально-психологічних якостей курсантів

Значення основних показників тестування	I - II сем (%)	III–IV сем (%)	V – VI сем. (%)
1) за методикою ТПОГ:			
- товариськість	29,7-35,3	44,5-50,8	44,9-51,0
- боротьба	40,1-43,7	39,0-44,9	39,8-44,5
- залежність	15,5-20,6	7,4-10,9	8,2-11,5
2) за методикою ТПОКС:			
- суперництво	32,1-35,0	30,8-35,0	30,9-35,3
- співробітництво	10,3-15,0	15,6-20,3	15,2-20,6
- компроміс	20,5-26,6	30,1-34,7	29,7-34,8
3) за даними соціометрії:			
- індекс групової єдності	1,5- 2,3 балів	4,8-6,5 б.	5,1-6,5 б.
- індекс груп. розбіжності	1,3-2,6 балів	2,2-3,5 б.	3,0-3,6 б.
- індекс гр. згуртованості	2,0-3,2 балів	3,8-4,5 б.	4,2-4,6 б.
4) за тестом “Прогноз”:	3,5-4,4		
- I група НПС	16,4-18,2	6,5-7,3	7,5-8,0
- II група НПС		30,3-37,8	35,2-40,1
- III група НПС	50,3-54,8	34,3-40,2	38,4-44,8
- IV група НПС	20,5-22,4	12,8-15,7	8,8-10,6
5) адаптивність поведінки:			
- низька	53,5-55,0	24,9-25,5	25,4-25,7
- середня	30,6-33,2	51,1-52,9	50,3-53,3
- висока	10,1-12,8	20,5-22,3	20,6-22,4
6) домінування	9-10 балів	8-9 балів	8-9 балів
7) дружелюбність	5-8 балів	4-5 балів	5-6 балів

Як видно з наведеної вище таблиці 2.4., такі соціально-психологічні показники, як: товариськість, співробітництво, залежність, здатність до компромісу, групові єдність, розбіжність та згуртованість для курсантів I курсу набагато нижчі, ніж для курсантів II-III курсів. Характерно, що ці ж показники значно зростають після I курсу, а протягом другого та третього курсів майже не змінюються. Це свідчить про незначне зростання рівня соціально-психологічної адаптованості курсантів після II курсу, що доводить наше припущення, що основний тягар адаптаційних труднощів приходить на I курс навчання, на якому відбувається формування курсантського колективу, збільшення їхньої єдності та згуртованості. Одержані результати дали можливість дійти висновку, що введення на I курсі означених вище педагогічних умов адаптації зможе допомогти більш ефективному входу в нову обстановку тих, хто навчається у військовому ВНЗ.

З таблиці також видно, що показник залежності особистості від обставин та колективу на протязі навчання поступово зростає на I курсі, потім зменшується на II курсі, надалі спостерігається незначне його зростання вже на III курсі. Це зумовлено прагненням курсантів у нових для себе умовах знайти якусь підтримку, дізнатись якомога більше про оточуюче їх середовище. Потяг до більш обізнаних та досвідчених курсантів наочно виявляється у згуртуванні їх біля колишніх ліцеїстів та військовослужбовців, також це підтверджується фактом призначення саме ліцеїстів на посади командирів відділень або заступників командира взводу. На другому курсі було виявлено схильність тих, хто навчається, до індивідуальності, навпаки на третьому курсі під час проходження навчань або стажування спостерігається знову незначне зростання показника залежності, бо успіх у досягненні навчальної мети на цьому етапі значною мірою залежить від колективних форм навчання.

Як видно з таблиці 2.4., результати, що були одержані за показником суперництва, у курсантів I курсу мають незначні відмінності від показників, які характерні для курсантів старших курсів, це підтверджує нашу думку, що

основні адаптивні труднощі припадали на навчання курсантів на I курсі, а в подальшому цей показник майже не змінюється, що свідчить про позитивне прагнення тих, хто навчається, до покращення своїх знань, їх високу якість та більш високий рейтинг. Наші припущення були підтверджені також одержаними результатами щодо показників прагнення курсантів за підвищення статусу особистості в колективі, так як їх відхилення від боротьби складає майже 35-40%.

Адаптивні здібності, виявлені за методикою МЛО-АМ [189: 549], умовно можна розділити на три групи за показниками, що найчастіше зустрічаються: менше 20 балів – низький рівень; від 20 до 40 балів – середній; більше 40 балів – високий рівень адаптивних здібностей, які засвідчують результативний показник таких характеристик, як: моральної нормативності, комунікативних здібностей та нервово-психологічної стійкості, ці властивості, дійсно, допомагають курсантам долати труднощі адаптаційного процесу. Адаптивність курсантів I курсу знаходилась на низькому рівні, більше 50% курсантів засвідчили значення адаптивності менше 20, курсантів з високим рівнем адаптивності, за нашими даними, на першому курсі було 10-13%. Якщо порівняти ці значення з показниками, що характерні для курсантів другого курсу, то спостерігається зростання кількості курсантів з високим рівнем адаптивності (до 20-23%) та відповідно зменшення кількості курсантів з низьким рівнем адаптованості, тобто природним шляхом процес адаптації приводить до підвищення показників адаптованості протягом часу, але ми сподівалися прискорити та оптимізувати процес адаптації за рахунок введення означених вище педагогічних умов.

Було також визначено показники домінування і дружелюбності для курсантів [189: 410], як основні показники адаптивної поведінки, за спеціальними формулами. Якісний аналіз отриманих результатів проводився шляхом порівняння дискограм, що демонструють різницю між представниками різних типів особистостей. Так, за методикою

С.В.Максимова наведені індекси точності рефлексії, диференційності сприйняття, ступеня благополуччя положення особистості в колективі, ступеня розуміння особистістю думки групи, значущості групи для особистості. За цією методикою адаптивній поведінці відповідають значення від 0 до 8 балів, екстремальній до патології поведінці – 9-16 балів. В нашому випадку значення коливались від 4 до 9 балів, що свідчить про середній або помірний рівень адаптивної поведінки. Проведена діагностика особистих якостей, що впливають на стан міжособистісних відносин у колективі, засвідчила, що в курсантському колективі в цілому здоровий морально-психологічний клімат, але необхідно проводити психолого-педагогічні заходи, щоб керувати цим колективом та забезпечувати йому безболісну адаптацію до умов навчання і служби.

Як бачимо з таблиці 2.4, більшість показників за всіма методиками для курсантів II-III курсів орієнтовно схожі, це свідчить теж про те, що на II курсі курсантський колектив здебільшого був сформований, визначені пріоритети у групах, тобто більшість труднощів та проблем соціально-психологічної адаптації було вирішено під час навчання на I курсі у військовому ВНЗ. У зв'язку з тим, що ефективність застосування використаних для діагностики методик знижується при частому їх впровадженні, ми проводили тестування один раз за семестр – на початку кожного семестру: перший показник у таблиці показує середнє значення у відсотках для I семестру; другий показник – для II семестру першого курсу і т. ін.

Результати діагностичної серії експерименту, що були спрямовані на визначення стану соціально-психологічної готовності тих, хто навчається, за тестом “Прогноз”[189: 544] до виконання своєї ролі – курсанта військового ВНЗ, засвідчили, що біля 20% курсантів I курсу перебували у стані професійної готовності до виконання військово-професійних завдань (I, II групи НПС). Спостереження показали, що після несення 6-8 караульних служб у курсантів відбувається мобілізація його психіки та формуються необхідні знання, спеціальні вміння і навички, які необхідні для кожного

майбутнього офіцера. Цей процес відбувається протягом першого курсу навчання та служби у військовому вищому закладі освіти. Перша група НПС (нервово-психічного стану) характеризується високою нервово-психічною стійкістю, до якої на другому курсі було віднесено - 9-10% курсантів; друга група НПС – особи з малоймовірними нервово-психічними зривами, це приблизно 70% курсантів II курсу; третя група НПС – характерна для осіб з ймовірними нервово-психічними зривами, вони склали біля 20% курсантів; IV група - професійно не придатні до несення караульної служби курсанти (0,5%), які не пройшли за критерієм професійної придатності, були відраховані з першого курсу.

Наступне завдання експерименту передбачало з'ясування результатів складання сесії курсантами I курсу за групами профпридатності. Ми погоджуємося з думкою А.А.Налжаджана [18: 19-20], що називати повністю адаптованим того, хто досяг успіху лише у навчанні за одержаними оцінками, не можна, водночас вважаємо, що успішність навчання також є одним з показників адаптованості курсантів, оскільки їхнє основне завдання - це навчання, отримання знань і умінь, які необхідні майбутньому спеціалісту. Результати аналізу іспитів екзаменаційної сесії подано в табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Результати іспитів курсантів під час сесії ООЛІСВ набору 2000-2003 років

Групи проф- придатності	Всього %	відмінно %	добре %	задовільно %	Незадовільно %
Перша група	9,0	25,8	37,1	34,3	2,9
Друга група	35,7	9,4	28,8	38,1	23,7
Третя група	55,3	5,1	13,1	37,2	44,6
Всього	100	5,9	20,8	37,3	36,0

Як видно з таблиці, кількість відмінників навчання за результатами сесії, які, здебільшого, були віднесені до I групи профвідбору, зменшилась: з 9% (це кількість відмінників за результатами вступних іспитів) до 5,9%, а кількість курсантів, що мають оцінки “задовільно” і “незадовільно” навпаки зросла з 55% до 73,3%. Вважаємо, що це можна пояснити ускладненнями дидактичної адаптації тих, хто навчається, неповним прийняттям ними нових методів та форм навчальної роботи, насамперед невмінням самостійно організовувати своє навчання. Якщо порівняти одержані результати з результатами вступних іспитів, то можна дійти висновку, що якість навчання у більшості курсантів стала нижчою, а саме: вступні іспити на “відмінно”(180-210 балів) склали 17,2% осіб; на “добре” (144-179 балів) – 44% осіб; на ”задовільно”(105-143 балів) – 38,8%.

Враховуючи структуру адаптаційного процесу, його труднощі, ми дійшли висновку, що в адаптаційний період курсанти набувають умінь, які відповідають їхнім навичкам до навчання і завданням майбутньої службової діяльності. Саме тому, критерії адаптованості курсантів відповідали видам адаптації, а показниками адаптованості ми обрали вміння курсантів, які необхідні їм для навчання та оволодіння майбутньою професією за фахом.

Основна мета навчання полягала в тому, щоб курсанти військових ВНЗ, засвоїли необхідну систему знань, умінь і навичок, для того, щоб потім вони могли застосовувати їх у практичній діяльності, тому в основі розробки критеріїв адаптованості виступили такі категорії, як знання, вміння і навички. До військового ВНЗ абітурієнти вступають з певним загальноосвітнім рівнем знань. Крім того, у процесі профорієнтаційної роботи вони набувають певні знання про військовий ВНЗ, які потім доповнюються новими знаннями під час проходження первинної військової підготовки вже після вступу та зарахування до ВВНЗ. Для діагностування рівня адаптованості чи дезадаптованості курсантів нами було обрано такий показник як вміння, що виступають результатом педагогічних і виховних заходів командирів і викладачів з підготовки тих, хто навчається у вищому

військовому навчальному закладі. Означені вище види адаптації цілком природно сформувались у критерії адаптованості, які у свою чергу, складаються з показників адаптованості, що відповідають адаптаційним труднощам та структурі адаптації (див. Таблиці 2.1, 2.6.).

Таблиця 2.6.

Критерії адаптованості курсантів військового ВНЗ

Критерії	Показники адаптованості курсантів ВВНЗ
Дидактичний	1. Вміння конспектувати лекції 2. Вміння працювати з додатковою літературою 3. Вміння організовувати самостійне навчання 4. Вміння брати участь у наукових розробках 5. Вміння користуватись своїми знаннями на практиці
Професійний	1.Вміння перебувати у постійній бойовій готовності 2.Вміння стійко переносити труднощі військової служби 3.Вміння адекватно розуміти вимоги Статутів 4.Вміння аналізувати професійні командирські дії 5.Вміння вдосконалювати професійні знання і навички
Соціально-психологічний	1.Вміння йти на компроміс 2.Вміння здійснювати співробітництво 3.Вміння бути незалежним від колективу 4.Вміння відчувати групову єдність
Побутовий	1.Вміння самостійно вирішувати побутові проблеми 2.Вміння пристосовуватись до особливостей військового побуту та медичного забезпечення 3.Вміння вирішувати задачі матеріального забезпечення
Суспільно-політичний	1.Вміння надавати об'єктивну самооцінку 2. Вміння проявляти суспільну активність 3. Вміння виявляти політичну активність

Якщо метою навчання є навчання з оволодінням певної системи вмінь

(на адаптаційному рівні), то при цьому критеріями ефективності навчання можуть виступати самі цілі навчання, оскільки ефективним вважається навчальний процес, в наслідок якого досягається мета навчання. Було визначено спочатку труднощі адаптаційного процесу, дотично них добирались показники адаптованості, які, у свою чергу, інтегрувались у такі критерії, як: дидактичний, професійний, соціально-психологічний, побутовий суспільно-політичний (див. Таблицю 2.6).

Тобто загальна адаптованість може бути охарактеризована деякими показниками, які є необхідними і одночасно достатніми для того, щоб зафіксувати стан адаптованості, проаналізувати та виміряти його кількісну сторону. Точніше, показниками та критеріями адаптованості ми обрали ті, які, на нашу думку, в найбільшій мірі сприяють формуванню зразків поведінки і необхідні для виконання ролі спочатку курсанта, а потім військового спеціаліста.

В якості критеріїв адаптованості ми обрали ті, що є результатом структурно-операційного аналізу діяльності майбутнього спеціаліста – військовослужбовця, якому весь час доводиться самостійно пристосовуватись до нових умов професійної діяльності, тому досвід адаптації до навчання, що він отримав під час входження в нове професійне, дидактичне, соціальне, побутове та суспільне оточення, допоможе йому під час проходження військової служби офіцера Збройних Сил України.

Таким чином, ми дійшли висновку, що критеріями та показниками адаптованості курсантів найбільш доцільно розглядати вміння долати труднощі дидактичного, професійного, побутового, соціально-психологічного, суспільно-політичного характеру. Між даними критеріями існує тісний взаємозв'язок, оскільки вони всебічною характеризують процес навчання у військовому вищому закладі освіти, який за своїми особливостями та специфікою сильно відрізняється від умов адаптації та навчання у цивільних ВНЗ.

Більшість військових дослідників, таких як: В.В.Гриньков [85: 12],

І.С.Колодій [123: 8], М.І.Науменко і Ю.І.Приходько [169: 11], М.І.Нещадим [171: 7], І.Г.Радванський [193: 13], Ю.С.Сердюк [204: 12], А.С.Троц [220: 89] та інші виділяють також три рівні підготовки курсантів і слухачів: низький, середній, високий. У нашому дослідженні ми прийняли таку ж таксономію рівнів підготовки до навчання і виконання ролі курсанта ВВНЗ, які можна розглядати як рівні адаптованості курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах.

Критерії адаптованості до навчання у військовому ВНЗ та їх показники дозволили виділити три рівні адаптованості: низький, середній та високий, охарактеризуємо їх.

Для курсантів з високим рівнем адаптованості, що набрали 9-12 балів (за дванадцяти бальною шкалою адаптивності), здебільшого було характерно дидактичні, психологічні та професійні проблеми вирішувати самостійно або з незначною допомогою командирів чи старших курсантів. Такі курсанти здатні успішно оволодіти даною конкретною спеціальністю за розробленими навчальними програмами у встановлені терміни і успішно виконувати в подальшому службові обов'язки. Для них був характерний творчий підхід до подолання багатьох труднощів адаптаційного процесу. Таким курсантам була притаманна значна більшість означених показників адаптованості.

Курсанти з середнім рівнем адаптивності (5-8 балів), в тяжких несприятливих умовах можуть бути схильні до психологічних зривів. Для них характерні незначні помилки, які істотно майже не впливають на загальну адаптованість до навчання у військовому ВНЗ. Ці помилки здебільшого пов'язані зі зміною умов діяльності, появою непередбачених раніше функцій або ускладненням адаптаційної обстановки. Ми вважали, що для таких курсантів існувала необхідність у проведенні різних форм і методів особистісно-орієнтованої роботи, взаємному навчанню на самостійних заняттях з усіх навчальних дисциплін, під час яких відбувалась дидактична адаптація (підвищення рівня успішності навчання), а також соціально-психологічна адаптація курсантів (остаточне формування первинного

курсантського колективу, де конкретно визначався тип особистості та взаємні позитивні відношення). У курсантів з середнім рівнем адаптованості було виявлено приблизно половина означених показників адаптованості.

Для курсантів з низьким рівнем адаптивності (1-4 бали) необхідним є збільшення строків підготовки та коригування програм навчання, а також введення спеціальних тренувань підвищеного обсягу, а також періодичного психофізіологічного спостереження та контролю. У них дуже важко проходила дидактична та професійна адаптації, вчилися вони здебільшого дуже слабо (див. Таблицю 2.5.), тому намагались уникати занять з самих різних причин (хвороба, суспільна діяльність, художня самодіяльність або побутові роботи); або намагались уникати від робіт, що потребують абстрактного мислення та творчого підходу шляхом списування, які завершувалися як правило невдачами, конфліктами, що нерідко ставали відправною точкою для розвитку стану психічної дезадаптації. Для курсантів з низьким рівнем були характерні лише деякі показники адаптованості.

Причинами таких проблем адаптації курсантів до навчання у військовому ВНЗ найчастіше бувають неправильно визначена мотивація вибору ВНЗ, невірне уявлення про свої можливості, невміння знаходити адекватний спосіб вирішення проблем дидактичного характеру, а також небажання йти на взаємодію або компроміс у стосунках з іншими курсантами. Деякі курсанти не могли просто реалізовувати свою потребу у дружньому спілкуванні в силу надмірної власної соромливості і тому вони іноді виглядали надто стриманими особами, що дуже ускладнювало їх стосунки з іншими курсантами.

Цілі, задачі, норми і правила поведінки, а також організаційна структура курсантських колективів, що обумовлені системою вищого порядку (видом ВНЗ, суспільством) – складають зовнішні об'єктивні умови функціонування процесу спілкування. Вони в свою чергу визначають підсистему офіційних (або ділових) взаємовідносин в учбовому колективі, а саме: відповідність відносин до його цілей і задач, відношення із взаємною залежністю,

взаємною вимогливістю, підкоренням, контролем і керівництвом. Внутрішньою об'єктивною умовою процесу навчання та спілкування є емоційний контакт, взаєморозуміння, психологічна сумісність, що породжує неофіційні відношення. В діалектичній взаємодії внутрішніх і зовнішніх умов функціонування процесу навчання та спілкування визначальними є зовнішні, але їх прояв можливий лише через дію внутрішніх умов. Тому ми вважали, що соціально-психологічний критерій адаптованості курсантів є важливим одночасно і регулятором, і показником стану адаптованості курсантів до навчання.

На наш погляд, необхідно було розглядати всі визначені нами критерії адаптованості з точки зору системного підходу до розглядання цього питання, враховуючи їх тісний взаємозв'язок, як внутрішній, так і зовнішній, але найбільшу увагу, ми все ж таки приділяли критеріям дидактичному та професійному, які, на наш погляд, мають найбільшу вагу та вплив на адаптацію курсантів до навчання у військовому вищому навчальному закладі, що має свою специфіку і в дидактичному, і в професійному плані. Наші висновки базувалися на опитуванні викладачів, командирів та курсантів стосовно ролі спочатку труднощів адаптаційного періоду, потім критеріїв адаптованості. Так 37% викладачів назвали найбільш вагомим дидактичний критерій (згідно думки багатьох з них, для переважної більшості курсантів основні показники цього критерію мають вкрай низькі значення), серед курсантів це складало відповідно 35%. В ході експертного опитування було визначено, що приблизно 46% командирів і викладачів, а також 47% курсантів вважають найбільш вагомим професійний критерій адаптованості, як і проблеми професійної адаптації курсантів до навчання у військовому ВНЗ. На долю соціально-психологічного критерію адаптованості припадало біля 10% відповідей командирів та курсантів; важливість побутових проблем і відповідно побутового критерію було названо у відповідях 8% респондентів; важливість суспільно-політичного критерію складала біля 4% відповідей командирів, викладачів, курсантів та

слухачів (див. Додаток Б.1).

Аналіз спільного погляду викладачів і курсантів показав, що дійсно означені нами труднощі адаптаційного періоду мали важливий вплив на хід цього складного процесу входження молодшої людини до нового для себе середовища, а відповідні їм критерії адаптованості можуть бути застосовані для визначення стану їх адаптованості на різних етапах адаптаційного процесу (див. Рис. 2.2.,2.3.,2.4. та додаток Б)

Після того, як ми провели класифікацію критеріїв, показників і рівнів адаптованості курсантів до навчання у військовому ВНЗ, ми почали другий етап діагностувального експерименту (на першому етапі досліджувалась спільна думка викладачів та курсантів про труднощі, фактори, види адаптації) і визначили рівень адаптованості, відповідно до критеріїв адаптованості та системи показників до них. Експеримент проводився з дозволу адміністрації і при узгодженні з виховним відділом ООЛІСВ, командуванням факультетів та кафедрами. (див. Табл. 2.2, 2.3,2.4, 2.6).

Таблиця 2.7

Рівні адаптованості курсантів до навчання у ВВНЗ

Р і в н і адаптованості	К р и т е р і ї а д а п т о в а н о с т і				
	I – й	II – й	III – й	IV – й	V – й
Високий	7,8%	4,3%	12,5%	23,4%	10,5%
Середній	43,5%	37,7%	52,2%	43,7%	52,2%
Низький	48,7%	58,0%	35,3%	32,9%	37,3%

Як видно з наведеної вище таблиці, згідно розподілу показників та визначених критеріїв адаптованості, перший дидактичний критерій адаптованості на високому рівні виявили лише 7,8%; на середньому рівні – 43,5%; на низькому рівні – 48,7% курсантів. Такий стан адаптованості був зафіксований на початку формувального експерименту у всіх

експериментальних і контрольній групах, в таблиці подані середні значення, що мали дуже незначні розбіжності у різних взводах. Низькі показники адаптованості курсантів за дидактичним критерієм ми пояснювали не підготованістю курсантів до нових форм навчання, невмінням правильно розуміти вимоги викладачів, працювати з літературою, самостійно навчатись і застосовувати свої знання на практиці.

Другий професійний критерій адаптованості за своїми показниками у курсантів знаходиться ще на більш низькому рівні ніж дидактичний, що було пов'язано з недостатньою, на наш погляд, професійною спрямованістю абітурієнтів, низькою загальною адаптованістю курсантів до військової служби та нестійкістю мотивації щодо служби у Збройних Силах України. Приблизно такі ж значення як перший дидактичний та другий професійний критерії мав п'ятий критерій суспільно-політичної адаптованості, це пов'язано з віковими особливостями курсантів першого курсу, які ще не сформувались як особистість у суспільно-політичному аспекті, тому що цей процес продовжується протягом всього навчання. Значення III та IV критеріїв знаходяться майже на одному середньому рівні, це пояснюється тим, що за період навчання та служби під час проходження первинної військової підготовки курсанти починають згуртовуватись у колективи за принципами колективного співробітництва, групової єдності та співробітництва. Надані командирами навички вирішення побутових проблем розв'язуються курсантами майже самостійно і без особливих ускладнень.

Після завершення діагностувального експерименту ми почали за варіативною схемою організації формувальний експеримент, сутність якого полягала в реалізації у всіх експериментальних групах (1 контрольній і 5 експериментальних) наступних педагогічних умов, які, на наш погляд, повинні оптимізувати адаптаційний процес для курсантів військового ВНЗ: 1) забезпечення наступності у педагогічному комплексі військовий ліцей – військовий ВНЗ; 2) організація позитивного спілкування в курсантських

групах; 3) надання допомоги старшими курсантами і молодшими офіцерами; 4) застосування взаємного навчання у системі “курсант – курсант”.

2.2. Загальна характеристика структурно-функціональної моделі адаптації курсантів до навчання у військовому ВНЗ

Модель – (французькою *model*, від латинського *modulus*) – зображення, отже схема, система об’єкта, процесу або явища, що використовується за певних умов у значенні заміника у дослідженні будь-яких явищ, процесів, об’єктів шляхом вивчення їх системних структур та побудови моделей; використання моделей для визначення або уточнення їх характеристик та раціоналізації побудови нових конструйованих об’єктів [224: 427].

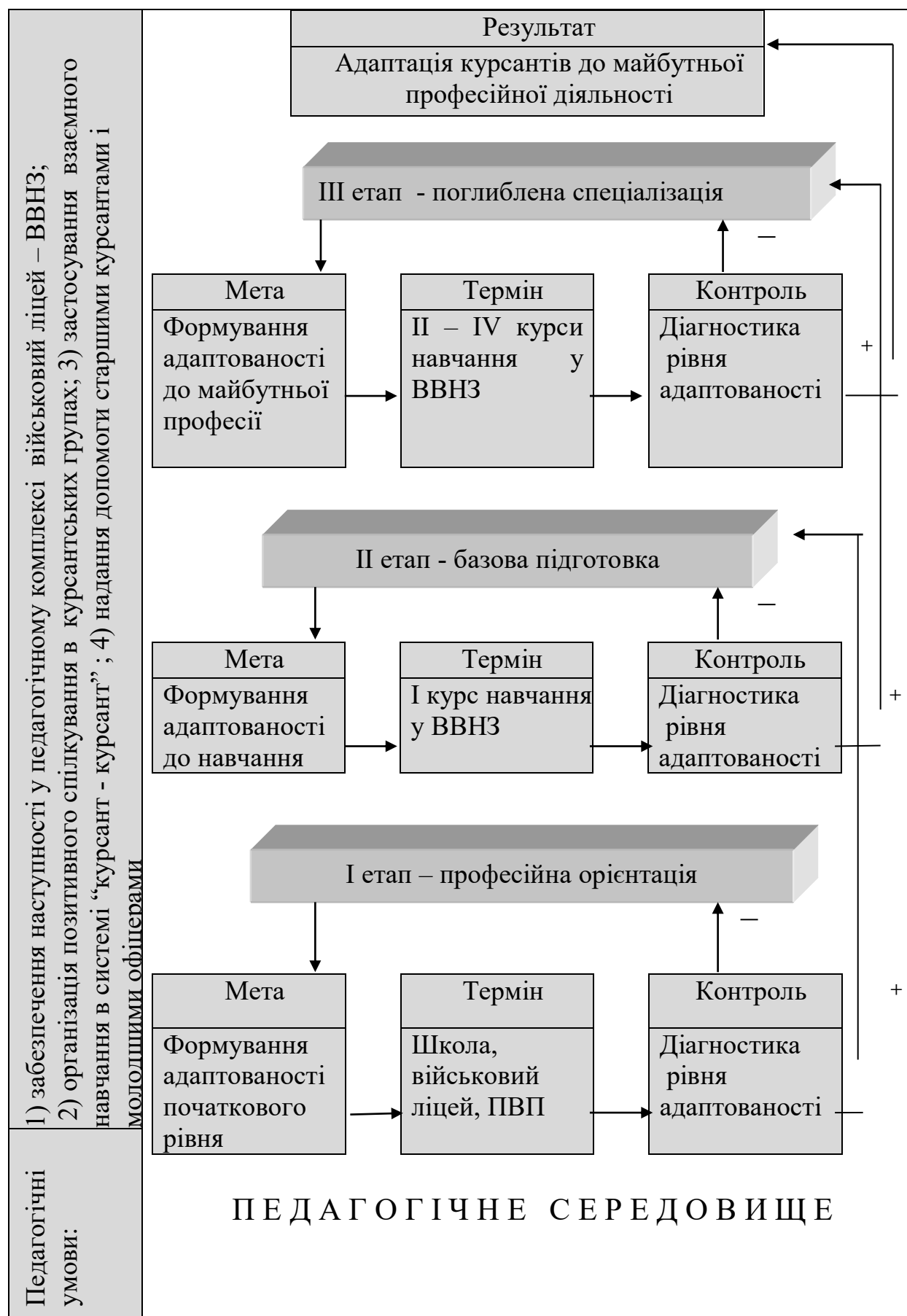
У створенні структурно-функціональної моделі адаптації курсантів військових ВНЗ до навчання та її реалізації у подальшій роботі у дослідницько-експериментальному режимі ми спирались на метод наукового моделювання, який дозволив визначити найбільш суттєві риси цієї моделі, на основі аналізу елементів та компонентів адаптаційного процесу.

Теоретико-методологічні засади дослідження і визначені нами педагогічні умови адаптаційного процесу дозволили розробити методику й відповідну їй структурно-функціональну модель адаптації курсантів військового ВНЗ до навчання, що підготує їх до виконання ролі майбутнього захисника Вітчизни - офіцера Збройних Сил України.

При створенні структурно-функціональної моделі адаптаційного процесу у військовому вищому закладі освіти ми враховували роботи вчених щодо системного підходу: В.Г.Афанасьєва, І.М.Богданової, В.В.Всесвятського, І.М.Кантора, Ю.І Турчанінової, І.А.Левіної [17; 42; 68; 118; 87; 143].

Нами була розроблена структурно-функціональна модель адаптаційного процесу у вищому військовому навчальному закладі. (див.Схему 2.1.)

Структурно-функціональна модель адаптації курсантів

Структурно-функціональна модель більш повно розкриває процес адаптації майбутнього військовослужбовця до якісного навчання у військовому ВНЗ та виконання службових обов'язків у майбутній професійній діяльності [77].

В основу визначення складових моделі адаптації було покладено вибірковий метод накопичення інформації (вивчення педагогічної літератури, нормативних документів, бесід, опитування, анкетування з наступною коректною статистичною її обробкою). Одержаний статистичний масив інформації математично оброблявся із застосуванням положень теорії ймовірностей, математичної статистики для того, щоб уникнути помилок під час ранжирування та виключення різко протилежних оцінок і значень.

Результати дослідницької роботи, що були одержані на першому етапі дослідження (дані анкетування, експертного опитування, проведеного серед командирів, викладачів і курсантів військового вищого закладу освіти) дали змогу констатувати, що проблема адаптації та адаптаційні труднощі значущі для курсантів та слухачів і дуже гостро постають саме в військовому колективі в умовах військового ВНЗ, це пов'язано із специфікою ВВНЗ. Всього під час дослідження вагомості визначених педагогічних умов, що сприяють успішності адаптації курсантів до навчання у ВВНЗ, було опитано 115 респондентів (командирів, викладачів та курсантів). Так, 46% з них відзначили значущість визначених педагогічних умов для процесу становлення майбутніх військових спеціалістів на адаптаційному етапі; 34% - вказали на важливість педагогічних умов поряд з іншими, приблизно 13% відвели визначеним умовам мінімальне значення; 7% - констатували утруднення у відповіді на запитання, відзначили при цьому для себе відсутність необхідної теоретико-методологічної бази з цього питання.

Педагогічна діяльність в умовах ВВНЗ має специфічний характер і специфічні ознаки, до яких належать поєднання навчання, виховання, освіти, розвитку особистості курсанта з його морально-психологічною підготовкою.

Специфіка умов, в яких вона протікає, пояснює, що для її реалізації, крім означених форм і видів навчальних занять створюється специфічне адаптаційне педагогічне середовище, яке виконує формувальний вплив на весь навчальний процес у цілому та адаптаційний процес зокрема.

Ми враховували вплив педагогічного адаптаційного середовища на протікання процесу входження курсантів до цього специфічного середовища. Соціальні зміни, що відбуваються в суспільстві, активно впливають на весь навчально-виховний процес. Вважаємо, що одним з основних аспектів проблеми адаптації курсантів до навчання, є аналіз впливу соціального середовища на розвиток особистості, бо саме адаптаційне середовище постає носієм відповідних норм поведінки, регулятором вчинків та дій особистості. Науковці умовно поділяють соціальне середовище на макросоціальне і мікросоціальне середовище, які знаходяться в діалектичній єдності. Мікросоціальне середовище – це рівень стосунків малих соціальних груп. Макросоціальне середовище висуває щодо мікросередовища відповідні вимоги і створює умови для їх реалізації. Взагалі соціальне середовища можна розглядати, як постійно діючий і об'єктивний чинник, що піддається швидкій зміні і впливає на курсанта в період адаптації як позитивно, так і негативно [86: 101-105].

Спостереження та й саме життя переконливо підтверджують, що соціальне середовище, суспільні відносини, пануюча в суспільстві ідеологія і мораль, військові Статuti самі по собі не призводять до позитивної адаптації курсантів та формування особистості з новими якостями, властивими сучасній людині. На формування позитивного адаптаційного середовища у військовому ВНЗ великий вплив має мікросередовище, тобто безпосереднє оточення кожного курсанта чи слухача. Ми розглядаємо педагогічне середовище як нове для курсантів середовище, в якому поступово відбувається їхнє пристосування та входження до нової соціальної сфери. Цей процес відбувається протягом всього навчання. Натомість ми визначаємо такі його етапи: I курс – адаптація до нових умов навчання; II

курс - формування готовності виконувати обов'язки майбутнього спеціаліста; III курс – розвиток професійної готовності; IV курс – формування професійної усталеності [75].

Цей процес відбувається постійно, в умовах військових ВНЗ – майже цілодобово, тому дуже важливим, на наш погляд, постає його прискорення, що дозволяє уникнути помилок у навчально-виховній роботі і як результат - сформувати у курсантів якості необхідні для подальшого їх професійного зростання. Для здійснення переходу з одного рівня на більш високий необхідно сформувати у курсантів таку систему знань, умінь і навичок, які характеризують певний рівень адаптованості. Ми обрали для другого основного етапу адаптації курсантів до навчання у ВВНЗ (I-II семестри навчання) таку дидактичну категорію, як уміння, за результатом наявності яких було виявлено рівень адаптованості за всіма критеріями адаптованості (див. Табл. 2.6) і при достатньому їх рівні відбувався перехід на наступний етап процесу адаптації.

У реальній практиці будь-якого ВНЗ адаптаційний процес, що відбувається в реальному адаптаційному середовищі, є динамічним, тобто відбувається безперервно. Однак у модельному варіанті ми маємо можливість показати, саме як відбувається сходження адаптаційними сходами курсантів під час навчання у військовому ВНЗ. Було визначено труднощі, принципи, педагогічні умови, етапи адаптації, а також, за визначенням О.Г.Мороза “мотиваційне ядро”[165], той збуджувальний мотив, що спонукав курсантів до свідомого ставлення до навчання. Траєкторія адаптаційного процесу – це шлях, що долає курсант або слухач від першого кроку до стану готовності виконувати свій професійний обов'язок. Рушійною силою дидактичної та професійної адаптації курсантів до навчання у ВВНЗ є боротьба з труднощами, що виникають з протиріч між вимогами вищого військового навчального закладу та неадекватними можливостями курсантів і слухачів.

Перший етап – професійної орієнтації та адаптації курсантів до

навчання у військовому ВНЗ визначено як період, що відбувається впродовж навчання у старшій школі або військовому ліцеї та під час проходження абітурієнтами первинної військової підготовки у спеціальному військовому навчальному центрі. Метою першого етапу адаптації виступило формування професійної орієнтації та досягнення професійної освіченості молоді про майбутню професію. Командири та викладачі вищих військових навчальних закладів, військових ліцеїв або шкіл проводили заняття з професійно спрямованих дисциплін військового профілю на заняттях з початкової військової підготовки, а також з фундаментальних дисциплін (історії, математики, іноземної мови, фізики і т. ін.). Формуванню позитивної мотивації навчання, збудженню інтересу до навчальних дисциплін сприяло застосування проблемного методу викладання навчального матеріалу, тобто створення протиріч між початковими уявленнями старшокласників, ліцеїстів, абітурієнтів, їхнім власними знаннями та досвідом і науковими поясненнями, теоретичними обґрунтуваннями. Особливий позитивний ефект давали завдання на професійну спрямованість, в яких інтерес до військової професії можна було використовувати для більш якісного засвоєння загальнонаукових дисциплін: фізики, математики, хімії, матеріалознавства, механіки і т. ін. При складанні плану первинної військової підготовки та тематичних планів ураховувалось, що перелік дисциплін першого етапу адаптації покликаний сформувати основу підготовки фахівця широкого профілю, що дозволить курсантам швидше пристосовуватись до умов навчання та професійної діяльності майбутнього військового спеціаліста. Труднощі абітурієнтів і курсантів часто пов'язані із тим, що в них поки ще не сформувались і не усвідомились остаточно ті уявлення про вищий військовий навчальний заклад, які вони одержали раніше, оскільки вони розглядали військовий ВНЗ як лише умову підготовки до майбутньої професійної діяльності.

На протязі першого профорієнтаційного етапу адаптації найчастіше, поряд з іншими принципами, застосовувався принцип послідовності і

спадкоємності у підготовці майбутніх військовослужбовців. На цьому етапі основними педагогічними умовами виступили: організація позитивного спілкування у курсантських групах і забезпечення наступності у педагогічному комплексі військовий ліцей – військовий ВНЗ. Це виявлялась у згуртуванні вчорашніх школярів навколо більш обізнаних у військовому плані вчорашніх військових ліцеїстів, які мали порівняно зі школярами більшу професійну усталеність і спрямованість. Для контролю процесу адаптації на першому етапі необхідно було здійснювати діагностику визначення рівнів адаптованості курсантів, яка проводилась під час вступних іспитів із застосуванням комплексної методики дослідження адаптаційних можливостей особистості за скороченим варіантом Міннесотського багатофазного особистого питальника ММРІ та даними соціометрії.

Метою другого етапу адаптації курсантів - базової професійної підготовки на першому курсі у військовому ВНЗ – було формування адаптованості на основі професійної освіченості курсантів про майбутню спеціальність, одержання базової підготовки з фундаментальних дисциплін загальнонаукового циклу. Пріоритет у навчанні надавався на I курсі фундаментальним дисциплінам, згідно ОПП та ОКХ, вони викладались у тісному взаємозв'язку та згідно структурно-логічної схеми підготовки спеціалістів, при обов'язковому використанні військово-спрямованих задач та прикладів військового застосування одержаних знань, умінь і навичок. Одержані на заняттях знання відігравали визначальну роль у формуванні загальної військової освіченості, базової професійної підготовки та професійної адаптації курсантів першого курсу за обраною спеціальністю. Цей період адаптації, пов'язаний із закріпленням статусу курсанта та його підготовкою до наступного етапу поглибленої спеціалізації. На цьому етапі курсанти відчували себе вже більш упевнено, виявляли відчуття належності до військового колективу, мали особисте уявлення про членів груп і всього колективу, що виступало у переоцінці своїх здібностей до професії, змінилися і їхні уявлення про військовий ВНЗ. Зауважимо, що курсанти

переходили до другого етапу адаптації у вже сформованому на першому етапі навчання колективі, тому атмосфера таких груп сприяла позитивній і прискореній адаптації курсантів до умов навчання у військовому ВНЗ. Реалізація міжпредметних зв'язків, спільність методів викладання на першому і другому етапах адаптації також сприяла оптимізації адаптаційного процесу. На цьому етапі вступав у дію механізм формування нових мотивів і потреб, суть якого полягала у засвоєнні курсантами готових цілей, ідеалів, що повинні сформуватись у них, і які вони самі повинні поступово перетворити із зовнішніх у внутрішні, тобто реально існуючі. Це так званий механізм формування мотивів, спонукань “зверху вниз”[15]. Важливу роль у впровадженні такого механізму формування позитивної мотивації відіграв колектив, соціальне середовище, в якому живе і навчається слухач, характер і зміст його спілкування з товаришами і викладачами. Коли курсант або слухач постійно зустрічав у своїх товаришів серйозне ставлення до навчання і знання, як до особливої цінності, то й він також переймав таке ставлення до навчання і в нього виникало особливе ставлення до знань, стійкий інтерес до навчання. Педагогічною умовою, що приносить найкращі результати на другому етапі адаптації курсантів до навчання у ВВНЗ, було позитивне спілкування в групах та взаємне навчання, особливо якщо воно впроваджувалося на самостійних заняттях.

На третьому етапі адаптації відбувалась адаптація до майбутньої професійної діяльності, що включала формування високого рівня професійної і дидактичної адаптованості, а також поглиблену спеціалізацію. Метою III етапу адаптації було формування адаптованості до виконання ролі і обов'язків майбутнього військового спеціаліста у курсантів II-IV курсів. На цьому етапі адаптації курсанти вже починали мислити, як майбутні військові фахівці, в них формувалися професійні настанови, здібності критично аналізувати підручники, лекції, навчальний процес.

На наш погляд, дуже важливо було мати курсантам в цей період ясну перспективу майбутнього, що значно підіймало його соціальну активність та

творчий настрій. Формування розвитку професійних та особистих якостей майбутніх військовослужбовців відбувалось на цьому етапі шляхом створення в курсантських групах атмосфери взаємної підтримки та взаємної вимогливості одночасно, що сприяло розвитку особистих якостей майбутніх спеціалістів Збройних Сил України.

Ефективність навчального процесу підвищувалася, якщо контроль викладача за ходом засвоєння навчального матеріалу (зовнішній контроль) поєднувався з самоконтролем. В основі самоконтролю знаходилась система внутрішніх зворотних зв'язків на такому рівні, коли той, хто навчається, починає сам оцінювати і регулювати свою навчальну діяльність у цілому або на окремих її етапах [105]. Навчання самоконтролю починалося з фронтальних форм, методів взаємного навчання, взаємної перевірки знань, а в подальшому з'являлось і індивідуальне осмислення, аналіз, коригування та самооцінка своїх дій. Як показали дослідження, самоконтроль формує особистість, позитивно впливає на розвиток аналітико-синтетичної діяльності тих, хто навчається, формує їх активність, самостійність, вміння керувати своєю навчальною діяльністю. Велику роль у створенні найбільш сприятливих умов для прискорення адаптації у вищому військовому навчальному закладі має раціональна організація всієї навчально-виховної роботи військового ВНЗ та наступність у навчально-виховної роботи вищої і середньої школи.

Ефективність фронтальних, а також індивідуальних методів навчання, підвищувалась під час застосування методів взаємного навчання, особливо під час самостійних занять. Основною педагогічною умовою цього етапу була допомога старших курсантів та молодших офіцерів курсантам у їх професійному становленні, але і всі інші означені нами педагогічні умови теж мали вплив на формування адаптованості у курсантів до майбутньої професійної діяльності. Контроль рівня адаптованості курсантів та слухачів проводився постійно один раз за семестр, а перед вартовими службами курсанти проходили тестування на визначення стану професійної та

психологічної готовності до несення вартової служби. Вже на III курсі навчання курсанти досягають високого рівня адаптованості і здатні здавати іспити на ступінь бакалавра військових наук.

Система підготовки сучасного військовослужбовця - офіцера ЗСУ передбачає взаємну обумовленість, взаємодію, взаємопов'язаність усіх складових, компонентів, умов, принципів підготовки в їх сукупності. Ми розглядали підготовку не як суму всіх її складових, а як поступове і цілісне зростання фахової зрілості майбутнього спеціаліста, що відбувається в цілеспрямованій взаємодії та динамічному підвищенні рівня його професійних якостей. При цьому вважаємо, що одночасне, а також поступове формування і розвиток професійних якостей майбутнього спеціаліста сприяє розвитку його особистісних якостей, тобто ці дві групи компонентів є взаємопов'язаними і взаємозалежними.

Професійне становлення майбутніх військових спеціалістів, на наш погляд, – це динамічний процес формування адаптованості до діяльності на різних етапах службової кар'єри, що складається з адаптованості абітурієнта, надалі адаптованості курсанта, і нарешті адаптованості молодого спеціаліста до виконання своїх службових обов'язків. На кожному з цих етапів відбувається адаптація до нових умов навчання і військової служби. Розглядаємо кожний адаптаційний етап як процес поступового сходження та зростання, що відбувається систематично під впливом командирів, викладачів і оточуючого середовища.

2.3. Реалізація педагогічних умов, що сприяють успішності адаптації курсантів до навчання у військових ВНЗ

Виявлені в ході діагностувального етапу експерименту шляхи реалізації та педагогічні умови адаптації складали основу “Комплексної методики проведення адаптації курсантів до навчання у вищому військовому навчальному закладі”, у відповідності з якою був проведений формувальний

експеримент. Його метою була апробація ефективності педагогічних умов, здійснення замірів рівнів адаптованості курсантів на основі розробленої системи критеріїв.

Кожний з означених раніше критеріїв адаптованості складався з певних показників, для перевірки яких була розроблена система оцінювання, що базувалась на діагностиці із застосуванням методики модульно-рейтингової оцінки діяльності курсантів під час навчання в умовах військового ВНЗ. У ході експерименту проводились заміри за основними показниками адаптованості курсантів до навчання і військової діяльності, що дозволило показати, наскільки розроблена нами методика і педагогічні умови адаптації можуть бути ефективними (див. Табл.. 2.6)

Такий показник, як уміння правильно конспектувати лекції, визначався всіма викладачами в кінці кожного семестру, за ведення конспекту або робочого зошиту ставилася оцінка за дванадцятибальною системою, що складалася з вміння курсантів аналізувати навчальний матеріал, що вивчається, ступінь важливості (визначення, формулювання, правила виділяються або підкреслюються, робляться умовні позначення), як чітко записуються схеми, таблиці, застосовуються необхідні умовні скорочення. Всі правильні записи складалися в логічну систему, як результат розумової праці курсанта на лекційному занятті і синтезувалися у вигляді чітких записів, які потім швидко відтворювалися в пам'яті під час підготовки до практичних та лабораторних занять.

Другий показник дидактичного критерію адаптованості дав можливість оцінити вміння курсантів працювати з додатковою літературою. На заняттях з матеріалознавства, математики, фізики і хімії курсантам за навчальними програмами необхідно було виконувати розрахунково-графічні роботи, що передбачали застосування додаткової наукової літератури, і які також оцінювалися викладачами за дванадцятибальною системою. Для правильного використання додаткової літератури недостатньо було сліпого копіювання прикладів задач, що наводились як алгоритм розв'язування завдання,

необхідно було додатково розглянути конкретні умови задачі, які є індивідуальними для кожного курсанта, а також скласти власний план розв'язку розрахунково-графічної задачі, і найголовніше дійти правильних висновків про значення та застосування додатково вивченого навчального матеріалу взагалі та конкретно для вирішення даного завдання.

На заняттях з військових і загальнонаукових дисциплін, зокрема “Тактики” перевірялося вміння працювати з додатковою літературою та застосовувати отримані методичні знання в повсякденній діяльності під час проведення методичної підготовки з дисципліни, при складанні своїх власних планів-конспектів занять. Для виконання таких завдань курсанту необхідно було докладно відпрацювати декілька інформаційних джерел, проаналізувати їх і синтезувати у вигляді складеного плану-конспекту заняття, а потім провести заняття з “Тактики” зі своїм взводом. Всі ці вміння курсантів оцінювались викладачами за дванадцятибальною системою.

Під час перевірки вміння організовувати самостійне навчання курсантів проводилась перевірка самостійних занять у підрозділах, що брали участь у дослідженні, а також контролювали хід виконання самостійних занять за результатами підготовки курсантів до лабораторних робіт з математики, фізики, хімії, матеріалознавства. Було виявлено, що більшість випускників шкіл не вміють самостійно набувати знання, вони виконують лише такі завдання, до яких вони були попередньо підготовленими. Під час вступу до військового ВНЗ така ситуація ускладнюється тим, що навчально-виховні процеси школи та ВНЗ різко відрізняються своєю складністю і об'ємом навчальних дисциплін, а також методикою вузівського навчання, в якій закладені творчі основи і висока, порівняно зі школою, самостійність курсантів. На наш погляд, самостійна робота – це метод глибокого засвоєння знань і творчого вдосконалення військової майстерності, що розвиває самостійність мислення та удосконалює вміння і навички, а також цілеспрямованість у навчанні, під час якої курсанти без участі командирів і викладачів безпосереднього закріплюють свої спеціальні і загальнонаукові

знання.

Якщо самостійній роботі у вищих військових навчальних закладах надати цілеспрямованого і обов'язкового характеру з виконанням низки необхідних дидактичних вимог, то можна одержати значне підвищення ефективності і якості навчання. Для цього необхідно правильно визначити зміст і об'єм завдань; дати точні методичні рекомендації для вивчення нового матеріалу та відпрацювання додаткової літератури; поставити пізнавальні задачі, які активізують розумову діяльність; організувати контроль, взаємне навчання і взаємний контроль, враховуючи, що час для самостійних занять строго регламентований розпорядком дня. Тобто, курсантів першого курсу необхідно було навчити раціональній самостійній роботі, тоді можна одержати найкращі результати з адаптації і навчання.

Проводячи перевірку та оцінювання вміння курсантів брати участь у наукових розробках, було проаналізовано виконання завдань реферативного плану. З більшості дисциплін гуманітарного циклу під час навчання на першому курсі курсанти пишуть реферати, які можна розглядати як теоретичну підготовку для написання наукових робіт, у процесі яких також перевіряється вміння курсантів працювати з додатковою літературою. Найбільші бали одержували курсанти, які опрацювали великий об'єм наукових джерел, правильно систематизували науковий матеріал і мали власну думку про значення розглянутого питання. Якщо реферат був просто списаний з однієї книжки або взятий з комп'ютера, він оцінювався найнижчим балом.

Головним показником дидактичної адаптованості курсантів військового ВНЗ до навчання у військовому вищому навчальному закладі ми вважали вміння користуватись своїми знаннями на практиці. Використання одержаних знань на практиці, їхні вміння і навички конкретно перевірялася на практичних заняттях і особливо на контрольних заняттях, оскільки, результати контрольних, іспитів та заліків були показниками цього вміння курсантів. Професійні знання, вміння і навички в умовах військового ВНЗ

базуються на знаннях природничо-наукового, професійно-орієнтованого і практичного циклів підготовки, що тісно між собою пов'язані і подані у освітньо-професійній програмі підготовки майбутнього спеціаліста, тому основним методом визначення дидактичних і професійних умінь застосування їх на практиці був сумарний рейтинг майбутнього фахівця за той період, що досліджується.

Відчувались певні труднощі у визначенні показників професійного критерію адаптованості курсантів на першому курсі навчання, бо курсанти тільки починали своє входження у військову спеціальність, що вимагала від них повної перебудови звичного стилю життя, і цей процес відбувався у деякого протягом довгих років. Але на першому етапі від них вимагалось лише оволодіння вміннями, що передбачені військовими Статутами.

Вміння курсантів перебувати у постійній бойовій готовності перевірялось як виконання терміну приведення до вищого ступеня бойової готовності, що складалося з: підйому за тривоною; повне екіпірування; виконання своїх обов'язків згідно функціонального призначення. Це вміння оцінювалося командирами як: добре, задовільно, незадовільно, що відповідало згідно прийнятою нами таксономією рівнів адаптації високому, середньому і низькому рівням розвитку цього вміння.

Для аналізу вміння курсантів стійко переносити труднощі військової служби ми вивчалась думка командирів про те, як курсанти несуть добовий наряд (несення внутрішньої служби) та несення караульної служби (зовнішня варта і гарнізонна варта). Під час несення добового наряду, в який ходили всі курсанти, крім сержантів, командири вели книгу зауважень, де фіксувалися всі недоліки несення наряду, а також курсанти, які мали серйозні недоліки з виконання вимог військових Статутів несення наряду і повторно заступали у наряд. Під час дослідження було виявлено, що на попередньому етапі адаптації у половини курсантів було багато зауважень і недоліків з несення наряду, надалі в кінці першого курсу навчання у військовому ВНЗ зауваження по наряду зустрічалися вже рідко. Найменше проблем з несенням

нарядів було у курсантів, які пройшли курс навчання у військових ліцеях. Визначення спроможності несення вартової караульної служби всіх курсантів відбувалось за тестом “Прогноз”, який показував стан нервово-психологічних процесів особистості та його готовності до екстремальних ситуацій. Всі курсанти за результатами тесту розподілялись у групи нервово-психічного стану (НПС). До першої групи НПС відносились особи з високою нервово-психічною стійкістю в кінці першого курсу навчання, це складало приблизно 10% курсантів; до другої групи НПС – особи з малоімовірними нервово-психічними зривами, їх було приблизно 60% курсантів; до третьої групи НПС – особи з ймовірними нервово-психічними зривами - складали 30%. Якщо під час навчання у вищому військовому навчальному закладі на протязі семестру курсант декілька разів був не допущений до несення вартової караульної служби, він вважався професійно не придатним до несення караульної служби, тому він не проходив за критерієм професійної придатності і вважався неадаптованими до умов навчання у військовому ВНЗ, він становив групу “ризик”.

Вміння адекватно розуміти вимоги військових Статутів перевірялись у військовому ВНЗ постійно на всіх видах занять з військово-професійної підготовки, особливо під час перевірки теоретичної підготовки курсантів до несенні військової служби, це включає в себе знання військових Статутів та вміння застосовувати їх на практиці. Тобто оцінювалось їхнє вміння підтримувати необхідний зовнішній вигляд; виконання стройових прийомів; дисциплінарна практика. Зовнішній вигляд курсантів та їхня стройова виправка перевірялась і вирішувалась у відповідних змістових модулях навчальних дисциплін “Стройова підготовка” і “Фізичне виховання”, а також протягом усього навчально-виховного процесу ВВНЗ. Основними методами визначення цих якостей виступали рейтинг з означених навчальних дисциплін і думки командирів і викладачів. Всі ці вміння показували на практиці, наскільки адекватно курсант розумів вимоги чинних військових Статутів, що оцінювалося командирами підрозділів або за

дванадцятибальною системою, за модульно-рейтинговою системою навчання у вищому військовому навчальному закладі, або оцінками: добре, задовільно чи незадовільно.

Для того, щоб оцінити вміння аналізувати професійні командирські навички було проаналізовано оцінки курсантів за методику проведення занять з особовим складом (відділенням або взводом) з усіх військових дисциплін, особлива увага зверталась на такі військові дисципліни, як “Тактику” і “Управління повсякденною діяльністю військ”. Це вміння контролювалось і складалось з особистої теоретичної підготовки курсантів, якості підготовлених звітних документів (складався план-конспект заняття) та методики самого проведення заняття, де перевірялись дії курсанта як керівника заняття та дії його підлеглих тих, хто навчався. Якщо дослідити оцінки курсантів з названих вище дисциплін, то можна побачити, що протягом першого курсу навчання у курсантів відбувалося незначне зростання їхньої успішності, середній бал складав приблизно 4,5 балів, що відповідає низькому рівню професійного критерію адаптованості.

З метою перевірки вміння курсантів вдосконалювати свої професійні знання і навички з'ясовувалися вміння курсантів вирішувати нові задачі, що базуються на раніше здобутих знаннях і навичках. Тобто необхідно було оцінити їхню здатність до навчання і самонавчання, самовдосконалення і саморозвитку. Ця інтегративна професійна якість майбутнього військового фахівця, що відповідає зазначеному в атестаційній картці військовослужбовця критерію діяльності щодо здатності до набуття професійного досвіду та реалізації його у службовій діяльності, логічно пов'язана з проявом сили волі майбутнього фахівця у професійної діяльності. Завдання формування цієї якості в умовах вищого військового навчального закладу вирішувалося протягом всього періоду навчання і виховання майбутнього фахівця у ВВНЗ, а проявами означеного показника були не тільки позитивні зміни рейтингу курсантів з професійних дисциплін за навчальний рік, але й участь майбутніх фахівців у наукових конференціях,

рівень виконання ними доповідей і рефератів з навчальних дисциплін. Мотивацію курсантів до професійного самовдосконалення було дуже важко перевірити і оцінити. Ми розуміли її як прагнення до поліпшення результатів професійної діяльності, незадоволеність досягнутим, наполегливість у досягненні цілей. Завдання формування цього вміння в навчально-виховному процесі військового ВНЗ вирішувалося протягом всього періоду навчання і проявлялося в змінах рейтингу майбутніх фахівців за навчальні роки, а також у змінах результатів анкетування і тестування, за якими визначався рівень професійної мотивації до самовдосконалення.

Соціально-психологічний критерій адаптованості курсантів та слухачів оцінювався нами за означеними вище показниками, ними були такі вміння: йти на компроміс, здійснювати співробітництво, бути незалежним від колективу, відчувати групову єдність, що оцінювались за допомогою критеріально-орієнтованої психодіагностики, яка базувалась на проведенні тестувань за адаптованими до умов військового ВНЗ тестами та даними соціометрії. У своїй основі вона будувалася на типології людей і залежала від успішності виконання ними окремих видів діяльності та від соціальної адаптації в цілому. Психодіагностика, що використовувалась для обстеження осіб, висвітлювала зовнішні і внутрішні показники адаптованості у багатомірному просторі своїх ознак. Умовно за даними тестування та соціометрії всіх курсантів ми розділили на три групи, що відповідало високому, середньому та низькому рівням адаптованості (тести МЛО-АМ та Лірі).

Побутовий та суспільно-політичний критерії адаптованості визначалися нами та командирами згідно спостережень, інтерв'ю, бесід, які, як найменш формалізовані методи діагностики, давали достатньо високу об'єктивність, бо давали змогу вивчати реальну людину в її діяльності в педагогічному середовищі, де саме і відбувався процес адаптації до нових умов навчання і життя курсантів.

Формувальний експеримент було побудовано з урахуванням таких

педагогічних принципів: 1) гуманізації навчання; 2) послідовності підготовки майбутніх офіцерів Збройних Сил України; 3) індивідуального підходу до підготовки військових спеціалістів; 4) самостійності; 5) свідомої творчої активності у формуванні необхідних якостей майбутньому військовому фахівцю [76].

Для реалізації означених раніше педагогічних умов та з метою розвитку у тих, хто навчається, творчого підходу до вивчення необхідних фундаментальних дисциплін на першому курсі на лекційних, практичних і лабораторних заняттях, у процесі самостійної підготовки і позакласних додаткових заняттях професійного змісту, крім традиційних методів навчання, використовувались активні методи навчання (проблемна лекція, тренінги, рольова гра, тестування, складання доповідей та аналіз рефератів, робота з літературою, пошуки першоджерел тощо). Знання, вміння і навички, одержані курсантами на лекціях, семінарах, лабораторних і практичних заняттях, закріплювались у процесі індивідуальної самостійної роботи.

Самостійна робота включала виконання спеціальних завдань, роботу з літературою (виконання розрахунково-графічних робіт; наукова праця із спеціальними військовими джерелами інформації, навчальними і методичними посібниками, методичними вказівками), а також підготовку наукових доповідей, участь у курсантському науковому гуртку, бесіди із офіцерами, конкурси, тренінги, написання рефератів, дискусії, ділові ігри, мозкові атаки, ситуаційно-рольові ігри тощо.

В основу формувального експерименту була закладена ідея про те, що у структурі підготовки майбутнього військовослужбовця до формування системи необхідних знань, умінь, навичок та наукового світогляду особлива роль належить професійним знанням і вмінням у системі міжпредметних зв'язків, які визначаються: повним узгодженням робочих навчальних програми з усіх фундаментальних дисциплін, що забезпечують можливість ефективного вивчення спеціальних професійних дисциплін; низкою завдань, пов'язаних з професійно спрямованими навчальними дисциплінами; а також

теоретичне і практичне забезпеченням курсантів знаннями з таких дисциплін, як педагогіка, психологія, конфліктологія, етика, а також організацією інтегрованих занять з обміну інформацією для успішного засвоєння студентами окремих тем і дисциплін у цілому.

Протягом усього експерименту послідовно проводилося заохочення курсантів до дослідницької роботи пошуково – творчого характеру, викладачі розвивали у курсантів уміння визначати актуальні проблеми з різних галузей знань, що вивчаються у військовому ВНЗ.

Ми вважали, що протягом адаптаційного періоду особистість має набути конкретних навичок і вмінь, які забезпечуватимуть її стабільне існування в навчальному, соціальному й політичному просторі, і завдяки яким вона буде мати можливість компетентно поводитись у суспільстві. Здатність до самостійної побудови свого життя та відповідальність мають бути центральним ядром, навколо якого повинна формуватись й сама життєва стратегія молодшої людини. Особистість розвивається між полюсами “соціалізація – індивідуалізація”, де друге є результатом першого і здійснюється за його умови. Для діагностики й корекції стану адаптивності особистості в період входження до нового соціального і навчального середовища було використано метод спрямованого систематизованого спостереження. Завдяки цього метода можна було побачити курсантів у взаєминах з іншими в різних ситуаціях, особливо в ситуаціях конфлікту, які найяскравіше демонстрували сформованість самостійності та ініціативності, а також мали можливість оцінювати такі адаптивні характеристики, як: партнерство, пристосування, ухилення, авторитарність, незалежність, активність, ініціативність, конфліктність (що визначалися за спеціальною адаптивною методикою Лірі та МЛО-АМ).

Для формування у курсантів дидактичного критерію адаптованості було застосовано метод дискусій та проблемний метод, які на противагу пасивному засвоєнню усних чи письмових тверджень викладача, спонукають курсантів до глибокого й активного навчання, протягом якого у

взаєминах викладача і курсанта виникають партнерські стосунки і виникає позитивне спілкування у педагогічних комплексах “молодший офіцер – курсант”, “викладач – курсант”.

Для того, щоб мотивувати активну участь курсантів у груповій дискусії ми постійно підкреслювали значущість проблеми, що вивчається, для професійного становлення майбутніх військовослужбовців. Рівень розвитку дидактичної і професійної адаптованості курсантів аналізувався за рівнем прояву вмінь і навичок групової поведінки, конкурентної взаємодії та вмінь, необхідних для прийняття відповідальних самостійних рішень, здатності засвоювати нові моделі поведінки та випробувати свої.

Рівень розвитку адаптивних властивостей у курсантів та слухачів змінювався і визначався за рівнем прояву сформованості контролю й уміння планувати свою поведінку; за стилями прийняття рішень, взаємодії у групі (домінуючого чи залежного від інших); за мірою розвитку способів і засобів саморегуляції.

Тобто рівень адаптованості курсантів до навчання у військовому ВНЗ визначався за основними критеріями адаптованості, що відповідали основним видам їхньої діяльності: дидактичному, професійному, соціально-психологічному, суспільно-політичному, побутовому; та розробленими нами показниками означених критеріїв (див. Табл. 2.6). Протягом формувального експерименту досліджувався адаптаційний процес у педагогічному середовищі – вищому військовому навчальному закладі за розробленою моделлю. Модель адаптації курсантів до навчання у вищому військовому навчальному закладі передбачала широкий спектр особливостей самої взаємодії, а саме: стійкість, глибину, інтенсивність, гнучкість, широту. Однією з основних структурних складових моделі була спрямованість особистості: її активність, автономність, емоційна задоволеність взаєминами, успішність навчання тощо. Соціально-перцептивний блок моделі становили: індивідуальні стилі взаємодії (партнерство, пристосування, ухилення, авторитарність) та інтерактивні навички та вміння, які ми пов’язували із

залученістю майбутніх офіцерів до участі в суспільному житті.

Нами було розроблено питальник “Оцінка рівня адаптованості курсантів до навчання у військовому ВНЗ”, за яким проводили тестування курсантів I-III курсів тилового та загальновійськового факультетів під час діагностувального експерименту (див.Табл.2.4); після проведення формувального експерименту у п’яти групах, попередні загальні показники в яких були приблизно однаковими, шоста група була контрольною, в якій стартові показники були близькими за значеннями, але означені педагогічні умови в ній не впроваджувались.

У першій групі було реалізовано всі визначені нами педагогічні умови: 1) забезпечення наступності у педагогічному комплексі військовий ліцей – військовий ВНЗ; 2) організація позитивного спілкування в курсантських групах; 3) застосування взаємного навчання у системі “курсант – курсант”; 4) надання допомоги старшими курсантами і молодшими офіцерами [76].

У другій групі курсантів і слухачів ми досліджували таку педагогічну умову, як забезпечення наступності у педагогічному комплексі військовий ліцей - військовий ВНЗ, тобто нам необхідно було визначити, чи допомагає адаптуватись курсантам отриманий раніше досвід навчання у військовому ліцеї під час адаптації до навчання у вищому військовому навчальному закладі, а також нас цікавило, як впливає наявність колишніх ліцеїстів у курсантських взводах на загальний стан адаптованості (необхідно зазначити, що кількість ліцеїстів у кожному курсантському взводі була однаковою і складала приблизно 25%), тобто нами визначалась просвітительсько-профорієнтаційна діяльність колишніх ліцеїстів та їхній вплив на хід адаптаційного процесу курсантів у групі. Розглядаючи наступність у педагогічному комплексі військовий ліцей - військовий ВНЗ, як необхідну в наш час умову адаптації до навчання, що базується на системності і безперервності освіти, яке було визначено як основна складова сучасної освіти, ми досліджували поведінку курсантів і колишніх ліцеїстів у їх

взаємодії і взаємній адаптації до умов вищого військового навчального закладу.

Групою військових фахівців на чолі з генерал-лейтенантом М.І.Нещадимом було визначено шість детермінант формування професійно-важливих якостей майбутніх військових спеціалістів, серед них одне з перших місць займає послідовність ланок безперервної освіти та її багатоступеневість, яка складається з дошкільної та шкільної підготовки, військових ліцеїв, ВВНЗ та післядипломної освіти [171].

На перших етапах адаптації ліцеїсти дуже відчутно відрізнялись дисциплінованістю, витримкою, кращою дидактичною підготовкою, особливо з військових дисциплін, що попередньо вивчались у військових ліцеях. Але надалі ми спостерігали поступове підтягування менш підготовлених до військової служби курсантів у навчанні, і група поступово, за умов дружнього спілкування, ставала майже однорідною, сформованим колективом з позитивною мотивацією до навчання та переборення адаптаційних труднощів, які згуртованим колективом долаються легше і швидше. Спостерігалась така закономірність, якщо в курсантському взводі на першому етапі адаптації домінують добре підготовлені, загартовані та згуртовані, з високим загальнонауковим рівнем ліцеїсти, яких повинно бути не менше чверті всієї кількості взводу або групи, тоді всі інші, як правило, беруть з них приклад і поступово підтягуються до їхнього рівня за перший рік навчання [77].

Для впровадження такої педагогічної умови, як наступність між військовим ліцеєм та ВВНЗ ми проводили бесіди з колишніми ліцеїстами, під час яких пояснювали методику поширення їхнього власного позитивного досвіду навчання у вищому військовому навчальному закладі на курсантів їхніх підрозділів, які здебільшого були їхніми підлеглими, бо на посади командирів відділень призначали саме колишніх ліцеїстів. Під час таких бесід ті, хто адаптувались до умов військового ВВНЗ, обмінювались своїми спогадами, давали поради, пояснювали специфіку життя і навчання у

військовому навчальному закладі. Такі бесіди часто проводились із командирами підрозділів, теж колишніми ліцеїстами і курсантами, що суттєво впливало на загальний стан тих, хто адаптувався до нових умов навчання. Темами таких бесід були: “Чому я вирішив стати військовослужбовцем?”, “Як мені допомагають знання про військову професію під час навчання у ВВНЗ?”, “Що мені дав військовий ліцей?” тощо.

Крім цього у другій експериментальній групі було проведено конкурс на краще знання військових Статутів, які курсанти вивчали протягом всього першого курсу, починаючи з первинної військової підготовки. За результатами такого конкурсу було запропоновано назвати кращих серед курсантів, яким було приємно побачити підсумки конкурсу, що реально підіймало їхній авторитет серед товаришів. Необхідно зазначити, що більшість переможців складала саме колишні ліцеїсти, тому саме їм, при правильному педагогічному керуванні, належало стати активним ядром підрозділу, біля якого повинен згуртуватись увесь курсантський колектив з єдиною метою – оволодіння необхідними знаннями і вміннями військового спеціаліста.

Ефективність педагогічної системи безперервної освіти “військовий ліцей – ВВНЗ – Академія ЗСУ” забезпечувалась послідовністю основних етапів в системі навчання: надання інформації (тобто лекція у ВВНЗ або урок-пояснення в ліцеї); осмислення й повторення (на самостійній роботі); відтворення й закріплення (тобто практичні заняття); поточний контроль (на семінарах або контрольних, залікових заняттях). Тобто у відповідності до Інструкції про організацію освітньої діяльності у військових вищих закладах Міністерства оборони України програма підготовки фахівців передбачає, крім обов’язкових годин аудиторної роботи і 30-40% годин на самостійну роботу курсантів. Тому було заплановано на самостійних заняттях у другій експериментальній групі додатковий об’єм реферативних робіт з професійно-спрямованої тематики для поглиблення мотиваційної зацікавленості курсантів у майбутній професії. Для цього упроваджувались

індивідуальні і творчі завдання для тих, хто навчається у ВВНЗ, навчання найбільш обдарованих курсантів відбувалось за особистісно-орієнтованими планами – темами рефератів, під час такої роботи курсантам було запропоновано самим вибирати теми рефератів з тієї тематики, що їм найбільше подобаються, які викликали в них найбільшу зацікавленість. Ми спостерігали, як робота над рефератом сприяла розвитку у слухачів та курсантів навичок самостійно виділяти із загального обсягу літературної інформації найбільш вагомі фрагменти за вибраною темою, а також викладати матеріал у стислій за об'ємом та місткій за змістом формі, оформлювати письмовий звіт відповідно до існуючих стандартів. За результатами цієї роботи було проведено конкурс на кращий реферат. Для ліцеїстів такий вид завдань був більше знайомим, тому вони мали змогу продемонструвати свої навички у написанні рефератів іншим курсантам та надати їм ефективну допомогу.

У другій експериментальній групі колишні ліцеїсти виконували ролі молодших командирів. Командна діяльність є досить складною і вимагає відповідного досвіду, а для управління навчальними відділеннями (на посаду заступника командира взводу) призначаються курсанти, які такого досвіду ще не мають. У зв'язку з тим, що відсутня процедура призначення на сержантські посади абітурієнтів, бо відсутні відповідні накази і настанови, нами були запропоновані для експерименту на посади сержантів колишні ліцеїсти, які стали переможцями конкурсів на сержантські посади за результатами короткострокової підготовки одразу ж після вступних іспитів. Переможці конкурсу на сержантські посади з гордістю носили спеціальні нашивки (бо сержантські звання можуть бути присвоєні тільки після прийняття військової присяги), а через півтора місяця служби в день приведення першокурсників до присяги їм присвоїли сержантські звання. Таким чином, ліцеїсти з першого дня виділялись з загальної маси відзнаками і особливим довірливим і дбайливим ставленням до них командирів. Крім того, в їхній діяльності складались умови для реалізації бажання молодой

людини самоствердитись, яке необхідно враховувати як мотиваційну силу, що визначає характер діяльності. Якщо призначені на сержантські посади ліцеїсти справлялись із своїми обов'язками, вони мали авторитет і ставали прикладами для наслідування, якщо ні – тоді їх заміняли на більш гідних.

Результати дослідження діяльності випускників вищих військових навчальних закладів показали, що ті, хто виконував обов'язки заступників командирів взводів або командирів відділень, швидше за інших адаптуються до первинної командирської посади, успішніше служать, одержують більше заохочень, їх раніше призначають на високі посади.

У третій групі створювались умови для взаємного навчання курсантів і слухачів першого курсу: курсантів забезпечували завданнями, що потребують колективного вирішення, особливо під час проведення самостійних занять. Було введено взаємне навчання у вигляді шефства чи консультацій із курсантами, які не встигали, а також допомога товаришу, якого не було на занятті під час виконання групового лабораторного експерименту на заняттях з фізики, хімії, математики; а також під час виконання курсових, дипломних робіт; під час підготовки до іспитів або участі у диспутах і конференціях. Таким чином, взаємне навчання, за умови правильного поєднання його з іншими методами та формами навчання допомагало вирішувати таке завдання навчання, як відпрацювання та закріплення практичних умінь і навичок.

Враховуючи, що здатність відтворення одержаної інформації складає біля 70% під час практичних занять із застосуванням елементів воєнної або ділової гри, тренінгів, тактико-спеціальних або командно-штабних навчань, ми вводили елементи взаємного навчання саме під час практичних занять за спеціальністю.

Ми намагались максимально використовувати можливості взаємного навчання, яке природно поєднувалось з іншими звичними методами та формами навчання. З цією метою було скомплектовано у третьому експериментальному взводі спеціальні групи для взаємного навчання,

проведено необхідний інструктаж з методики його реалізації для забезпечення готовності курсантів і викладачів до взаємного навчання. Паралельно з аналізом соціологічного обстеження даних експериментальних груп було розроблено тести для взаємного навчання курсантів з дисциплін “Фізика”, “Вища математика”, “Хімія”, “Матеріалознавство”, які застосовувались для закріплення одержаних знань, умінь і навичок, а також для взаємного контролю. Так, на практичних заняттях використовувалась така форма, як “взаємні літучки”, для проведення яких кожній парі курсантів видавали завдання (задачі, вправи, запитання середньої складності). Проводились ці заняття таким чином: один курсант зачитував напарнику текст завдання, яке потрібно було виконати письмово; потім вони обмінювались ролями і другий курсант вирішував завдання; далі кожний курсант перевіряв правильність рішення у свого напарника, вказував на помилки, виставляв свою оцінку і здавали виконані завдання викладачу для остаточної перевірки та оцінювання їхньої роботи. Такі “взаємні літучки” давали можливість виявити випадкові помилки, неповне розуміння навчального матеріалу та проаналізувати роботу над помилками. Під час упровадження в навчальний процес взаємного навчання застосовували метод дискусій на підсумкових або семінарських заняттях за планом з тем, що вивчалися. Необхідно зауважити, що колективна дискусія вимагала підготовки кожного курсанта з означених питань теми, а цього не завжди можна досягти і тому не завжди можна було одержати необхідний результат.

У четвертій групі курсантів реалізовувалася педагогічна умова, яка полягала в організації допомоги старшими курсантами і молодшими офіцерами у процесі адаптації курсантів до навчання у ВВНЗ, що виявлялось у проведенні шефсько-наставницької роботи у вигляді таких педагогічних заходів, як: стажування старших курсантів на I курсі; проведення індивідуальних бесід з курсантами; підтримка слабких курсантів та організація допомоги; обмін досвідом. З цією метою впроваджували серед молодших командирів, колишніх наших курсантів, заняття з підлеглими із

застосуванням елементів творчого співробітництва між курсантами і молодшими командирами на всіх видах занять, під час яких командири висловлювали свої рекомендації, передавали досвід, морально підтримували курсантів. Вони також працювали над стійким зростанням пізнавальної активності у курсантів. Діяльність у даному напрямку відбувалась у проведенні практичних експериментальних занять шляхом створення атмосфери творчого співробітництва через заохочення курсантів до відкриття нових для них знань, а також проводилась розробка та адаптація навчального матеріалу і методик проведення занять до нових умов і нового контингенту тих, хто навчається та адаптується.

Було запропоновано на заняттях з військових дисциплін, зокрема медичної підготовки, метод евристичних або “ключових” запитань, який полягав у зборі додаткової інформації в умовах проблемної ситуації та впорядкування отриманої інформації у процесі вирішення творчої задачі. Ми вважали, що нестандартні умови служби військовослужбовців виникають дуже часто, тому ті, хто навчаються у військовому ВНЗ, повинні тренуватись і готуватись до вирішення будь-яких задач. Крім того, евристичні запитання в умовах навчання служать додатковим стимулом, що формували нові стратегії і тактики рішення творчих задач, а найголовніше під час розв’язання таких евристичних запитань ми мали можливість перевірити на практиці таку педагогічну умову адаптації, як допомога командирів курсантам, що адаптуються до умов навчання у військовому ВНЗ.

На початку занять із застосуванням евристичних методів між курсантами та командирами існував своєрідний психологічний бар’єр, бо курсанти звикли тільки підкорятись, надалі використовувались алгоритми розв’язування творчих задач. Це пояснювалось тим, що сучасні освітні заклади здебільшого орієнтовані на засвоєння знань і розвивають переважно логічне мислення, що не завжди сприяє розвитку інтуїтивного мислення і навіть гальмує його.

З цією метою, наприклад, командири і викладачі створювали на

заняттях умови теоретично близькі до бойових і курсантам необхідно було швидко знайти рішення і конкретні дії при ураженні отруйними речовинами або надати першу медичну допомогу пораненим. Під час такого повторного застосування евристичного методу спостерігалась підвищення активності курсантів і вони починали більш рішуче висувати свої ідеї для вирішення задачі. Цікаво, що більше ідей пропонували курсанти, що не дуже добре навчаються. Поступово в умовах застосування евристичних методів можливості курсантів вирівнювались і спостерігався великий емоційний підйом, як від великої перемоги в бою. Інтерес слухачів і курсантів до занять із застосуванням евристичних і практичних методів був настільки високий, що після закінчення занять вони ще довго обговорювали результати, робили висновки, додатково запитували командирів та викладачів з тем, що їх найбільше зацікавили.

Для підготовки до замірів знань з дисциплін загальнонаукового циклу (історії, математики, фізики, хімії і матеріалознавства) застосовувались взаємні тренування курсантів старших курсів і першокурсників. В основу такого виду навчання було покладено позитивне спілкування в педагогічному комплексі “курсант – старший курсант”, що виявлялось у поясненні курсантами старших курсів алгоритмів виконання завдань, які ілюструвались на конкретних прикладах і задачах (такі завдання і відповіді до них були заздалегідь підготовлені викладачами, в кожному завданні містилось 3-4 типові задачі з різних тем дисципліни). Першокурсники виконували завдання, а старшокурсники контролювали хід розв’язку задач, а потім оцінювали роботу своїх молодших напарників. Викладач контролював роботу груп або пар курсантів, збирав роботи на перевірку, аналізував рівень готовності курсантів молодшого курсу з теми. Для курсантів старших курсів таке позитивне спілкування під час підготовки до замірів знань з дисциплін допомагало відновити в пам’яті пройдений раніше навчальний матеріал та формувало в них педагогічні навички, що стануть їм у нагоді під час виконання службових обов’язків командирів підрозділів. А першокурсникам

таке позитивне спілкування давало можливість краще засвоїти навчальний матеріал, що вивчається, а найголовніше відчуті підтримку старшого товариша, який вже пройшов трудний шлях адаптаційного періоду, і тепер може йому порадижити якісь свої, перевірені на власному досвіді, заходи подолання адаптаційних труднощів у навчанні з конкретної навчальної дисципліни. Ускладнювалась організація таких взаємних тренувань серед курсантів різних курсів тим, що ми могли їх проводити лише під час самостійних підготовок, щоб не порушувати розклад занять у навчальний час.

Під час навчання у вищих військових навчальних закладах у курсантів формувалася також військово-педагогічна спрямованість їхньої діяльності, що розвивалася протягом всього навчання, започатковувалась уже на I–II курсах, протягом яких відбувалося засвоєння і формування педагогічних умінь і навичок, а також перехід від простих до складних форм і мотивів військово-педагогічної діяльності, складали сприятливі передумови для їх подальшого розвитку вже на III–IV курсах, де відбувалась стабілізація та якісне вдосконалення військово-педагогічної спрямованості. Якщо на першому курсі командири і викладачі застосовували методи взаємного навчання і тренувань курсантів, працювали над формуванням позитивного взаємного впливу в курсантському колективі, то це, на наш погляд, сприяло успішній військово-педагогічній спрямованості тих, хто навчається, у їхній майбутній професії – командира і вихователя.

У п'ятій групі з'ясовувався вплив на хід адаптації позитивного спілкування у курсантських групах. Ми домагались створити атмосферу психологічної комфортності, групової єдності, згуртованості та колективної підтримки, що сприяло прискоренню адаптаційного процесу та стимулювало подальший процес формування активної особистості, яка адаптувалась до мінливих умов навчання та служби на всіх етапах професійної діяльності. Під час дослідження було виявлено, що серед факторів, які мали найбільший вплив на позитивну мотивацію та адаптацію курсантів до навчання,

найчастіше курсанти називали позитивне спілкування у групах та комунікативність кураторів або молодших офіцерів [76].

У наш час, який означений соціальною суперечливістю, коли для значної частини молоді характерне песимістичне сприйняття життя, відсутність ідеалів, деформація соціальних і моральних відносин, вкрай важливо, щоб курсанти, які починають своє навчання в умовах військового ВНЗ, відчули здоровий, позитивний дух військового колективу. Для підвищення ефективності корекційної роботи були використані методи активної групової взаємодії під час виконання спільних завдань, диспутів, дискусій. Активність курсантів на заняттях, відкритий зворотний зв'язок суттєво вплинули на ефективність адаптаційного процесу.

Враховуючи дані літературних джерел, зокрема роботу О.Ф.Кучмістової та Т.В.Шумило [140: 140-141], в якій наводяться дані, про те, що найактивніше засвоєння знань відбувається на заняттях, які потребують активної участі самого слухача, тобто на практичних заняттях, було використано такий метод активного навчання, як “мозкова атака”. Цей метод і термін був запропонований американським ученим А.Ф.Осборном як поліпшений варіант евристичного діалогу Сократа із широким використанням вільних асоціацій та одночасним створенням доброзичливого мікроклімату в малих групах для підвищення ефективності рішення творчих, особливо винахідницьких задач. Основним принципом і правилом цього методу є абсолютна заборона критики запропонованих учасниками ідей, а також заохочення усіляких реплік, жартів, тобто дотримання суб’єкт - суб’єктних взаємовідносин. Всім учасникам “мозкової атаки” було пояснено, що успіх методу залежить від їхньої правильної поведінки, особливо від керівника (викладача або командира), який розподілив усіх учасників п’ятої експериментальної групи на команди по 5-7 чоловік: а) групу генерування ідей; б) групу критичного аналізу запропонованих ідей; в) групу захисту ідей, що критикуються; г) групу кінцевої оцінки запропонованих ідей, але часто відбувалась ситуація, коли курсанти поетапно виконували вказані

функції.

Курсантам для обміркування була запропонована тема “Хімічні, фізичні та альтернативні джерела енергії і їх застосування у військових умовах”. Обговорення проблеми почалось з “далеких” підходів, що базувались на отриманих раніше знаннях з фізики і хімії, тема неодноразово переформулювалась для кращого її розуміння. Керівник, спираючись на демократичний стиль спілкування, заохочуючи фантазію, несподівані асоціації, стимулював виникнення оригінальних ідей, жартом або вдалою реплікою він заохочував будь-яку творчу ініціативу курсантів і слухачів; було запропоновано записувати на дошці висунуті ідеї, критика яких була заборонена. Курсантам пояснювали, що тільки в умовах доброзичливого та позитивного спілкування добре вирішувати будь-які задачі, бо почуття гумору і позитивні емоції добре стимулюють фантазію і уяву. Керівнику “мозкової атаки” необхідно було постійно заохочувати і спрямовувати хід дискусії, спонукати курсантів до пошуку аналогій, об’єднання чи навпаки роз’єднання елементів, а також інтенсифікувати процес пошуку все нових джерел енергії та їх функцій і т. ін. На етапі критики автори ідей самі висловлювали свої думки щодо недоліків свого проекту, а захист, навпаки, був заборонений. На заключному етапі дискусії була заборонена критика, курсанти висловлювали пропозиції на користь конкретизації та розвитку найбільш оригінальної ідеї. Загальний підсумок висунутих ідей зробив керівник, який узагальнив всі критичні зауваження і дійшов висновку, що доброзичливий педагогічний мікроклімат створив хороші умови для активізації навчального процесу, бо він активізував інтуїцію і уяву курсантів.

Натомість, одним із основних напрямів виховання та навчання в наш час є гуманізація сфери педагогічного спілкування між курсантами, а також між викладачами та курсантами, що включає в себе відмову від авторитаризму, усування опіки, співпраця під час вирішення спільних завдань. Нам вважається, що курсанти долаючи разом труднощі навчання, отримують більшу інтелектуальну задоволеність, в них виникає почуття

впевненості у своїх силах, формується інтерес до навчання.

Одним із завдань формувального експерименту було визначити, наскільки особистість у період адаптації виявляє екстравертивність чи інтровертивність (товариськість чи людяність) у своїй конкретній діяльності, що дало змогу прогнозувати ступінь формалізації виконання нею соціальних функцій у майбутньому. У цьому зв'язку для згуртування військового колективу в експериментальній п'ятій групі, проводились заходи спеціалістами виховного відділу, а саме: бесіди із роз'ясненням ролі навчання в майбутній професії; організація екскурсій; застосування наочної агітації з останніми військовими досягненнями; участь у суспільному житті, самодіяльності, КНК і т. ін.

Розвиток сучасного процесу гуманізації військових відносин, становлення нової моделі виховної роботи в ході військового реформування вимагало від викладачів та командирів нових підходів до аналізу та оцінювання морально-психологічного стану військовослужбовців, важливими факторами якого було позитивне спілкування в підрозділах, мотиви, інтереси, настрої, спільна думка людей. Важливим показником стану внутрішньогрупових відносин була їхня стійкість (рівень зрілості, стабільність, неприйняття всього негативного) та керованість (можливість впливу на свідомість, поведінку). За показниками згуртованості, дружності, розбіжності, боротьби чи відхилення від боротьби, співробітництва, суперництва та товариськості можна було дійти висновків про зрілість колективу, а всім відомо, що у сформованому, зрілому колективі процеси адаптації до навчання відбуваються за менш короткий термін і, як правило, без особливих ускладнень.

У всіх групах під час формувального експерименту здійснювалась діагностика рівня адаптованості курсантів до навчання у військовому ВНЗ за допомогою спеціально розробленого нами питальника "Оцінка рівня адаптованості курсантів до навчання у ВВНЗ" (див. Додаток Ж), стандартизованих тестів "Прогноз", ТПОГ, ТПОКС, Лірі та соціометрії, для

яких загальною вимогою, що не залежить від характеру методики, була перевірка їх на валідність і постійний контроль надійності. Валідність названих вище методик характеризувала їх здатність вивчати саме явище адаптації, для вивчення якого саме вони і призначались. Однаковість результатів при повторному тестуванні свідчила про надійність обраних нами методик. Всі тести пройшли процедури експертизи та сертифікації згідно Положення про експертизу психологічного і соціологічного інструментарію, що застосовується в навчальних закладах Міністерства освіти і науки України: Наказ Міністерства освіти і науки України від 20.04.01 №330.

Згідно вимог стандартів освіти, знання, вміння і навички, які курсанти отримали на заняттях, створюють логічно пов'язану і старанно відпрацьовану систему підготовки висококваліфікованих військових фахівців, вони повинні мати фундаментальні знання з оперативно-тактичних, загальнонаукових та загально-інженерних дисциплін, а також володіти вміннями і навичками з обраної спеціальності. Основним формувальним нормативним документом проектування системи військової освіти є освітньо-професійна характеристика (ОКХ), яка точно визначає професійні задачі діяльності майбутнього фахівця та вміння, які мають на меті визначення рівня теоретичної і практичної підготовки.

У дослідженні визначались також уміння, як основні показники адаптованості курсантів на основному другому етапі адаптації – базової підготовки в усіх її видах навчально-пізнавальної діяльності: дидактичній, професійній, суспільно-політичній, соціально-психологічній та побутовій (див. Табл. 2.6). Основним методом визначення вмінь курсантів, які адаптуються до навчання у вищому військовому навчальному закладі, був їхній рейтинг майбутнього фахівця, що визначався, згідно впровадженої в ООЛІСВ модульно-рейтингової системи навчання за дванадцятибальною шкалою під час проведення всіх видів занять.

2.4. Результати формувального експерименту та їх аналіз

Проведене дослідження показало, що при керуванні та інтенсифікації адаптаційного процесу, профілактиці й корекції можливих варіантів його розвитку ефективним є впровадження структурно-функціональної моделі психолого-педагогічного забезпечення адаптації курсантів на етапі їхнього первинного професійного становлення. А також, що при системному застосуванні “Методики впровадження педагогічних умов адаптації курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах” можна досягти позитивних результатів [77]. Така методика насамперед базується на практичній реалізації ідеї забезпечення навчальної, соціальної, професійної адаптації курсантів до умов майбутньої формування в самих військово-педагогічних кадрів психологічних передумов для розуміння і “прийняття” конкретного курсанта, побудови ділових, партнерських суб’єкт – суб’єктних і особистісних з ним стосунків, тобто гуманізації їхньої педагогічної свідомості, що передбачає насамперед прийняття гуманних ціннісних орієнтацій, включаючи повагу до особистості курсанта, зацікавлене до цього внутрішнього світу ставлення, готовність будувати свою діяльність із урахуванням інтересів та можливостей майбутнього фахівця, що забезпечує відмову від жорстоких функціонально – рольових стереотипів його сприйняття і розуміння. З позицій гуманістичної педагогічної діяльності викладачі і командири повинні знати реальний стан адаптованості курсантів, їх соціальний статус, щоб у разі необхідності надати їм необхідну допомогу. Це в подальшому допоможе викладачам актуалізувати у майбутніх військових фахівців механізм самозахисту, саморегуляції і найголовніше адаптації в сучасному суспільстві, щоб зменшити соціальну напругу професійної адаптованості, сприйняття смислу життя, визначення свого місця в ньому [79].

З цією метою проводилась діагностика стану соціально-психологічної

адаптованості курсантів до навчання у вищому військовому навчальному закладі, а також було започатковано проведення означеної діагностики у кожному семестрі, для визначення курсантів, які належать до так званої “групи ризику”, які, за даними тестування, найбільш ймовірно мають складнощі в адаптації до умов навчання у військовому ВНЗ.

У ході формувального експерименту була проведена апробація оптимального змісту первинної військової підготовки, що спрямована на забезпечення первинної адаптації та профорієнтації першокурсників до основних форм і методів навчального процесу.

Реалізація визначених педагогічних умов стала основою формувального експерименту, по закінченні якого було проведено повторний замір адаптованості курсантів до навчання за розробленими та адаптованими до умов експерименту методиками, що склали основу питальника “Оцінка рівня адаптованості курсантів до навчання у вищому військовому навчальному закладі” (див. додаток Ж), в основі якого були стандартизовані тести: “Прогноз”, ТПОГ, ТПОКС, Лірі та соціометрії, для яких загальною вимогою, що не залежить від характеру методики, була перевірка їх на валідність і постійний контроль надійності.

Аналіз результатів формувального експерименту було здійснено за тими ж самими критеріями, показниками і рівнями, що й під час першого заміру до початку формувального експерименту (див. Табл. 2.4). Одержані усереднені дані подано в таблиці (див. Табл. 2.8). Як видно з таблиць, адаптованість курсантів до навчання у першому семестрі майже не змінилась, тоді як у другому і третьому семестрах вона значно зросла, особливо це було помітним в експериментальних групах, де були реалізовані означені педагогічні умови, спостерігалось зростання загальної адаптивності за рахунок збільшення (у відсотковому відношенні) кількості курсантів, для яких зафіксований середній рівень адаптованості, а також, хоч і в меншій мірі, зафіксовано зростання кількості курсантів з високим рівнем адаптованості.

Таблиця 2.8.

Результати діагностування адаптованості курсантів (%)

Значення показників тестування	I семестр	II семестр	III семестр
- за методикою ТПОГ:			
товариськість	39,7%	43,9 %	44,3 %
боротьба	40,1%	44,8 %	40,5 %
залежність	15,5 %	10,9 %	11,0 %
- за методикою ТПОКС:			
суперництво	32,1%	28,5 %	28,3 %
співробітництво	18,3%	20,9 %	21,3 %
компроміс	20,5 %	34,8 %	35,2 %
- за даними соціометрії:			
індекс групової єдності	4,5 балів	5,7 балів	6,0 балів
індекс групової	1,3 балів	3,3 балів	3,5 балів
розбіжності	4,0 балів	4,6 балів	4,7 балів
індекс груп. згуртованості			
- за тестом “Прогноз”:	3,5%	8,4 %	9,0%
I група НПС	16,4%	58,5 %	57,6%
II група НПС	50,3%	30,6 %	30,7%
III група НПС	20,8 %	2,5 %	2,5 %
IV група НПС			
адаптивність поведінки (МЛО-АМ)			
низька	53,5%	27,6 %	28,9 %
середня	30,6%	55,2 %	55,0 %
висока	10,1 %	17,2 %	17,1%
- домінування (за Лірі)	9-10 балів	7–8 балів	7-8 балів
- дружелюбність (за Лірі)	6-7 балів	5-6 балів	5-6 балів

Як бачимо з таблиці 2.8., уже в першому семестрі навчання спостерігалось значне зростання кількості курсантів, які виявляли здатність до товариськості, співробітництва, компромісу, групової згуртованості. Їхні показники підвищилися майже у 2 рази і досягли значень, які були характерні для III-IV семестрів навчання, що були одержані під час діагностичного експерименту, тобто можна стверджувати, що за цими показниками адаптаційний процес прискорився; інші показники залишилися майже не змінними, порівняно з діагностуючим експериментом.

Якщо проаналізувати отримані результати у II і III семестрах, то можна побачити, що більшість показників мають схожі значення, однак спостерігалось значне зростання цих результатів порівняно з I семестром. Так, збільшилась кількість курсантів, які належали до I і II групи НПС (нервово-психічного стану). Ці групи віднесено до осіб з достатньою військово-професійною придатністю. Як бачимо з таблиць 2.4. і 2.8., спостерігається значне зростання кількості курсантів і слухачів з високим і середнім рівнями адаптивності поведінки. Так, порівняно з I семестром висока адаптивність поведінки (більше 40 балів за тестом МЛО-АМ) зросла з 10,1% до 17,2%; для III семестру - залишилась на тому самому рівні (17,1%); середня адаптивність поведінки (від 20-40 балів за тестом МЛО-АМ) зросла з 30,6% до 55,2%; низька адаптивність поведінки (менше 20 балів за тестом МЛО-АМ) навпаки зменшилась з 53,5% до 27,6% .

Достовірність одержаних результатів перевірялась за допомогою тесту Лірі, згідно якого адаптивна поведінка визначалась у балах: оцінки 0-4 балів засвідчували низьку адаптивність; 5-8 балів - помірну адаптивність, 9-12 балів і 13-16 балів - відповідно високу та екстремальну до патології адаптивність. Такі показники адаптивності, як домінування і дружелюбність відповідали показникам помірної адаптивної поведінки з тенденцією зменшення екстремальності, що підтверджує зменшення рівня збудженості, стану тривожності, агресивності, які були характерні для перших етапів адаптації та дезадаптованої поведінки особистості.

Для аналізу одержаних даних формувального експерименту була складена таблиця, в якій подано в абсолютних та відсоткових показниках результати, що були виявлені в кожному взводі окремо до початку і на прикінцевому етапі експериментального дослідження.

Таблиця 2.9.

Порівняльні результати сформованості рівнів адаптованості курсантів (%)

Взвод	Етап експерименту	Показник	Рівні адаптованості		
			низький	Середній	високий
ВК-1 n=25	Початковий	Абс.	10	13	2
		%	40	52	8
	Прикінцевий	Абс.	9	14	2
		%	36	56	8
ВЕ-1 n=24	Початковий	Абс.	10	13	1
		%	42	54	4
	Прикінцевий	Абс.	3	17	4
		%	13	71	16
ВЕ-2 n=25	Початковий	Абс.	10	14	1
		%	40	56	4
	Прикінцевий	Абс.	5	17	3
		%	20	68	12
ВЕ-3 n=25	Початковий	Абс.	11	12	2
		%	44	48	8
	Прикінцевий	Абс.	7	15	3
		%	28	60	12
ВЕ-4 n=24	Початковий	Абс.	11	11	2
		%	46	46	8
	Прикінцевий	Абс.	6	14	4
		%	25	58	17
ВЕ-5 n=25	Початковий	Абс.	10	13	2
		%	40	52	8
	Прикінцевий	Абс.	4	17	4
		%	16	68	16

Як свідчить таблиця 2.9, за результатами формувального експерименту відбулися відчутні позитивні зміни у кожному взводі, що досліджувався. Так, на прикінцевому етапі експерименту зростання високого рівня адаптованості було зафіксовано у всіх експериментальних взводах, що склало приблизно 6,6 %, а саме: найбільше зросла кількість курсантів з високим рівнем адаптованості у першій і п'ятій експериментальних групах ВЕ-1, ВЕ-5

(+12%), а найменше - у третьому взводі ВЕ-3 (+ 4 %). Кількість курсантів з високим рівнем адаптованості в контрольній групі не змінилась, натомість зросла кількість осіб, що виявили адаптованість на середньому рівні від 52% до 56%, тобто позитивний приріст складав 4 %. Також спостерігалась тенденція збільшення кількості осіб з середнім рівнем адаптованості у всіх експериментальних групах, але найбільше зростання було виявлено у першій і п'ятій експериментальних групах і складало за результатами експерименту відповідно: у ВЕ-1 на 17%, у ВЕ-5 на 16%. Кількість майбутніх військовослужбовців, які виявили свої адаптивні можливості на середньому рівні зросла у другій, третій і четвертій експериментальних групах з 56% до 68 % (ВЕ-2); і з 48% до 60% (ВЕ-3); а також з 46% до 58% (ВЕ-4) відповідно, тобто відбулось збільшення кількості курсантів з середнім рівнем адаптованості на 12%. На низькому рівні адаптованості залишилось в експериментальних групах від 3 до 7 курсантів, що відповідає 13-28%, тоді як у контрольній групі залишилось 36% (на початку експерименту таких курсантів було 40 %), тобто в контрольній групі відбулося зменшення кількості курсантів з низьким рівнем на 4%, а у всіх експериментальних групах це зменшення було більш значним і складало від 10 до 23%.

Аналіз одержаних результатів засвідчив, що найбільш суттєвими були зміни у двох взводах: ВЕ-1 і ВЕ-5; в першому експериментальному взводі впроваджувались одночасно всі визначені педагогічні умови, а в п'ятому експериментальному взводі активно створювались педагогічні умови для позитивного спілкування курсантів під час навчання.

Нами було досліджено як відбувався адаптаційний процес у всіх взводах, що були включені в експериментальне дослідження за визначеними критеріями адаптованості. На основі кількісних показників і критеріїв адаптованості курсантів до навчання у військовому ВНЗ по завершенні прикінцевого етапу формувального експерименту у ВК-1 можна дійти висновку, що за кожним з критеріїв адаптованість курсантів і слухачів в контрольній групі майже не змінилась і склала приблизно 8% осіб з високим

рівнем адаптованості, 56% осіб з середнім і 36% з низьким рівнями адаптованості.

Найнижчі показники були в курсантів мали за I дидактичним і II професійним критеріями адаптованості. За означеними критеріями до початку експерименту було на високому рівні - 6,1%; на середньому – 40,6%; на низькому рівнях – 58,3% курсантів.

В експериментальних групах у процесі формувального експерименту спостерігалось зростання кількості курсантів і слухачів з середнім і високим рівнями адаптованості.

Таблиця 2.10

Рівні адаптованості курсантів експериментальних груп

Рівні адаптов.	Етапи експерим.	К р и т е р і ї а д а п т о в а н о с т і				
		I – й	II – й	III – й	IV – й	V – й
Високий	Початковий	7,8%	4,3%	12,5%	23,4%	10,5%
	Прикінцевий	11,2%	8,8%	20,7%	29,5%	15,4%
Середній	Початковий	43,5%	37,7%	52,2%	43,7%	52,2%
	Прикінцевий	68,1%	60,1%	59,1%	49,7%	57,1%
Низький	Початковий	48,7%	58,0%	35,3%	32,9%	37,3%
	Прикінцевий	20,7%	31,1%	20,2%	20,8%	27,5%

Як видно з таблиці 2.10, за I-м дидактичним критерієм на високому рівні адаптованості на початку дослідно-експериментальної роботи перебувало тільки 7,8% тих, хто навчається у ВВНЗ, під час повторного заміру – 11,2%. На середньому рівні було відповідно 43,5% і 68,1% курсантів. На початковому етапі експерименту на низькому рівні було 48,7%, на прикінцевому етапі стало 20,7% курсантів (див. Табл.2.7.).

За другим професійним критерієм адаптованості на високому рівні під час попередніх замірів було по 4,3% курсантів у контрольній і експериментальних групах, а під час повторного заміру – 8,8% курсантів в експериментальних групах. На середньому рівні, відповідно відбулися зміни

з 37,7% до 60,1%, а на низькому – з 58,0% до 31,1% курсантів.

За третім соціально-психологічним критерієм адаптованості спостерігалось зростання кількості осіб з високим рівнем адаптованості до навчання у військовому ВНЗ з 12,5% до 20,7%, а також із середнім рівнем відповідно з 52,2% до 59,1%. Кількість курсантів з низьким рівнем адаптованості зменшилась з 35,3% до 20,2% відповідно, тобто зменшилась кількість курсантів, які належали до “групи ризику”, що потребувала вже індивідуального обстеження, уваги психологів, і які, за даними тестування, найбільш ймовірно матимуть труднощі в адаптації до умов навчання у вищих військових навчальних закладах і військової служби.

За четвертим побутовим критерієм адаптованості при повторному замірі рівня адаптованості було зафіксовано незначне збільшення курсантів з високим (29,5%) і середнім рівнями 49,7%, було відповідно 23,4% і 43,7% курсантів (див. Табл.2.7), а також зменшення кількості осіб з низьким рівнем до 20,8% (було 32,9%). На наш погляд, такий розподіл пояснюється індивідуальними рисами, звичками, а також віковими особливостями кожної окремої молодшої особи, тому, ми вважаємо, що тільки постійна індивідуальна робота в цьому напрямі молодших командирів зможе певним чином вплинути на співвідношення кількості курсантів з середнім і низьким рівнями адаптованості за побутовим критерієм.

Показники суспільно-політичного, п'ятого критерію адаптованості були такими: високий рівень - 15,4% (було 10,5%); середній – 57,1% (було 52,2%); низький рівень – 27,5% (було 37,3%). Такий розподіл майже не змінювався до завершення навчання за даними дослідження, тільки на прикінцевому етапі навчання майбутні офіцери стають зрілими громадянами з суспільно-політичною усталеністю і визначеною громадською позицією.

Отже, одержані кількісні і якісні показники в контрольній і експериментальних групах засвідчили ефективність впровадження визначених педагогічних умов у систему навчально-виховного процесу вищого військового навчального закладу. Для того, щоб виявити, яка саме з

кожних визначених нами педагогічних умов вплинула на адаптаційний процес найбільшою мірою, було проведено повторне тестування курсантів у контрольній і експериментальних групах за методикою адаптованого до умов нашого експерименту питальника “Оцінка рівня адаптованості курсантів до навчання у ВВНЗ”. Порівняльні кількісні результати адаптованості курсантів в експериментальних і контрольній групах на констатувальному, прикінцевому етапі дослідження подано в таблицях. 2.9, 2.11.

Таблиця 2.11

Порівняльна характеристика адаптованості курсантів до навчання у ВВНЗ
(відносний приріст у % порівняно з контрольним взводом)

Взводи курсантів	Кількісні показники адаптованості курсантів		
	I низький	II середній	III високий
ВК – 1	36 %	56 %	8 %
ВЕ – 1	13 %	71 %	16 %
Приріст	- 23 %	+ 15 %	+ 8 %
ВЕ – 2	20 %	68 %	12 %
Приріст	- 16 %	+ 12 %	+ 4 %
ВЕ – 3	28 %	60 %	12 %
Приріст	- 8 %	+ 4 %	+ 4 %
ВЕ – 4	25 %	58 %	17 %
Приріст	- 11 %	+ 2 %	+ 8 %
ВЕ- 5	16 %	68 %	16 %
Приріст	- 20 %	+ 12 %	+ 8 %

За даними таблиці 2.11. ми побачили, що в експериментальних взводах відбулися відчутні позитивні зміни. Так, найбільший приріст курсантів з високим рівнем адаптованості до навчання у ВВНЗ було відзначено у групі ВЕ-1 (+8%), в якій одночасно впроваджувались всі означені педагогічні умови. У цій групі було зафіксовано також найбільше зростання кількості курсантів і слухачів із середнім рівнем (приріст склав

15%), а кількість осіб, порівняно з контрольною групою, зменшилась на 23% (тобто приріст склав – 23%).

Значне зростання кількості курсантів і слухачів з високим рівнем адаптованості було відзначено у взводах: ВЕ-4 (приріст склав +9%) та ВЕ-5 (приріст склав +8%), водночас у цих групах дещо менше було курсантів з низьким рівнем, відповідно: ВЕ-4 (- 11%) і ВЕ-6 (- 20%).

Вважаємо суттєвим значне збільшення кількості курсантів з середнім рівнем адаптивності у ВЕ-5 і ВЕ-2 (на 12%). Означена категорія тих, хто навчається у ВВНЗ, є основою для подальшої навчально-виховної роботи, бо саме такі курсанти вважаються адаптованими до навчання у ВВНЗ і вони згідно запропонованої моделі адаптації готові до переходу від другого етапу адаптації (базової підготовки) до третього етапу адаптації (поглибленої спеціалізації), тобто вони стали адаптованими до подальшого навчання у військовому ВНЗ і повністю готовими до формування адаптованості до майбутньої військово-професійної діяльності.

З метою перевірки ефективності і достовірності одержаних результатів формувального експерименту було здійснено статистичну обробку даних за принципом, розробленим видатним англійським статистом В.Гроссетом (псевдонім Стьюдент), принципом розподілу Стьюдента (t - розподіл) [70: 268-276]. Означений розподіл застосовується для знаходження оцінки відхилення вибіркового середнього від центру нормального розподілу. Було використано t -критерій Стьюдента, що дозволив визначити значущу (чи ні) відмінність середніх значень, одержаних під час дослідження за двома незалежними вибірками (у нашому випадку, це експериментальні і контрольна групи). У ролі вибірки зазвичай розглядають частину об'єктів дослідження, вибраних певним чином на більш широкій генеральній сукупності. Застосування саме t -критерію базується на тому, що вибірки одержані на генеральних сукупностях і мають приблизно нормальний розподіл.

Метою математично статистичного аналізу була перевірка гіпотези,

під якою розуміють твердження про розподіл генеральної сукупності, що відповідає деяким уявленням про явище, що досліджується. Статистичні гіпотези перевіряють за допомогою якого-небудь методу критерію, наприклад, F-критерію Фішера або t-критерію Стьюдента, для запропонованого дослідження було обрано останній [70: 268-276].

Під час перевірки статичних гіпотез зазвичай застосовують такий підхід; вважають, що отримання будь-яких нових даних про явища, що вивчаються, у результаті експерименту, що не відповідають даним до експерименту – явище малоімовірне, але, якщо розглянути результати однієї і тієї самої ознаки в учасників будь-яких двох вибірок, то вони практично завжди будуть різними. Причина цього буде зумовлена випадковістю. Тому спочатку гіпотезу прийнято формулювати таким чином: між двома генеральними сукупностями немає очікуваної відмінності, її називають нуль-гіпотезою або нульовою гіпотезою та позначають H_0 . Обернене їй твердження, яке полягає в тому, що насправді між генеральною сукупністю є суттєві відмінності, називають альтернативною гіпотезою H_1 .

Процедура перевірки гіпотез зводиться до обчислення t-критерію за вибірковими даними, які наприкінці порівнюються з критичними значеннями, цього ж критерію (відповідно до таблиць) та в результаті порівняння доходять висновку про прийняття гіпотези: якщо обчислене значення t-критерію не перебільшує критичне значення, то гіпотеза H_0 приймається, а відмінності у експериментальних даних пояснюються випадковістю: в нашому випадку ($t > t_{кр.}$) гіпотеза H_0 відкидається на користь альтернативної H_1 та вважається, що відмінність статистично значуща. Справедливість гіпотези H_0 перевіряється на рівні значущості α даного критерію, який завжди повинен бути заданий для одержання експериментальних даних, за якими ця гіпотеза буде перевірятися. При виборі рівня значущості α виходять з того, яка ймовірність помилки вважається допустимою для конкретного завдання. Зазвичай вважають, що в наукових дослідженнях з педагогіки, психології тощо достатній рівень

значущості $\alpha = 0,05$.

Повертаючись до питання про формулювання гіпотез, слід відзначити, що при цьому необхідно ще до проведення експерименту обрати критерій значущості для перевірки гіпотези. У випадку, якщо нульова гіпотеза полягає в тому, що дисперсії рівні між собою, а мета дослідження – довести зворотне, тобто наявність відмінностей між дисперсіями, то при цьому допускається відмінність будь-якого знаку, тоді такі гіпотези називають двосторонніми: якщо ж необхідно довести збільшення чи зменшення параметру, тобто не допускається відмінність другого знаку, то такі гіпотези називають зазвичай двосторонніми, а критерій значущості, що слугує для перевірки – двостороннім критерієм. Оскільки ми вважали, що впровадження визначених нами педагогічних умов прискорюють адаптаційний процес у ВВНЗ, то був використаний односторонній критерій значущості для перевірки гіпотез.

Для порівняння двох вибірових середніх значень із застосуванням t-критерію Стюдента для незалежних вибірок дослідження, ми проводилось статистичне дослідження в такій послідовності: спочатку висунули думку про нормальний розподіл генеральних сукупностей і сформулювали необхідні гіпотези.

Гіпотеза 1. Значущих результатів впровадження педагогічних умов у процесі адаптації курсантів до навчання у ВВНЗ досягнути не вдалося, тобто результати успішного проходження адаптаційного процесу в контрольній і експериментальних групах відрізняються незначною мірою і це можна пояснити тільки випадковістю (H_0).

Гіпотеза 2. Успішність адаптаційного процесу в експериментальних і контрольній групах відмінні і статистично значущі на користь перших, тобто запропоновані нами педагогічні умови адаптації, що були апробовані в експериментальних групах, довели свою ефективність (H_1).

Мовою математичної статистики це можна записати в такому вигляді:

$H_0: M_x = M_y$; а також $H_1: M_x > M_y$, тобто середній результат в експериментальних групах вище, ніж у контрольній групі, де M - параметр, що оцінюється, середнє значення генеральної сукупності. Нами було обрано рівень значущості α : $\alpha = 0,05$.

На другому етапі статистичного дослідження розглядали п'ять вибірок, незалежність яких забезпечувалась плануванням експерименту (результати успішності адаптації в експериментальних групах не залежать від результатів успішності в контрольній групі). Тому для перевірки розрахунків було введено такі позначення:

n_x – кількість курсантів експериментальної групи (об'єм першої вибірки);

n_y – кількість курсантів контрольної групи (об'єм другої вибірки);

x_i – результат адаптованості i -того курсанта експериментальної групи;

y_i – результат адаптованості i -того курсанта контрольної групи;

$\bar{x}$ - середнє арифметичне результатів адаптованості курсантів експериментальної групи;

$\bar{y}$ – середнє арифметичне результатів адаптованості курсантів контрольної групи

Для знаходження $\bar{x}$, $\bar{y}$ використовували такі формули:

$$\bar{x} = \frac{1}{n_x} \times \sum_{i=1}^{n_x} x_i \qquad \bar{y} = \frac{1}{n_y} \times \sum_{i=1}^{n_y} y_i$$

де n_x , n_y - об'єм вибірки, x_i , y_i – варіанти вибірок,

Позначення сум n_x та n_y чисел, що відповідають результатам адаптованості курсантів експериментальних і контрольної груп, індекс i - це порядковий номер чисел, що сумуються пробігає значення від 1 до n_x , n_y . Оскільки результат адаптованості курсантів до навчання визначався за дванадцятибальною шкалою та у зв'язку з повтором однакових балів у кожній з вибірок, застосовувались формули знаходження середнього арифметичного для згрупованих даних:

$$\bar{x} = \frac{1}{n_x} \times \sum_{i=1}^k n_i x_i \qquad \text{та} \qquad \bar{y} = \frac{1}{n_y} \times \sum_{i=1}^k n_i y_i, \qquad \text{де}$$

k – число інтервалів групування; n_i – частота інтервалів; x_i, y_i – середні значення інтервалів.

Таким чином, обчисливши $\bar{x}, \bar{y}$, ми знайшли вибіркові дисперсії S_x^2, S_y^2 (дисперсії, що обчислюються за вибірковими даними). Дисперсією називають середній квадрат відхилень значень ознаки від середньоарифметичного. Оскільки дані згруповані, то для обчислення дисперсії використали формули:

$$S_x^2 = \frac{1}{n_x - 1} \times \left(\sum_{i=1}^k n_i x_i^2 - n_x \bar{x}^2 \right) ;$$

$$S_y^2 = \frac{1}{n_y - 1} \times \left(\sum_{i=1}^k n_i y_i^2 - n_y \bar{y}^2 \right)$$

У зв'язку з тим, що на практиці генеральні дисперсії, як правило, невідомі, то спочатку по вибірковими даними, що є, необхідно перевірити гіпотезу про рівність дисперсій, використовуючи F-критерій, а потім обрати той або інший варіант t - критерію. Таким чином, ми вважаємо, що дисперсії рівні та перевірили дану нульову гіпотезу за допомогою F-критерію, значення якого знайшли за формулою: $F = \frac{S_1^2}{S_2^2}$, де S_1^2 – більша з дисперсій, обчислених раніше (S_x^2 або S_y^2); S_2^2 – менша з дисперсій, обчислених раніше (S_x^2 або S_y^2).

Одержане значення F-критерію потрібно порівняти з табличним критичним значенням F - критерію при заданому рівні значущості $\alpha = 0,05$ та числі ступенів свободи:

$V_1 = n_i - 1$ - число ступенів свободи, для більшої з одержаних дисперсій,

якщо в нашому випадку ($V_x = n_x - 1$ або $V_y = n_y - 1$),

$V_2 = n_j - 1$ - число ступенів свободи для меншої з одержаних дисперсій.

У результаті, якщо обчислене значення F-критерію менше або рівне критичному, то дисперсії відрізняються значуще на заданому рівні

значущості. У іншому випадку немає підстав для відхилення нульової гіпотези про рівність двох дисперсій. Від цього будуть залежати подальші обчислення. Для обчислення t-критерію використали формулу:

$$t = \frac{|\bar{x} - \bar{y}|}{S_{\bar{x} - \bar{y}}}, \quad \text{де } S_{\bar{x} - \bar{y}} - \text{стандартна помилка різниць, її знаходження}$$

залежить від об'ємів вибірок та рівності дисперсій. Ми розглянули ситуацію, коли об'єми вибірок рівні, тобто $n_x = n_y$ та дисперсії рівні, тобто $V_x = V_y$ (стосовно нашого дослідження). У такому випадку стандартна помилка різниці обчислюється за формулою:

$$S_{\bar{x} - \bar{y}} = \sqrt{\frac{n_x + n_y}{n_x \cdot n_y}} \times \sqrt{\frac{(n_x - 1) \cdot S_x^2 + (n_y - 1) \cdot S_y^2}{n_x + n_y - 2}}$$

Одержане таким чином значення t – критерію порівнювалось з критичними значеннями (відповідно до таблиці)

при $\alpha = 0,05$ та $V = n_x + n_y - 2$.

В результаті можна дійти висновку: у випадку, якщо обчислене $t > t_{0,05}$, то нуль-гіпотеза відкидається та вибіркові середні значущо відрізняються на рівні значущості α (ймовірність помилки α), тоді у нашому випадку відмінність статистично значуща.

Приступаючи до обчислень результатів дослідження, ми вирішили, що для більшості достовірності одержаних результатів необхідно перевірити нульову гіпотезу щодо результатів адаптованості курсантів за п'ятьма етапами (п'ять експериментальних груп, результати яких порівнювали з результатами контрольної групи). Оскільки дані про адаптованість курсантів до навчання були визначені за дванадцятибальною системою оцінювання, то були згруповані одержані результати згідно прийнятої нами таксономією, як-от: високий рівень (9-12 балів); середній рівень (5-8 балів); низький рівень (1-4 бали) відповідно.

Для визначення значущості середніх значень для курсантів першої

експериментальної групи ВЕ-1, в якій одночасно впроваджувались всі визначені педагогічні умови, порівнювалось значення t – критерію для першої ВЕ-1 та контрольної ВК-1 груп курсантів, за даними таблиць (2.9, 2.12) зробили необхідні обчислення з використанням пакету прикладних програм з математичної статистики.

Таблиця 2.12.

Результати адаптованості курсантів в першій
експериментальній групі

Рівень адаптованості	Експериментальна група ВЕ – 1 (кількість курсантів)	Контрольна група ВК – 1 (кількість курсантів)
високий	4	2
середній	17	14
низький	3	9
Всього	24	25

Проміжні та прикінцеві результати обчислень:

- середні арифметичні значення: $\bar{x} = 6,29$; $\bar{y} = 5,24$;
- дисперсії: $S_x^2 = 0,939$; $S_y^2 = 0,692$; якщо $S_x^2 > S_y^2$, тоді :

$S_1^2 = S_x^2$; $S_2^2 = S_y^2$; таким чином, при рівності генеральних дисперсій стандартна помилка різниці дисперсій приймає значення: $S_{x-y} = 0,092$;

- F - критерій обчислюють за формулою: $F = \frac{S_x^2}{S_y^2}$; $F = 1,38$

- при $\alpha = 0,05$; $V_1 = 24$; $V_2 = 23$; приймає значення згідно таблиць $F_{0,05} = 1,98$, тобто $F < F_{0,05}$. Отже, ми прийняли рівність генеральних дисперсій: $V_x^2 = V_y^2$. Далі $S_{x-y} = 0,09$, $V = 47$ (число ступенів свободи). У результаті можна розрахувати t -критерій:

$$t = \frac{|x - y|}{S_{x-y}}; \quad t = \frac{|6,29 - 5,24|}{0,09}; \quad \text{тоді} \quad t = 11,67,$$

якщо згідно табличних даних $t_{0,05}=2,016$, тобто $11,67 > 2,016$; $t > t_{0,05}$, таким чином можна дійти висновку про статистичну значущу відмінність значень адаптивності курсантів експериментальної ВЕ-1 і контрольної ВК-1 груп.

Визначення статистичної значущості середніх значень адаптованості одержаних у другій експериментальній групі (ВЕ-2) і результатів рівнів адаптованості курсантів до навчання у ВВНЗ порівняно з результатами контрольної групи ми проводили за такою самою схемою:

Таблиця 2.13.

Результати адаптованості курсантів у другій
експериментальній групі

Рівень адаптованості	Експериментальна група ВЕ – 2 (кількість курсантів)	Контрольна група ВК – 1 (кількість курсантів)
високий	3	2
середній	17	14
низький	5	9
Всього	25	25

Проміжні та прикінцеві результати обчислень:

- середні арифметичні: $\bar{x} = 5,88$; $\bar{y} = 5,24$;
  - дисперсії: $S_x^2 = 0,864$; $S_y^2 = 0,692$
  - F-критерій дорівнював: $F=1,63$,
- згідно табличних даних при $\alpha=0,05$ та при $V_1=24$; $V_2=24$; $F_{0,05}=1,98$; тобто зрозуміло, що $F < F_{0,05}$, якщо

$$V_x^2 = V_y^2, \text{ тоді далі } S_{\bar{x}-\bar{y}}^2 = 0,09 \text{ при } V=48;$$

- t- критерій в нашому випадку дорівнює: $t = \frac{|5,88 - 5,24|}{0,09}$; $t = 7,11$;

тоді знайдене в таблиці критичне значення $t_{0,05} = 2,016$,

тобто $t > t_{0,05}$, що свідчить про статистичну відмінність середніх значень у другій експериментальній групі порівняно з середніми значеннями контрольної групи.

Для визначення значущості середніх значень адаптованості курсантів у третій експериментальній групі ми проводили розрахунки аналогічно за схемою: використали результати адаптованості курсантів у ВЕ-3 та ВК-1, за допомогою даних, поданих у таблицях 2.9, 2.14 зробили необхідні обчислення.

Таблиця 2.14.

Результати адаптованості курсантів у третій
експериментальній групі

Рівень адаптованості	Експериментальна група ВЕ – 3 (кількість курсантів)	Контрольна група ВК – 1 (кількість курсантів)
високий	7	2
середній	15	14
низький	3	9
Всього	25	25

Були одержані для ВЕ-3 такі проміжні та прикінцеві результати:

- середні арифметичні: $\bar{x} = 5,64$; $\bar{y} = 5,25$;
- дисперсії: $S_x^2 = 0,795$; $S_y^2 = 0,692$; таким чином значення генеральної дисперсії дорівнювало: $S_{x-y} = 0,064$ при $V = 48$;
- F – критерій дорівнював: $F = 1,152$;
- якщо враховувати, що $S_{x-y} = 0,064$; а $V = 48$, тоді ;
- t – критерій приймав значення: $t = \frac{|5,64 - 5,24|}{0,064}$, $t = 6,25$

У математичній статистиці використовують таблиці розподілу Стюдента (див. Додаток Е-1), в яких наводять критичні значення при визначеному рівні значущості 0,05, наводяться критичні значення $t_{0,05}$ - критерію: якщо з таблиць $t_{0,05} = 2,016$, тоді $t > t_{0,05}$, що також підтверджує другу гіпотезу про те, що відмінності в результатах адаптованості курсантів експериментальної ВЕ-3 та контрольної груп статистично значущі і це можна пояснити ефективністю впровадження педагогічної умови, а не лише випадковістю одержаних результатів.

Таку саму процедуру ми виконали стосовно четвертої експериментальної групи ВЕ-4 для визначення значущості середніх значень адаптованості порівняно з контрольною ВК-1, за даними таблиць 2.9 і 2.15.

Таблиця 2.15.

Результати адаптованості курсантів у четвертій
експериментальній групі

Рівень адаптованості	Експериментальна група ВЕ – 4 (кількість курсантів)	Контрольна група ВК – 1 (кількість курсантів)
високий	4	2
середній	14	14
низький	6	9
Всього	24	25

Проміжні та прикінцеві результати розрахунків:

- середні арифметичні: $\bar{x} = 5,92$; $\bar{y} = 5,24$;
- дисперсії: $S_x^2 = 0,840$; $S_y^2 = 0,692$; тоді $S_{x-y} = 0,06$;
- F - критерій приймає значення: $F = 1,22$; $F_{0,05} = 1,98$ при $V = 47$;

- t - критерій відповідно дорівнює: $t = 11,33$, якщо $t_{0,05} = 2,016$

таким чином $t > t_{0,05}$, тобто можна дійти висновку, про статистичну значущу відмінність середніх значень адаптивності для ВЕ-4 та ВК-1.

З метою визначення значущості одержаних середніх значень адаптованості курсантів ВВНЗ до навчання у п'ятій експериментальній групі порівняли результати експерименту в експериментальній ВЕ-5 та в контрольній ВК-1 групах курсантів згідно поданої вище таблиці 2.9. Розподіл Стюдента, застосований для оцінки генеральної середньої однієї сукупності і для перевірки гіпотез відносно генеральних середніх декількох сукупностей при малих об'ємах вибірок, дає можливість підтвердити другу гіпотезу дослідження і якщо приріст одержаних результатів статистично значущий, то педагогічні умови адаптаційного процесу ранжируються правильно.

Використовуючи дані з таблиці 2.16, було проведено необхідні математичні обчислення, при цьому використали пакет прикладних програм з математичної статистики (Додаток Е.1, Е.2).

Таблиця 2.16.

Результати адаптованості курсантів у п'ятій
експериментальній групі

Рівні адаптованості	Експериментальна група ВЕ – 5 (кількість курсантів)	Контрольна група ВК – 1 (кількість курсантів)
високий	4	2
середній	17	14
низький	4	9
Всього	24	25

Проміжні та прикінцеві результати:

- середні арифметичні: $\bar{x} = 6,16$; $\bar{y} = 5,24$;

- дисперсії: $S_x^2 = 0,949$; $S_y^2 = 0,692$; тоді $S_{x-y} = 0,101$;

- F-критерій приймає значення:

$$F = \frac{S_1^2}{S_2^2} ; F=1,38 ; F_{0,05}=1,98 ; \text{ при } V=48;$$

- t –критерій відповідно буде дорівнювати:

$$t = \frac{|\bar{x} - \bar{y}|}{S_{x-y}}; \quad t = \frac{|6,16 - 5,24|}{0,101} = 9,2 ; \quad t_{0,05} = 2,016 ; \quad t > t_{0,05}$$

Отже, можна дійти висновку про статистичну значущу відмінність значень адаптованості курсантів до навчання у військовому ВНЗ у всіх експериментальних групах порівняно з контрольною. Це дало можливість дійти висновку про статистично значущий результат проведеного дослідження: відмінності у рівні адаптованості статистично значущі і дозволяють констатувати ефективність запропонованих нами педагогічних умов адаптаційного процесу у вищому військовому навчальному закладі, що дає можливість з їх допомогою досягти більш високих результатів у навчанні та оволодінні майбутньою професією.

ВИСНОВКИ ДО 2 РОЗДІЛУ

Аналіз одержаних результатів дослідження (опитування, анкетування, тестування, спостереження, бесіди тощо) свідчить про доцільність використання діагностики всіх критеріїв адаптованості курсантів та слухачів вищих військових навчальних закладів, особливо на першому курсі навчання.

За результатами вивчення складових та особливостей адаптації в навчальних групах були визначені критерії адаптованості, а саме: дидактичний, професійний, побутовий, соціально-психологічний, суспільно-політичний, а також показники адаптованості курсантів вищих військових навчальних закладів - це вміння, які відповідають усім видам їхньої діяльності.

Була проведена діагностика рівня адаптованості курсантів, а також визначені основні принципи раціональної організації адаптаційного процесу, що відбувався під впливом специфічного військово-педагогічного середовища: гуманності і послідовності навчання, індивідуального підходу до курсантів, самостійності і свідомої творчої активності у формуванні необхідних якостей. Визначено термін, протягом якого означенні педагогічні умови адаптації курсантів стають найбільш ефективними, про що свідчать одержані нами результати, це - перший курс навчання у військовому ВНЗ.

Було визначено вплив різних факторів на адаптацію курсантів до навчання у вищому військовому навчальному закладі, найбільш вагомими групами факторів є: особливості вищих військових навчальних закладів і індивідуальний розвиток особистості, кожен з цих груп називали відповідно по 40% респондентів. Серед вагомих факторів було визначено: індивідуальна здатність до навчання (23%); професійна придатність (17%); постійна бойова готовність (12%); мотивація (10%); закритий тип ВВНЗ (9%); мікроклімат у групі (7%) і т. ін. Отже, процес адаптації курсантів до

навчання у вищих військових навчальних закладах відбувався під впливом факторів індивідуальних властивостей курсанта і специфічних особливостей військового ВНЗ, саме тому адаптаційний процес відбувається у кожного курсанта індивідуально і залежить від специфіки навчального закладу. У деяких курсантів з низьким рівнем адаптованості адаптаційний період відбувається довше, ніж два семестри (тобто він продовжується і на другому курсі навчання, тому для них необхідний особистісно-орієнтований підхід з боку вихователів і спеціалістів психологів). Дані діагностувального експерименту засвідчили, що визначений початковий рівень адаптованості курсантів усіх груп виявився майже однаковим і складав, у середньому, 4,5 балів, що відповідає низькому рівню адаптованості.

Згідно результатів діагностики, що була проведена на початку формувального експерименту, найнижчі показники адаптованості курсанти виявили за першим дидактичним і другим - професійним критеріями адаптованості, це спрямувало наше дослідження саме в цьому напрямі. На прикінцевому етапі формувального експерименту були одержані дані про значне зростання рівня адаптованості курсантів за всіма критеріями і показниками, а саме: показники за першим дидактичним критерієм в середньому (за всіма експериментальними взводами) зросли приблизно на 14,1%; за другим професійним критерієм – на 14,6%; за третім - соціально-психологічним критерієм - на 7,7%; за четвертим - побутовим критерієм – на 6,1%; за п'ятим суспільно-політичним критерієм – на 8,3%.

За результатами формувального експерименту відбулися відчутні позитивні зміни у кожному взводі: на прикінцевому етапі зростання високого рівня адаптованості було зафіксовано у всіх експериментальних взводах, що склало приблизно 6,6% (найбільший приріст 8% був зафіксований у ВЕ - 1, ВЕ - 4, ВЕ - 5); значно зросла в експериментальних групах порівняно з контрольною групою кількість курсантів з середнім рівнем адаптованості: у ВЕ-1 приріст склав 15%, у ВЕ-2 відповідно - 12%, у

BE-3 – 4%, у BE-4 – 2 % і у BE-5 – відповідно 15% від всієї кількості курсантів у взводі.

Отже, можна дійти висновку про позитивний вплив визначених педагогічних умов на весь адаптаційний процес. Водночас було виявлено, що найбільше сприяють ефективності процесу адаптації визначені педагогічні умови за дидактичним і професійним критеріями адаптованості курсантів. Загальна адаптованість курсантів в експериментальних взводах сумарно за всіма критеріями становила на прикінцевому етапі експерименту відповідно 6,7 балів (згідно дванадцятибальної системи оцінок, що відповідає середньому рівню адаптованості, який раніше курсанти досягали лише в четвертому або п'ятому семестрах).

Процес адаптації курсантів до навчання, якщо він відбувається природно без спеціальних методик та педагогічних заходів, проходить досить повільно і триває протягом двох, а іноді трьох років навчання у вищому військовому навчальному закладі, це засвідчують отримані попередні результати дослідження (відсоток курсантів з низьким рівнем адаптованості наприкінці першого курсу складав приблизно 30-35%; на другому – 20-25%; на третьому курсі – 10-15%. На думку викладачів та командирів, саме ці курсанти складають так звану “групу ризику”, а також це ті, хто погано навчаються, мають зауваження і стягнення, тому вони потребують індивідуального підходу в першу чергу.

Було зафіксовано зменшення кількості курсантів з низьким рівнем адаптованості саме на першому курсі навчання. Отже, після первинної військової підготовки у військовому ВНЗ, під час якої відбувався перший етап адаптації курсантів до навчання і початкової професійної орієнтації до військової спеціальності, вони всі починають заняття на першому курсі з метою оволодіння фундаментальними знаннями із загальнонаукових та військово-спеціальних дисциплін, що складають базову основу їхньої військової спеціалізації за обраною спеціальністю (згідно розробленої структурно-функціональної моделі процесу адаптації у вищих військових

навчальних закладах). Якщо вже на першому курсі навчання у військовому ВНЗ кількість таких курсантів буде значно меншою, то процес адаптації буде проходити в більш короткий термін і з меншими ускладненнями, а найголовніше, процес адаптації для курсантів з високим і середнім рівнями адаптованості, які ми вважаємо достатніми для курсантів першого курсу, буде майже завершеним і такі курсанти з достатнім рівнем адаптованості будуть ефективніше навчатися в умовах військового ВНЗ та потім, маючи добру базу з фундаментальних дисциплін, займатися в подальшому поглибленою військовою спеціалізацією.

Проведене дослідження показало, що при комплексному і систематичному застосуванні визначених педагогічних умов саме на першому курсі навчання у вищому військовому навчальному закладі відбувається загальне підвищення не тільки рівня адаптованості тих, хто навчається, а й значне зростання якості і ефективності навчання, про що свідчать результати сесій.

Для перевірки одержаних даних формувального експерименту була проведена статистична обробка даних із застосуванням t-критерію Стьюдента, яка дозволила визначити, що відмінність у рівні адаптованості в контрольному і експериментальних взводах є статистично значущою, що дозволяє констатувати ефективність запропонованих нами педагогічних умов адаптаційного процесу. Застосований нами в процесі дослідження математично-статистичний аналіз дозволив визначити вплив кожної з визначених педагогічних умов на адаптаційний процес у вищих військових навчальних закладах; найкращі результати були одержані у випадку комплексного застосування всіх означених педагогічних умов, що дає можливість у подальшому досягти більш високих результатів у навчанні та оволодінні майбутньою професією.

Отже, можна виявити таку тенденцію зростання адаптованості до навчання у курсантів: чим більше забезпечується спадкоємність і послідовність у підготовці майбутніх спеціалістів, чим краще організоване

позитивне спілкування у курсантських групах і надається допомога молодшими офіцерами та старшими курсантам, а також застосовується взаємне навчання з іншими формами активного навчання при обов'язковому визначенні рівня адаптованості, тим більш оптимальним і в більш короткий термін буде проходити адаптаційний процес у вищому військовому навчальному закладі та вище буде ефективність навчання курсантів.

ВИСНОВКИ

У дисертації вперше досліджено проблему адаптації до навчання курсантів вищих військових навчальних закладів в умовах стандартизації і реформування вищої військової освіти. Розроблено і науково обґрунтовано шляхи і засоби формування адаптованості курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах, розроблено методику її діагностування.

Систему військової освіти можна представити згідно концептуальних положень розбудови національної системи освіти та Державної програми реформування Збройних Сил України, як сукупність взаємопов'язаних складових, що функціонує в певному соціокультурному середовищі відповідно до притаманних закономірностей та принципів з метою ефективної підготовки військових фахівців та зміцнення бойової готовності Збройних Сил України. Одним з резервів підвищення ефективності підготовки майбутніх військових спеціалістів є оптимізація адаптації курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах, отже від її успішності залежить якість знань, умінь, навичок та загальної професійної спрямованості майбутнього військового фахівця.

За аналізом психолого-педагогічної літератури, стану вивченості феномену явища адаптації у психолого-педагогічній літературі, адаптація є багатокомпонентним явищем, що вивчається різноманітними галузями наукових знань, в яких було показано, що адаптаційні проблеми різноманітні і існують у різних сферах людської діяльності, тому виникає необхідність у позитивній педагогічній корекції цього процесу з боку педагогічного середовища, від якого залежать види, фактори, етапи та одержані результати.

Педагогічна діяльність в умовах вищого військового навчального закладу має специфічний характер і специфічні ознаки, що характерні також для багатьох ВНЗ закритого типу. Серед них можна виділити такі, що притаманні тільки вищому військовому навчальному закладу:

- обов'язкове виконання вимог військових Статутів, в яких регламентовано всі дії військовослужбовців;
- існування військових ліцеїв та ліцеїв з посиленою військово-фізичною підготовкою, в яких відбувається попередня адаптація тих, хто надалі навчається у військових ВНЗ;
- планування і проведення на першому профорієнтаційному етапі адаптації у ВВНЗ курсу первинної військової підготовки для курсантів;
- цілодобово регламентований військовий режим вищого військового навчального закладу на протязі всіх років навчання;
- різновіковий склад курсантських груп з різною професійною мотивацією та різними загальноосвітніми рівнями підготовки тощо.

Адаптація курсантів до навчання у вищому військовому навчальному закладі – це складний багатофакторний, взаємопов'язаний, поетапний педагогічний процес подолання труднощів та поступового входження до сфери виконання професійних обов'язків, і як результат формування їхньої адаптаційної і професійної усталеності.

Адаптація до умов навчання військового вищого навчального закладу є не тільки метою, а і засобом для здійснення головного завдання – формування професійних і особистих якостей майбутнього військового спеціаліста. Оскільки ВВНЗ не тільки специфічне, а й тимчасове середовище, в якому реалізується функція військово-професійного формування особистості, процес адаптації до навчально-виховного процесу тих, хто навчається, можна і необхідно розглядати як процес адаптації у широкому розумінні цього слова – адаптація до виконання обов'язків майбутньої професійної діяльності.

Послідовно виконуючи завдання дослідження, було вивчено думку командирів, викладачів та курсантів ВВНЗ, про труднощі, фактори, етапи і умови проходження адаптаційного процесу, а також про доцільність усунення цих труднощів шляхом впровадження спеціальних педагогічних умов, що будуть оптимізувати процес входження молодшої людини в нове

соціальне середовище. У процесі дослідження було виявлено, які труднощі, що виникають перед курсантами під час їхньої адаптації до нового середовища навчання, відрізняються від труднощів, що існують для студентів ВНЗ, їх умовно можна розподілити на п'ять груп: дидактичні, професійні, побутові, соціально-психологічні, суспільно-політичні. Найбільшу вагу серед них для курсантів першу курсу навчання мали дидактичні і професійні труднощі, тому дослідження, в першу чергу, було спрямовано саме на їх усунення і полегшення.

Аналіз результатів дисертаційної роботи свідчить про доцільність використання запропонованої нами комплексної методики дослідження адаптованості курсантів військових ВНЗ, складовими якої є: питальник “Адаптивність” МЛО-АМ; діагностика міжособистих відносин за методикою Т.Лірі; тести за методикою Томаса для визначення типу поведінки особистості у групі - ТПОГ; тести ТПОКС для визначення типової поведінки особистості в конфліктній ситуації; тест “Прогноз”, що показує стан нервово-психологічної готовності особистості до екстремальних ситуацій та соціометрія. Згідно наших рекомендацій навчальному і виховним відділам ВВНЗ діагностика рівня адаптаційних здібностей курсантів проводилась один раз у семестр, одержані дані використовувались для визначення курсантів “групи ризику”, яка потребує індивідуальної роботи з психологами та вихователями, особливо перед несенням курсантами добових нарядів та караульної служби у військовому ВНЗ.

Також було визначено критерії і показники адаптованості, це дозволило діагностувати та експериментально підтвердити, що адаптаційний процес відбувається у всіх видах діяльності курсантів військового ВНЗ: дидактичному, професійному, соціально-психологічному, побутовому та суспільно-політичному. Експериментальне дослідження проводилось у два етапи: діагностувальному та формувальному. Результати діагностики на початку формувального експерименту підтвердили попередні дані загального зрізу рівня адаптованості курсантів, що на початку навчання

сумарний середній рівень загальної адаптованості курсантів та слухачів у контрольному та експериментальних взводах був, у середньому, приблизно однаковим і складав 4,5 бали, що відповідає низькому рівню адаптованості.

Педагогічні умови – це такі обставини, за яких компоненти цілісного педагогічного процесу професійної підготовки фахівців опосередковується активністю особистості або групи людей. Було визначено педагогічні умови професійної підготовки майбутніх військових спеціалістів та досліджено їх вплив на хід адаптаційного процесу у військовому ВНЗ. Результати проведеного теоретичного аналізу і дослідно-експериментальної перевірки підтвердили гіпотезу про те, що адаптація курсантів до навчання у військовому ВНЗ буде відбуватись ефективніше при застосуванні таких педагогічних умов у навчально-виховному процесі, як:

- наступність у педагогічному комплексі військовий ліцей – ВВНЗ;
- організація позитивного спілкування в курсантських групах;
- надання допомоги старшими курсантами і молодшими офіцерами;
- застосування взаємного навчання в системі “курсант – курсант”.

У ході проведеної роботи була розроблена структурно-функціональна модель адаптації курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладів, згідно якої увесь навчально-виховний процес ВВНЗ можна розглядати як соціально-педагогічну систему, в якій можуть реалізовуватися, шляхом долаття адаптаційних труднощів, зусилля всіх суб’єктів спеціального організованого педагогічного середовища.

Специфікою роботи комплексу професійної підготовки майбутніх офіцерів Збройних Сил України як багаторівневої системи є те, що адаптаційний процес може відбуватись у різні терміни в залежності від умов його проходження, але обов’язковим буде проходження його за такими етапами, це: перший попередній етап – професійна орієнтація (в нашому випадку – школа або військовий ліцей, первинна військова підготовка у ВВНЗ); другий адаптаційний етап – базова підготовка (перший курс навчання у ВВНЗ); третій військово-професійний етап – поглиблена

спеціалізація і адаптація до майбутньої професійної діяльності (II-IV курси у ВВНЗ). В результаті проходження всього адаптаційного процесу досягається адаптація курсантів до навчання у ВВНЗ на середньому і високому рівнях, у курсантів формується адаптаційна та професійна усталеність, та найголовніше підвищується ефективність навчально-виховного процесу та якість спеціалістів для Збройних Сил України.

Успішне досягнення мети дослідження забезпечувалося, по-перше, комплексним поєднанням педагогічних умов, по-друге, проведенням діагностики, аналізом її та рекомендаціями курсантам і слухачам щодо формування і розвитку їхньої професійної адаптованості. На формувальному етапі експерименту було розроблено методичні рекомендації щодо оптимізації адаптаційного процесу для курсантів першого курсу, проведено лекційні заняття на навчально-методичних зборах інституту, конференціях і семінарах щодо питань підвищення ефективності і якості навчально-виховного процесу.

Також було визначено рівні адаптованості курсантів до навчання – того результату адаптаційного процесу, коли можна зафіксувати певний стан адаптованості: високий, середній та низький. Результати прикінцевого етапу дослідження засвідчили, що на високому рівні адаптованості знаходилося 8% курсантів та слухачів контрольної групи ВК-1; у першій експериментальній групі ВЕ-1 відповідно - 16% курсантів; у ВЕ-2 та ВЕ-3 - знаходилось 12% тих, хто адаптувався до ВВНЗ; у ВЕ-4, ВЕ-5 відповідно було - 16%, тобто, в середньому, в експериментальних групах кількість осіб з високим рівнем адаптованості склала 14,4%. На середньому рівні адаптованості в експериментальних групах на прикінцевому етапі експерименту, в середньому, стало приблизно 65% курсантів; у контрольному взводі - 56 %. На низькому рівні в контрольному взводі залишилося 36 % курсантів; в експериментальних взводах кількість курсантів та слухачів з низьким рівнем адаптованості склала 20,5%.

Важливим напрямом роботи з курсантами була активізація не тільки адаптаційного, а й усього навчального-виховного процесу з метою підвищення його ефективності, що була пов'язана із застосуванням методів активної групової взаємодії та активних методів і форм навчання – це дискусії, мозкові атаки, участь у суспільно-громадських заходах, виступи курсантів з рефератами на конференціях та семінарах тощо.

Було проведено перевірку одержаних даних формувального експерименту із застосуванням *t*-критерію Стюдента, що дозволило визначити статистичну значущість відмінності в рівнях адаптованості курсантів контрольного і експериментальних взводів.

Методика застосування комплексу педагогічних умов, що базувалась на принципах послідовності підготовки майбутніх спеціалістів, гуманності і індивідуального підходу до курсантів, самостійності та свідомій творчій активності тих, хто адаптується, може бути розповсюджена для багатьох ВНЗ закритого типу, які готують спеціалістів для силових структур (ЗСУ, МВС, СБУ тощо).

Подальшого дослідження потребують як удосконалення технології навчання, так і відповідні методики підготовки науково-педагогічних працівників до підвищення ефективності адаптації і навчально-виховного процесу у вищому військовому навчальному закладі. Напрямами подальшого дослідження даної проблеми можуть виступити: особистісно-орієнтований підхід до адаптації курсантів, які входять до “групи ризику”; формування потреби самовдосконалення у майбутніх військовослужбовців; система профорієнтації і профвідбору абітурієнтів до навчання у вищих військових навчальних закладах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августинський С.К. Комп'ютеризація навчального процесу – ефективний шлях активізації пізнавальної діяльності курсантів // Матеріали науково-методичної конференції. – Одеса: МОУ ОІСВ. – 1998. – С. 18 - 21.
2. Алексеева О.Ф. Индивидуально – психологический фактор адаптации субъекта учебной деятельности. – М.: Наука, 1995. - 23 с.
3. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. – К.: Либідь, 1998. – 436 с.
4. Алексюк А.М., Дяченко В.К. Взаємодія форм організації і методів навчання // Радянська школа – К., 1983. - №7, С. 8-14.
5. Андреева Д.А. О понятии адаптации, исследование адаптации к условиям учебы в вузе. // Человек и общество, - Л., ЛГУ, 1973, - № 13. - С. 65 – 66.
6. Андреевкова Н.В. Проблема социализации личности // Социальные исследования. - М., 1970.- № 3. - С. 38 – 53.
7. Андреев И.В., Саядян Н.М. Вуз как фактор адаптации иностранных студентов к советской действительности. – М., Изд. НИБ – ДИУ, 1987.- №3. - С. 34 – 39.
8. Андріїв Ю.В. Формування творчого стилю діяльності командира – вихователя в умовах реформування Збройних Сил: /Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01/Харк. Держ. пед. ун-т. – Харків, 1994. – 19 с.
9. Андриевская В.В., Балл Г.А., Кисарчук З.Г., Мусатов С.А. Психологические предпосылки эффективности совместной учебной работы младших школьников // Вопросы психологии. – 1985. - №4. – С.38 – 45.
10. Аникеева Н.П. Психологический климат в коллективе. – М.: Просвещение, 1989. – 223 с.
11. Антология педагогической мысли Украинской ССР / АПН СССР, сост. Н. П. Калениченко; отв. ред. Фоменко М.В. – М., Педагогика, 1988. – 635 с.
12. Артемов С.Д. Проблемы социальной адаптации молодых рабочих на

- промышленных предприятиях.// Молодежь и труд – М.: Маяк, 1970. - С.136-139.
13. Архангельский С.И., Мизинцев В.П. Качественно – количественные критерии оценки научно – познавательного процесса // Новые методы и средства обучения. – М.: Знание, 1989, - №7. - С. 3 – 42.
  14. Архангельский С.И. Вопросы измерения, анализа и оценки результатов в практике педагогических исследований. – М.: Знание, 1975. – 45 с.
  15. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирования личности. М., - 1976. – 273 с.
  16. Астахова В.И., Климова Г.П. Глобальные проблемы образования и особенности их проявления в Украине: Учебное пособие по курсу “Научные основы организации труда студентов”, - Харьков: ХГИ, “Народная Украинская Академия”, 1995. – 63 с.
  17. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление. – М.: Политиздат, 1981. – 100 с.
  18. Афонин И.Д. Теория и практика индивидуального воспитания деятельности командира подразделения в современных условиях. /Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01, - М., 1983. – 24 с.
  19. Ащепков В.Т. Профессиональная адаптация преподавателей высшей школы : Научно-методическое пособие для преподавателей. Армавир, 1989. - 128 с.
  20. Бабанский Ю.К. Интенсификация процесса обучения. – М.: Знание, 1987. - 80 с.
  21. Бабанский Ю.К. Личностный фактор оптимизации обучения // Вопросы психологии. №1. – 1984. – С. 51-57.
  22. Бабанский Ю.К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований. – М.: Педагогика, 1982. – 192 с.
  23. Барабанщиков А.В. Педагогические основы обучения советских воинов. М.: Воениздат, // Библиотека офицера, 1982. – 192 с.
  24. Барабанщиков А.В. и др. Проблемы психологии воинского коллектива,

- М., 1973. – 302 с.
25. Барабанщиков А.В. и др. Психологическая подготовка учащихся к военной службе. М.: // Сов. Педагогика, 1985. - № 1 . - С. 34-44.
  26. Барабанщиков А.В. Военная педагогика и психология. М.: Воениздат, 1986. – 240 с.
  27. Басова Н.В. Педагогика и практическая психология. Ростов на Дону: Феникс, 1999. – 416 с.
  28. Баталіна Л.В., Бостан Л.М. До запитання про концепцію освіти та виховання в системі МВС України // Концепція національного виховання студентів і шляхи її вирішення в сучасних умовах – Запоріжжя, 1995. – С. 16-19.
  29. Батурина Г.И., Байер У. Цели и критерии эффективности обучения// Сов. педагогика, №4. 1975. - С. 41-49.
  30. Белякова В.В. Контроль професійних умінь як засіб впровадження особистісно-орієнтованого навчання. // Нові технології навчання. – К.: НМЦВО, 2000. – Вип.. 28. – С. 14 – 19.
  31. Белкин П.Г. Социально-психологические факторы адаптации молодого специалиста в научном коллективе. /Автореф. дис... канд. псих. наук: 19.00.05, - М., 1985. – 23 с.
  32. Белоусов Н.А. Начальная военная подготовка учащихся. / Пед. основы/, Минск, 1985. - 156 с.
  33. Белоусов Н.А. Педагогические основы подготовки молодежи к военной службе. М., Изд-во ДОСААФ СССР, 1979. – 101 с.
  34. Белоусов Н.А. Педагогические основы подготовки учащихся средних учебных заведений к службе в Советской Армии. /Автореф. дис... доктора пед. наук: 13.00.01, - М., 1991. – 51 с.
  35. Бенедиктова А.Ф. Взаимосвязь адаптации личности студентов к вузу педагогической деятельности в школе. / Автореф. дис... канд. пед. наук: Минск, 13.00.01, Минск, 1979. – 24 с.
  36. Березин Ф.Б. Психическая и психофизическая адаптация человека. – Л. :

- Наука, 1988. - 280 с.
37. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: Высшая школа, 1995. – 335 с.
  38. Бешенцев В.Н. Развитие познавательной активности курсантов высших военных училищ. /Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01, М., 1989. – 19 с.
  39. Білоус В.С., Ватутін О.М., Смолянук В.Ф. Концептуальні засади формування змісту сучасної військово-гуманітарної освіти // К. : Проблеми освіти. – 1997. вип. 7. – С. 30 - 38.
  40. Бірюк О.В. Підготовка офіцерського складу та перспективи військової кар'єри // Матеріали міжнар. семінару “Відносини між Збройними Силами, суспільством і державою” (секція “Військова освіта та підготовка”), Київ, 22-23 червня 2000 р. - Академпрес, 2001. – С. 71-73.
  41. Биктагиров К.Л. Дидактические условия обучения, Казань, 1973. - С. 118.
  42. Богданова І.М. Модульний підхід до професійно-педагогічної підготовки вчителя. – Одеса: Маяк, 1998. - 281 с.
  43. Богданова І.М. Педагогічна інноватика: Навчальний посібник. – Одеса: ”ТЕС”, 2000. – 148 с.
  44. Большая советская энциклопедия – М., 1972. – Т.1.- 608 с.
  45. Бондарчук Е.И., Бондарчук Л.И. Основы психологии и педагогики: Курс лекций. 2-е изд. – К.: МАУП, 2001. – 168 с.
  46. Бочарнікова В.М. Стимулююча функція контролю знань, умінь і навичок студентів вищої школи / Автореф. дис. пед. наук: 13.00.01./ Черк. держ. ун-т. – К., 1999. – 20 с.
  47. Брундный В.И., Качанов А.Б. Адаптация студентов младших курсов вуза, - М., НИИВШ, 1976. – 236 с.
  48. Брудный В.И. Профессиональная и социально-психологическая адаптация студентов и молодых специалистов. – М., 1976. – 143 с.
  49. Будякина М.П., Русалинова А.А. Некоторые вопросы адаптации новичков на производстве. / В кн.: «Человек и общество», вып. 8, изд-во

- ЛГУ, 1971, - 85 с.
50. Буюва Л.П. Личность и ее социальная деятельность // Очерки методологии познания социальных явлений. - М.: Мысль, 1970. - С. 165-167.
  51. Буюва Л.П. Человек: деятельность и общение, - М.: Мысль, 1978, - 216 с.
  52. Булатова Л.А. Профессиональная адаптация студентов в процессе педагогической практики. / Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1991. - 21 с.
  53. Бутенко Н.Ю. Воспроизводство специалистов с высшим образованием. - К.: Вища школа. 1990. - 136 с.
  54. Бушурова В.Г. Социальная адаптация курсантов к условиям жизни и деятельности в вузе. / Автореф. дис... канд. псих. наук: 19.00.01. Л., ЛГУ, 1986, - 16 с.
  55. Варій М.П. Підготовка курсантів до управлінської діяльності// Військо України. - 1996. - № 7. - С.15-19.
  56. Васильєв Г.І. Педагогічні умови курсантів до навчання у вузах МВС, /Автореф. дис... канд.. пед. наук: 13.00.01., Одеса, 1997. - 24 с.
  57. Васильєв Г.І. Особливості адаптаційного процесу курсантів вузу "закритого типу" - Одеса: Вісник Одеського інституту внутрішніх справ, № 4, 1997. - С.132-137.
  58. Введение в педагогическую деятельность: Учебное пособие / А.С.Роботов, Т.В. Леонтьев, И.Г.Шапошников и др. - М.: Изд-во центр. «Академия», 2000. - 208 с.
  59. Вершинина Т.Н. Производственная адаптация рабочих кадров. // В кн. Социально-экономические проблемы труда на промышленных предприятиях. - Новосибирск: Наука, 1979. - 94 с.
  60. Військова освіта: збірник наукових статей, Київ, 2002, № 10, - 232 с.
  61. Військова освіта: збірник наукових статей, Київ, 2003, № 12, - 186 с.
  62. Военно-энциклопедический словарь, - М., 1986. - 787 с.
  63. Военная педагогика и психология / Барабанщиков А.В., Давыдов В.П. и др. - М.: Воениздат, 1986. - 240 с.

64. Воловник В.Є. Системи тестування рівня освітньо-професійної підготовки курсантів. // Науковий вісник. – Одеса: ПДПУ, 1999. – Вип.. 8-9. – С. 86 - 90.
65. Волков К.Н., Фридман Л.М. Психологическая наука – учителю. – М.: Просвещение, 1985. – 128 с.
66. Вопросы обучения и воспитания в военно-учебных заведениях / Под ред. Н.И.Шкадова. М.: Воениздат, 1976. – 525 с.
67. Волженцев А.П. Взаимное обучение – составная часть процесса обучения. // Совершенствование учебно-воспитательного процесса в школе и педвузе (Тезисы научно-практ. конф. «Педвуз и проблемы современной общеобразовательной школы»)– Кривой Рог, Изд-во КГПИ, 1990, - С.178-180.
68. Всесвятский В.В. Системный подход к биологическому образованию в средней школе. / Кн. для учителей. – М.: Просвещение, 1985. – 142 с.
69. Гальперин А.М. Формирование положительной мотивации военной мотивации военной подготовки у студентов вузов./ Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. Минск, 1990. – 21 с.
70. Гласс Дж., Стенли Дж. Статистические методы в педагогике и психологии: Перевод с англ. – М.: Прогресс, 1976. – 495 с.
71. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 302 с.
72. Горліченко М.Г. Фактори адаптації курсантів військового вузу. // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету . (Зб. наук. пр.) – Одеса: ПДПУ ім. К.Д.Ушинського, 2001. – Вип. 3-4. – С. 147 – 151.
73. Горліченко М.Г. До проблеми адаптації курсантів військового ВНЗ. // Наука і освіта: Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. – Одеса, 2001. - № 2-3. – С. 12-15.
74. Горліченко М.Г. Особливості адаптаційного процесу курсантів військового вузу. // Наукові записки. Вінницький ДПУ. – Вінниця, 2000. –

Вип. 3. - С. 22 - 24.

75. Горліченко М.Г. Структурно-функціональна модель процесу адаптації курсантів військового ВНЗ. // Наука і освіта: Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. – Одеса, 2004. - № 2, С. 45-49.
76. Горліченко М.Г. Реалізація педагогічних умов адаптації курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах //Наука і освіта: Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. – Одеса, 2004. - № 4-5, С.118-121.
77. Горліченко М.Г. Методика впровадження педагогічних умов адаптації курсантів до навчання у вищих військових навчальних закладах/ Навчально-методичний посібник. – Одеса, МОУ ОІСВ, 2004. – 82 с.
78. Горліченко М.Г., Шевченко С.В. Деякі тенденції в розвитку сучасних поглядів на формування моделей спеціаліста. // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім.. К.Д.Ушинського.(Зб. наук. пр.) – Одеса: ПДПУ ім.. К.Д.Ушинського, 1999. – Вип.. 8-9. - С. 99 - 104.
79. Горліченко М.Г. Особистісно-орієнтований підхід до організації процесу адаптації курсантів військового навчального закладу. // Матеріали міжнар. науково-практ. конф., Кривий Ріг, 2001. С. 94 – 98.
80. Горліченко М.Г. Педагогічні умови адаптації курсантів до навчання у військових ВНЗ // Матеріали міжнар. науково-практ. конф., Одеса, 2004. С.134 – 137.
81. Горліченко М.Г., Ройлян В.О., Шлапак В.О., Шевченко С.В. Основні напрями підвищення якості освітніх технологій // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім.. К.Д.Ушинського. (Зб. наук. пр.) – Одеса: ПДПУ ім.. К.Д.Ушинського, 2003. – Вип.. 9-10. - С. 32 - 38.
82. Горшков М.К. Как провести социологическое исследование. М.: 1990.— 194 с.

83. Готтсданкер Р. Основы психологического эксперимента: Учебное пособие: Перевод с англ. – М.: МГУ, 1982. – 463 с.
84. Григорьев А.Н. Воспитание ответственности за выполнение воинского долга у курсантов военных училищ./ Автореф. дис... канд. пед. наук.: 10.00.01. -М., ВПА, 1990. – 24 с.
85. Гриньков В.В. Шляхи та умови підвищення педагогічної творчості викладачів вищих військових навчальних закладів. / Автореф. дис... канд. пед. наук: 20.02.02. Академія прикорд. військ України ім. Б.Хмельницького, - Хмельницький, 1999. – 17 с.
86. Грязнов І.О. Вплив мікросередовища на моральне виховання курсантів: Збірник наукових праць. – Хмельницький: Вид-во Національної Академії ПВУ, 2002, - № 20 – ч. II, С. 101-105.
87. Гусинский Э.Н., Турчанинова Ю.И. Введение в философию образования. – М.: Логос, 2001. – 224 с.
88. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. – М., 1986. – 240 с.
89. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении: Логико-психологические проблемы построения учебных предметов. – М.: Педагогика, 1972. – 423 с.
90. Давыдов Г.А. Психологические проблемы повышения эффективности обучения курсантов военных училищ./ Дис.. канд. психол. наук: 19.00.11. – М., 1975. - 195 с.
91. Дарвин Чарльз, Сочинения /Под редакцией акад. В.Н.Сукачева, М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1951-59, т.1. - 884 с.
92. Державна національна програма “Освіта, Україна ХХІ століття”. – К.: Райдуга, 2000. – 61 с.
93. Долженко О.В., Шатуновский В.Л. Современные методы и технология обучения в техническом ВУЗе: Метод. Пособие. – М.: Высшая школа, 1990. – 191 с.
94. Долинский Г.Д. Особенности профессиональной адаптации в трудовом коллективе // Очерки методологии познания социальных явлений. К., 1977. – С. 15-18.

95. Донцов А.И. Проблемы групповой сплоченности. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 128 с.
96. Донцов А.И. Психология коллектива: методологические проблемы исследования. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 208 с.
97. Дроздов В.О., Дроздов М.О., Горліченко М.Г., Шевченко С.В. Деякі аспекти впровадження модульно-рейтингової системи навчання і тестового контролю на кафедрі фізики і хімії ОІСВ // Мат. міжвуз. науково-метод. конф. – Одеса, ОІСВ. 2002. – С. 35 - 47.
98. Дроздов В.О., Дроздов М.О., Зборовська І.А., Горліченко М.Г. Логіка і методологія викладання фундаментальних дисциплін, як фактор духовного росту і стимулювання пізнавального хисту у навчанні військових фахівців // Мат. міжвуз. науково-метод. конф. – Одеса, ОІСВ. 2000. – С. 56 – 59.
99. Дружинин В.Н. Психология общих способностей. – СПб.: «Питер», 1999. – 368 с.
100. Дудченко В.А. Военная педагогика и психология. Ч.2. – Одесса, ОІСВ, 1995. – 108 с.
101. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.П. Психологические проблемы готовности к деятельности. – Минск, : Изд-во БГУ, 1976. – 176 с.
102. Дьяченко М.И. Психологический анализ боевой деятельности советских воинов. / Автореф. дис...канд. пед. наук: - М., 1974. – С. 2-18.
103. Дьяченко М.И., Осипенков Е.Ф., Мерзляк Л.Е. Психолого-педагогические основы деятельности командира. – М.: Воениздат, 1977. – 295 с.
104. Дьяченко М.И. Психология высшей военной школы. – М.: ВПА, 1983. – 172 с.
105. Жиленко Н.В. Педагогические условия совершенствования профессиональной подготовки в высшем военно-учебном заведении. /Дис... канд. пед наук : 13.00.01. – К., 1993. – 151 с.
106. Злобина Е.Г. Общение как фактор развития личности. – К.: Наукова думка, 1981. – 115 с.

107. Золотов А.С. О подготовке офицерских кадров Сухопутных войск к управленческой деятельности // Военная мысль, 1998. № 2. С. 35 – 39.
108. Егорова Л.Г. Факторы адаптации студентов к учебно-воспитательному процессу технического вуза / Автореф. дис... канд. пед. наук. 13.00.01. – Л., 1978. – 22 с.
109. Егорова Л.Г., Ширяева И.В. Методические указания по социальной и профессиональной адаптации студентов в техническом вузе. Казань, 1983. - 19 с.
110. Егоров Л.Г. Социальная адаптация молодежи в социалистическом воинском коллективе./ Автореф. дис. канд. фил. наук. М., 1975. - 20 с.
111. Иванова Н.И., Черемнов А.В. О профессиональной адаптации курсантов «Проблемы педагогики высшей школы о мерах по дальнейшему совершенствованию высшего образования, - М., 1973. - С. 171.
112. Иванова О.В. Соціально-психологічна адаптація курсантів у вищому закладі освіти МВС як етап професійного становлення майбутніх співробітників пенітенціарної системи./ Автореф. дис... канд.. псих. наук: 19.00.06.- К., 1999. – 17 с.
113. Изотова Е.Ф. Психолого-педагогические факторы учебной успешности иностранных студентов./ Автореф. дис... канд. пед. наук:13.00.01.- М. 1987. – 21 с.
114. Казначеев В.П. Адаптация и конституция человека. – Новосибирск: Наука Сиб. отд-ние, 1986. – 118 с.
115. Казначеев В.П. Современные аспекты адаптации. – Новосибирск, 1980. – 191 с.
116. Казьмирчук С.О. Оптимізація соціально-психологічної адаптації випускників Академії прикордонних військ України. /Автореферат дис... канд.. псих. наук: 20.02.02. Хмельницький, 1999 . – 18 с.
117. Калайков И.Д. Цивилизация и адаптация. – М.: Прогресс. 1984. –240 с.
118. Кантор И.М. Понятийно-терминологическая система педагогики. - М.: Педагогика, 1980. – 157 с.

119. Каратай П.Ф., Паламарчук В.І. Філософія: методологічні проблеми військової теорії і практики. – Одеса, МОУ ОІСВ, 1997. – 40 с.
120. Кирсанов А.А. Индивидуализация учебной деятельности как педагогическая проблема. Казань. 1980. - 167 с.
121. Клачко В.М. Формування мотивації учбової діяльності у курсантів вищих військових навчальних закладів. / Автореф. дис... пед. наук: 20.02.02. / Академія прикордонних військ ім. Б.Хмельницького. – Хмельницький, 1999. – 18 с.
122. Ковальчук В.В., Мойсєєв Л.М., Яцій О.М. Основи наукових досліджень. Навч. посібник під загальною редакцією Мойсєєва Л.М., 2001. – 217 с.
123. Колодий І.С. Формування морально-бойових якостей у воїнів ЗСУ. / Автореферат дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Київський ун-т Т.Шевченко. – К., 1998. – 15 с.
124. Колпаков М.Г. Эндокринные механизмы регуляции процессов адаптации. – Новосибирск, НГУ, 1975. – 109 с.
125. Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения . В 2-х т. / Под ред. А.И.Пискунова и др. – М.: Педагогика, 1982 . т. 1. – 656 с.
126. Кон И.С. Личность в философии и социологии. Философская энциклопедия. – т. 3, - М., 1964. – С. 196 - 197.
127. Кон. И.С. Социология личности. – М.: Политиздат, 1967. – 383 с.
128. Коноплев В.В. Психологическая адаптация курсантов вузов МВД к деятельности подразделений криминальной милиции. / Дис... канд. психол. наук: 19.00.06. – К., 1999. – 217 с.
129. Корнещук В.В. Взаємне навчання курсантів як засіб підвищення ефективності навчального процесу. /Автореферат дис... канд.. пед. наук: 13.00.01. Одеса, 1998. – 19 с.
130. Корнещук В.В. Взаємне навчання курсантів як педагогічна проблема. // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – Одеса: Вид-во ОІСВ. – 1977. № 3. – С. 112 – 115.

131. Кремень В.Г. Філософія освіти ХХІ століття. // Педагогіка і психологія, “Педагогічна преса”, - К., 2003. С. 8 – 11.
132. Кряжева И.К., Зотова О.И., Некоторые аспекты социально-психологической адаптации личности. // Психологические механизмы регуляции поведения. – М.: Наука, 1979. – С. 220 - 231.
133. Кряжева И.К. Социально-психологические факторы адаптированности личности. /Автореферат дис канд псих. наук. – М., 1980. – 24 с.
134. Кряжева И.К. Включение личности в трудовой процесс и эмоциональное самочувствие как критерий адаптивности рабочего. М., Наука, 1974. С. 2-18.
135. Кубіцький С.О. Система оцінювання готовності майбутніх офіцерів до професійної діяльності. / Автореф. дис... канд.. пед. наук : 13.00.04. / Центр ін-т післядипломної пед. освіти АПН України. – К., 2001. – 20 с.
136. Кудін В.О. Освіта США та Японії: методичний посібник. К.: ІЗМН., 1996. – 56 с.
137. Кудрявцев Т.В. Психолого-педагогические проблемы высшей школы. // Вопросы психологии – 1981. - № 2. – С. 20 – 30.
138. Кузьмина Р.А., Русалинова А.А. Влияние индивидуально-психологической особенности личности на производственную адаптацию выпускников ПТУ // Психология личности и малых групп. – Л., ЛГУ, 1977, С. 88 - 92.
139. Курлянд З.Н. Професійна усталеність вчителя – основа його педагогічної майстерності: учбовий посібник. – Одеса, ПДПУ, 1995. – 160 с.
140. Кучмістова О.Ф., Шуміло Т.В. Реферативні роботи з проблемних питань – важливий метод самостійної підготовки слухачів до практичних занять, К., збірник наукових праць ”Військова освіта”, № 10. 2002. – 232 с.
141. Кэнфилд Джек, Сиконе Фрэнк. 101 совет о том, как повысить самооценку и чувство ответственности у школьников. Пер. с англ. – М. 1997. – 360 с.
142. Кывыряк А.А. Методы исследования в профессиональной педагогике.

- Таллин: Валгус, 1980. – 334 с.
143. Левина И.А. Профессиональная деятельность учителя по формированию познавательной самостоятельности подростков средствами моделирования / Дис... канд. пед. наук: 13.00.04. – Одесса, ПДПУ, 2001. – 283 с.
  144. Лекції з педагогіки / Богданова І.М., Дідусь Н.І. Кавалерова Н.А., Курлянд З.Н., Хмелюк Р.І., Яцій О.М. – Одеса, ПДПУ, 1999. – 191 с .
  145. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М.: Педагогика, 1981. – 185 с.
  146. Лігоцький А.О. Методичні аспекти різнорівневої підготовки фахівців: Монографія – К.: Наукова думка, 1996. – 162 с.
  147. Лігоцький А.О. Проектування освітніх систем: методичні рекомендації. – К., 1994. – 50 с.
  148. Липатов І.І. Особливості психологічної адаптації військовослужбовців до бойової діяльності. /Автореф. дис... канд.. психол. Наук: 19.00.01. Харків, 1996. – 24 с.
  149. Лузан П.Г. Методичні аспекти формування пізнавальної активності студентів на лекції // Проблеми освіти. – К.: НМЦВО МОНУ, 2000. – Вип. 22. – С. 202-209.
  150. Лукьянец А.А. Педагогические основы подготовки курсантов военных училищ к работе по укреплению воинской дисциплины в подразделениях/ Автореф. дис...канд. пед. наук: 13.00.01. – М., 1990. – 21 с.
  151. Лусс Э.Я. Педагогика высшей школы. – Харьков : МОУ ХВУ, 1993. – 351 с.
  152. Мадорская С.М. Проблемы социальной адаптации студентов к учебному процессу. /Дис... канд. филос. наук . – Минск, 1986. – 247 с.
  153. Мазак Э.Н. Маргулис Е.Д. Педагогические сценарии обучающих программ // Программированное обучение. – К., 1991. Вип. 28. – С. 13 – 20.
  154. Макаренко Н.В. Теоретические основы и методики профессионального психодиагностического отбора военных специалистов./ НИИ проблем

- военной медицины. Украинская военно-медицинская Академия. – К., 1996. – 85 с.
155. Маригодов В.К., Слободянюк А.А., Козаков Г.О. освітня система як технологічний комплекс // Нові технології навчання. – К.: НМЦВО, 2000. – Вип.. 27. С. 37 – 42.
  156. Маркова А.К., Матис Т.А. Орлов А.Б. Формирование мотивации обучения. – М.: Прогресс. 1990. – 192 с.
  157. Марчук Є.К. Актуальні проблеми військової реформи в Україні // Реформування Збройних Сил України: пріоритети, передумови та перспективи. – К., 2001. – С. 17 – 19.
  158. Медведев Г.П., Рубин В.Г., Колесников Ю.С. Адаптация – важная проблема педагогики высшей школы, Сов. педагогика, 1969. - № 3, С. 64-71.
  159. Милославова И.А. Понятие и структура социальной адаптации. / Дис... канд. филос. наук. - Л., - 1974. – 182 с.
  160. Миквабия Э.Г. Педагогические условия адаптации студентов младших курсов к обучению в техническом вузе. /Автореф. дис... канд. пед. наук, - К. 1985. – 23 с.
  161. Миллер Дж. Магическое число семь, плюс или минус два. /Инженерная психология. – М., 1964. – 147 с.
  162. Милославова И.А. Понятие и структура социальной адаптации. / Дис... канд. филос. наук.. – Л.. – 1974. – 182 с.
  163. Моисеев В.Г. формирование у курсантов высших военно-морских училищ готовности к педагогической деятельности./ Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – М., 1991. – 24 с.
  164. Мороз А.Г. Адаптация молодого учителя к условиям учебно-воспитательного процесса школы: Метод. Рекомендации. – К.: КГПИ, 1985. – 51 с.
  165. Мороз А.Г. Профессиональная адаптация выпускников педагогического ВУЗа: Дис... д-ра пед. Наук: - К., 1984. – 403 с.
  166. Мороз А.Г. Профессиональная адаптация молодого учителя. – К.:

- КГПИ, 1980. – 96 с.
167. Назаров О.А. Динамика первичной психологической адаптации к условиям учебы и службы в учебных заведениях МВД Украины. / Дис... канд. психол. наук: 19.00.01. – Харьков, 2000. – 181 с.
  168. Налчаджан А.А. Социально–психологическая адаптация личности. АН Арм.ССР. Институт философии и права .– Ереван: Изд – во Арм.ССР. – 1988. – 262 с.
  169. Науменко М.І., Приходьмо Ю.І. Дидактичні проблеми управління пізнавальною діяльністю слухачів. // Матеріали науково-методичної конференції. – Одеса.: МОУ ОІСВ. – 1998. – С. 11-12.
  170. Нещадим М.І., Науменко М.І. Розвиток у курсантів пізнавального інтересу в процесі навчання. //Матеріали науково-методичної конференції. – Одеса: МОУ ОІСВ. 1999. – С. 3 - 7.
  171. Нещадим М.І. Військова освіта: історія, теорія, методологія , практика : Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський ун-т”, 2003. – 852 с.
  172. Ничкало Н.Г. Проблеми сучасної дидактики // Шлях освіти. – 1997. - № 4. – С. 52 –54.
  173. Нові інформаційні технології навчання в учбових закладах України: Зб. Статей по проблемам шостої Української наук.- метод. конф. 8-10 вересня 1998 р. – Одеса, 1999. – 275 с.
  174. Нові технології навчання: науково-методичний збірник. – К.: НМЦВО, 2000. Вип.. 27. – 256 с.
  175. Обозов Н.Н. Межличностные отношения. – Л.: Изд – во ЛГУ, 1979. – 151 с.
  176. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. – К.: Лыбидь, 1990. – 191 с.
  177. Обозов Н.Н. Психологическая культура взаимных отношений. – М.: Знание, 1986. - 47 с.
  178. Олійник Т.І. Особистісні чинники оптимізації процесу підготовки

- курсантів до військово-професійної діяльності. / Автореф. дис... канд.. псих. наук.: 19.00.07. – К., 2001. – 15 с.
179. Организация воспитательной работы и морально-психологического обеспечения действий личного состава. – М.: Агентство федеральных расследований «Free Lance Bureau», 1999-2000. – С. 124.
  180. Основы педагогики высшей школы / Хмелюк Р.И., Курлянд З.Н., Богданова И.М., Дидусь Н.И., Ломонова М.Ф., Шевченко Н.А., Яцый А.М. – Одеса, ЮУГПУ, 1998. – 96 с.
  181. Основы математической статистики и ее применение. Под ред. Уреяну В.В. – М.: Статистика, 1970. – С. 28.
  182. Основы вузовской педагогики. // Под ред. Н. В. Кузьминковой – Л.,: Изд – во ЛГУ, 1972 . – 311 с.
  183. Основы математической статистики и её применение. Под ред. Уреяну В. – М.,: Статистика, 1970 – С. 28
  184. Павлов И.Б. П.С.С. Т. IV, кн. 1. – М.- Л., 1951. С. 22-23.
  185. Пиаже Жан. Избранные психологические труды. Психология интеллекта ./ Пер. с франц. – М.: Просвещение. 1969. – С. 9 -53.
  186. Педагогическая энциклопедия: В 4-х томах. – М., Сов. Энциклопедия, т. 1. 1964. – 832 с.
  187. Петровський А.В. Колектив і людина // Практикум по психології. – М.: Просвещение, 1972. – 149 с.
  188. Прихожан М.Н. Технологія педагогічної взаємодії. – К: Просвіта., 1985. – 61 с.
  189. Практическая психодиагностика / Методики и тесты / Диагностика психических состояний личности. Редактор – составитель Д.Я.Райгородский. Издательский дом «Бахрах», Самара. 1999. – 670 с.
  190. Постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.97 № 1247 «Про створення єдиної системи військової освіти».
  191. Постанова Кабінету Міністрів України від 07.08.98 № 1247 “Про розроблення державних стандартів вищої освіти”.

192. Просецкий П.А. Социально-психологические аспекты адаптации воспитанников средней школы к условиям вузовского коллектива / Известия ВГПИ, Воронеж, 1970. - С. 14 - 20.
193. Радванський І.Г. Шляхи та педагогічні умови підготовки офіцерів внутрішніх військ до управління діяльності у вищих військових навчальних закладах./ Автореф. дис...канд. пед. наук.: 20.02.02 / Академія прикордонних військ України ім. Б.Хмельницького. - Хмельницький. 2000. – 18 с.
194. Ростова Л.М. Социальная адаптация личности в коллективе. / Автореф. дис... канд. пед. наук. – Томск, 1973. – 19 с.
195. Реформа військової освіти: концепція, стан, проблеми, перспективи. – К.: МО України, 1993. – 94 с.
196. Розов В.І. Психологічний аналіз адаптивності в екстремальних умовах./ Автореф. дис... канд.. психол. наук: 19.00.01. – К., 1993. – 20 с.
197. Розанцев О.О. Шляхи удосконалення попереднього планування підготовки військових спеціалістів // Науково-методичний збірник №12. – Одеса: ОАБА, 2000. – С. 128 - 130.
198. Ройлян В.О. Формування професійних якостей майбутніх фахівців сухопутних військ в умовах реформування вищої військової освіти / Автореф. дис... канд.. пед. наук: 13.00.04. – Одеса, 2004. – 23 с.
199. Ройлян В.О. Підготовка викладачі військового закладу освіти до формування професійних якостей майбутніх фахівців сухопутних військ ЗСУ: навчально-методичний посібник, Одеса, 2004. – 128 с.
200. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.
201. Савченко Е.П. Дидактическая адаптация выпускника педагогического вуза./ Дис... канд. пед. наук. (на материалах обучающей деятельности молодых учителей иностранных языков). – К., 1983. – 148 с.
202. Сборник методик для диагностики педагогических способностей, умений, качеств, интересов личности, психических состояний / И.М.Богданова, Н.И.Дидусь, Ф.И.Казанджи и др. – Одесса: ОГПИ, 1991. –

142 с.

203. Сафронов В.П. Влияние индивидуально-психологических факторов на адаптацию курсантов и слушателей к условиям обучения./ Автореф. дис... канд. психол. наук. – Уфа. 1990. – 19 с.
204. Сердюк Ю.І. Педагогічні умови вдосконалення військово-педагогічної підготовки командирів підрозділів. / Автореф. дис... канд. пед. наук: 20.02.02./ Академія прикордонних військ ім. Б.Хмельницького. – Хмельницький. 1997. – 18 с.
205. Селье. Г. Стресс без дистресса. / Общ. ред. Е.М.Крепса, предисловие Ю.М.Саарма. – М.: Прогресс, 1982. – 128 с.
206. Сімак А.Д., Артюр С.Ф. На шляху до загальноєвропейського стандарту професійної освіти // К.: проблеми освіти. – 1997. вип. 7. – С. 44- 49.
207. Синьов В.М., Пометун О.І., Кривіша В.І., Супрун М.О. Основи теорії виховання: Навчальний посібник. – К., 2000. – 140 с.
208. Синьов В.М. Науково-педагогічні проблеми розвитку відомчої професійної освіти // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К.-2001.- № 6. – С. 34 – 35.
209. Советская военная энциклопедия: в 8-ми томах, 2-е изд-е. Т. 1-Н: Воениздат. 1990. – 543 с.
210. Солоницын В.Я. Становление молодого военного преподавателя военного училища. / Автореф. дис. Канд. пед. наук. – М.: ВПА, 1982. – 20 с.
211. Спірін О.М. Модульна система та рейтинговий контроль знань під час вивчення основ штучного інтелекту // Нові технології навчання. – К.: НМЦВО, 2000. – Вип.. 28. – С. 43 –56 .
212. Стасюк В.Д. Педагогічні умови професійної підготовки майбутніх економістів у комплексі “Школа – вищий заклад освіти”. / Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04. – Одеса. 2003. – 20 с.
213. Степанова Т.А. Организационно-педагогические условия социальной адаптации учащихся профессиональных училищ. / Автореф. дис... доктора пед. наук. – Ярославль, 1995. – 28 с.

214. Стоунс Э. Психопедагогика / Пер. с англ. – М.: Педагогика, 1984. – 470 с.
215. Талалаєв В.А. Модульно-рейтингова система вивчення навчальних дисциплін: методичний посібник. – Полтава: МОУ КВІУЗ, 1999. – 31 с.
216. Таранов Е.В. Адаптация молодого рабочего на промышленном предприятии. / В кн. «Проблемы психологии личности». – М.: Наука. 1982. – С. 58-64.
217. Тарас А.Е., Заруцкий Ф.Д. Подготовка разведчика: система спецназа ГРУ. – МН.: Харвест, 2000. - 608 с.
218. Темко Г.Н. Виховна робота в Збройних Силах України: історія і сучасність. – К.: Варта, 1996. – 146 с.
219. Терещенко А.Г. Психолого-педагогические аспекты адаптации иностранных студентов в советских вузах (на примере монгольских студентов). / Автореф. дис... канд. психол. наук. Иркутск, 1987. – 18 с.
220. Троц А.С. Характеристика рівнів самореалізації курсантів у зв'язку з їх навчально-пізнавальною активністю // Актуальні проблеми психології. К.: КПІ, 2001. С. 88 - 91.
221. Философские проблемы теории адаптации. Под ред. Г.И.Царегородского. – М.: Мысль, 1975. – 276 с.
222. Філософський словник. / За ред. В.І.Шинкарука. 2-е вид., - К.: Гол. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
223. Удовиця О.Ф. Педагогічні основи прогнозування підготовки військових фахівців в умовах вищих навчальних закладів. / Дис... канд.. пед. наук: 13.00.04. – К., 2001. – 191 с.
224. Український радянський енциклопедичний словник. Київ, 1987. т.3., II вид. с. 27 - 732 с.
225. Унт Инге Э. Индивидуализация и дифференциация обучения. – М.: Педагогика, 1990. – 192 с.
226. Хмелюк Р.И. Профотбор и первоначальная подготовка студентов педагогических институтов. // Дис... д-ра пед. наук. – Л., 1973. – 513 с.

227. Хорєв І.О. Педагогічні основи підвищення ефективності військової підготовки студентів у вищих закладах освіти. /Автореф. дис... канд.. пед. наук 20.02.02. – К., 1998. – 19 с.
228. Хорошко В.М. Основы организации процесса адаптации студентов к условиям ВУЗа. / Автореф. дис... канд. пед. наук. – М., 1979. - 17 с.
229. Чернявская Т.П. Дидактическая адаптация иностранных студентов к советскому ВУЗу. / Автореф. дис...канд. пед. наук. – Одесса. 1991. – 18 с.
230. Чернявський В.А. Удосконалення системи підготовки офіцерських кадрів для прикордонних військ України. / Автореф. дис... канд.. пед. наук: 20.01.06./ Академія прикордонних військ ім. Б.Хмельницького. – Хмельницький, 1998. – 17 с.
231. Шарко П.Я. Межличностное общение как фактор познавательной активности курсанта высшего военного учебного заведения./ Автореф. дис...канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1985. – 19 с.
232. Шилов М.П. Теоретичні основи методів навчання в вищій військовій школі. /Автореф. дис... доктора пед. наук: 1-.00.01./ Ін-т педагогіки АПН України, - К., 1994. – 50 с.
233. Ширяева И.В. Особенности адаптации иностранных студентов к учебно-воспитательному процессу в советском вузе. / Автореф. канд. психол. наук.- Л., 1980. – 22 с.
234. Штифурак В.С. Адаптація студентів-першокурсників в умовах вищого навчального закладу./ Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Луганськ, 1998. – 20 с.
235. Щербан Т.Д. Професійне становленні молодого вчителя як психологічна проблема./ Автореф. дис... канд.. психол. наук: 19.00.07. 1995. – 23 с.
236. Эшби Росс У. Общая теория систем как новая дисциплина: исследования по общей теории систем. – М., 1969. – 340 с.
237. Яблонко В.Я. Психологические особенности адаптации курсантов к учебной, служебной и общественной деятельности в условиях высшего

- военного учебного заведения./ Автореф. дис... канд. пед. наук. – М.: ВПА, 1982, С. 2-20.
238. Яворская Г.Х. Практика повышения эффективности учебно-воспитательного процесса в высшей школе. – Одесса, 1995. – 102 с.
239. Ягупов В.В. Військове виховання: історія, теорія та методика. – К., 2002. - 164 с.
240. Ягупов В.В. Поняттєво-термінологічні проблеми дидактики вищої військової школи // Військова освіта: Зб. наук. праць № 9. – К.: ГУКП НМЦВО МОУ, 2001. – С. 33-40.
241. Ягупов В.В. Психолого-педагогічні основи особистісно-орієнтованого навчання // Вісник Київського нац. ун-ту. Серія: військово-спеціальні науки. - № 2. – 2000. – С. 20 - 26.
242. Якунин Р.Ф. Социально-педагогические аспекты адаптации латиноамериканских студентов к условиям советского вуза // на примере университета Дружбы народов им. П.Лумумба. / Дис... канд. пед. наук. – М., 1984. – 200 с.
243. Яновська Л.Г. Формування професійної усталеності майбутніх учителів історії у процесі навчання у вищих педагогічних закладах /Автореф. дис... канд.. пед. наук: 13.00.04. – Одеса, 2004. – 20 с.
244. Army Training and Evaluation Program No. 17-237-10-MTP; Mission training Plan for the Tank Platoon; Headquarters Department of Army 25/09/1996/ - Washington, DC, 1996/ - v. 401.
245. Jlancer M., Razel M. The rice of a unit in short – term storage. J. Verb. Learnm. Verb. / Bahav. – 1974. – v. 13.
246. Hawkrige D.E. Educational technology, present and future // Prospects. – 1982.
247. Mitchell P.D. Educational technology. – S.J., 1997. - v. 193.

ДОДАТКИ

Лист експертної оцінки

З метою вдосконалювання НВП просимо Вас оцінити вагомість груп факторів і фактори в групах в процесі адаптації курсантів.

Фактори	Оцінка			
- індивідуального розвитку особистості - соціально – психологічні - суспільно – політичні - національно – демографічні - особливості вузу				
- рівень освіти - фізичний розвиток, стан здоров'я - здатність до навчання - мотивація - технічні здібності - вікові особливості - сімейний стан - тип нервової системи - звички, риси характеру - мікроклімат у групі - соціальне походження - традиції - матеріальне забезпечення - умови побуту - свідомість, самооцінка - рівень розвитку колективу - відношення населення - сприйняття життя країни - необхідність придбання нових знань, навичок, умінь - формування світогляду - національність - соціальне почуття та соціальна поведінка - активність громадська - закритий тип вузу - вимоги статутів - професійна придатність - готовність до подолання труднощів - постійна бойова готовність				

Додаток А.2**Лист експертної оцінки для викладачів**

З метою вдосконалення навчально-виховного процесу в ООЛІСВ та визначенням як впроваджується модульно-рейтингова система оцінювання знань, вмінь та навичок курсантів першого курсу просимо Вас оцінити в дванадцятибальній шкалі оцінювання вміння курсантів конспектувати лекції з Вашої дисципліни.

1. курсант
2. курсант
3. курсант
4. курсант
5. курсант
6. курсант
7. курсант
8. курсант
9. курсант
- 10.курсант
- 11.курсант
- 12.курсант
- 13.курсант
- 14.курсант
- 15.курсант
- 16.курсант
- 17.курсант
- 18.курсант
- 19.курсант
- 20.курсант
- 21.курсант
- 22.курсант
- 25.курсант

Додаток А.3**Лист експертної оцінки для командирів**

Просимо Вас оцінити вміння курсантів організовувати самостійну роботу з підлеглими в дванадцятибальній шкалі оцінювання, згідно модульно-рейтингової системи навчання у нашому ООЛІСВ.

1. курсант
2. курсант
3. курсант
4. курсант
5. курсант
6. курсант
7. курсант
8. курсант
9. курсант
10. курсант
11. курсант
12. курсант
13. курсант
14. курсант
15. курсант
16. курсант
17. курсант
18. курсант
19. курсант
20. курсант
21. курсант
22. курсант
23. курсант
24. курсант
25. курсант

Додаток Б.1**А н к е т а**

З метою визначення масштабів та глибини адаптаційних труднощів курсантів першого курсу навчання в ООЛІСВ та організації їм допомоги з боку командирів та викладачів просимо ранжирувати означені труднощі за ступенем вагомості. Дякуємо за відверті відповіді, вказувати своє прізвище та підрозділ не потрібно.

№	Труднощі процесу адаптації	Оцінка викладача	Оцінка курсанта
1	2	3	4
1	Слабке знання державної мови		
2	Недостатній загальноосвітній рівень		
3	Невміння користуватись літературою		
4	Невміння конспектувати лекції		
5	Невміння скласти тези, робити виписки		
6	Відсутність навичок швидкого читання		
7	Невміння працювати з довідковими виданнями		
8	Невміння виділяти головне в лекції		
9	Відсутність навичок роботи на ЕОТ		
10	Слабкі навички роботи на техніці та озброєнні		
11	Слабкі знання правил експлуатації техніки		
12	Відсутність навичок роботи з приладами		
13	Побоювання бойової стрільби		
14	Невміння раціонально розподіляти час		
15	Нераціональне співвідношення часів на теоретичні та практичні заняття		
16	Співвідношення класних та польових занять		

1	2	3	4
17	Недостатня кількість посібників та підручників		
18	Велике навчальне навантаження		
19	Значне фізичне навантаження		
20	Недостатній інтерес до військової професії		
21	Недостатня схильність до військової спеціальності		
23	Недостатня організація професійної орієнтації та військової спрямованості		
24	Негативний вплив прикладу деяких офіцерів		
25	Неоптимальна кількість курсантів в групі		
26	Різна загальноосвітня підготовка курсантів		
27	Недостатньо розвинуті командирські якості		
28	Необхідність виконання вимог Статуту		
29	Необхідність жити за розкладом дня		
30	Невміння контактувати з групою		
31	Труднощі несення служби в наряді		
32	Відсутність навичок самообслуговування		
33	Необхідність проводити весь час на території інституту		
34	Відсутність прямого контакту з рідними		
35	Низький соціальний статус професії		
36	Негативне відношення до курсантів деякої частини цивільного населення		
37	Труднощі нових кліматичних умов		
38	Труднощі звикання до особливостей харчування		
39	Труднощі медичного обслуговування		
40	Особливості побутових умов		
41	Фінансові труднощі		

Питальник №1.

З метою подальшого вдосконалення навчально-виховного процесу і побуту у військовому інституті пропонуємо відповісти на запитання:

1. У Вас з'явилась звичка до розпорядку дня ?
2. Вам важко підкорятись командирам ?
3. Вам тяжко нести службу в наряді ?
4. Ви звикли до необхідності ходити в строю ?
5. Ви звикли до необхідності більшу частину часу знаходитись на території інституту ?
6. Ви часто одержуєте зауваження від командирів за погану підготовку до наряду ?
7. Ви добре знаєте обов'язки посадових осіб наряду ?
8. Ви встигаєте виконувати заходи , які передбачені розпорядком дня?
9. Ви добре виконуєте стройові прийоми ?
10. Ви постійно підтримуєте внутрішній порядок у казармі ?
11. Вам важко переносити розлуку з рідними ?
12. Ви вважаєте службу в наряді важкою ?
13. Вам тяжко виконувати вимоги статутів ?
14. Ви звикли до вимог командирів ?
15. Ви звикли до обмежень спілкування ?

Перший показник професійної адаптованості – ступінь складності несення служби в наряді - розкривають запитання № 3, 7,12.

Другий показник професійної адаптованості – відношення до “закритого” типу вузу - розкривають запитання № 5, 11, 15.

Третій показник професійної адаптованості – складність виконання вимог Статуту - розкривають запитання № 1,8,13.

Четвертий показник професійної адаптованості – відношення до вимогливості командирів - розкривають запитання № 2,6,14.

П'ятий показник професійної адаптованості – стійкість професійної спрямованості - розкривають запитання № 4,9,10.

Питальник №2.

З метою подальшого вдосконалення навчально-виховного процесу у військовому інституті пропонуємо відповісти на запитання:

1. Ви добре вмієте конспектувати лекції ?
2. Вам допомагає успішно займатись вміння працювати з літературою ?
3. У вас є бажання в написанні рефератів , доповідей ?
4. Ви вмієте раціонально розподіляти час ?
5. Ви маєте навички до самостійної роботи ?
6. Ви використовуєте теоретичні знання в практичній діяльності ?
7. Вам допомагає навчатись Ваш загальноосвітній рівень ?
8. Ви вмієте працювати з навчальною літературою ?
9. Ви додатково працюєте над навчальним матеріалом ?
10. Ви плануєте свою самостійну роботу ?
11. Ви використовуєте скорочення, позначення під час конспектування ?
12. Ви берете участь в науково –дослідній роботі ?
13. Ви розумієте суть навчального матеріалу ?
14. Ви додатково вивчаєте навчальну літературу ?
15. У вас є необхідність вдосконалювати свої професійні звички, навички, вміння та знання ?

Перший показник дидактичної адаптації – вміння конспектувати лекції – розкривають запитання № 1, 11 , 13.

Другий показник дидактичної адаптації – вміння працювати з літературою – розкривають запитання № 2, 8 , 14.

Третій показник дидактичної адаптації – вміння організовувати самостійну роботу - розкривають запитання № 4, 5, 10.

Четвертий показник дидактичної адаптації – участь у науково – дослідній роботі - розкривають запитання № 3 , 12 ,15.

П'ятий показник дидактичної адаптації – вміння користуватись своїми знаннями – розкривають запитання № 6, 7 , 9.

Питальник №3.

З метою подальшого вдосконалення навчально-виховного процесу і побуту у військовому інституті пропонуємо відповісти на запитання:

1. Ви вважаєте необхідним проведення заліків та іспитів ?
2. Ви пізнаєте багато корисного з лекцій ?
3. Вам подобаються практичні та лабораторні заняття ?
4. Вам допомагають краще зрозуміти теоретичний матеріал, який розглядається на групових заняттях ?
5. Ви вважаєте кількість аудиторних занять достатньою ?
6. Вам вистачає часу на самостійні заняття ?
7. Ви маєте навички до самостійної роботи з літературою ?
8. Вам подобається військова дисципліна ?
9. Ви вивчаєте додаткову літературу по професії ?
10. У Вас є необхідність вдосконалювати професійні знання, вміння, навички?
11. Ви використовуєте теоретичні знання в практичній діяльності ?
12. Вам подобається ваша майбутня професія ?
13. Ви допомагаєте своїм товаришам в оволодінні спеціальністю ?
14. Ви добре розумієте суть військової спеціальності ?
15. Ви вважаєте своє навчання в інституті успішним ?

Запитання № 1 –7 - показують рівень дидактичної адаптованості.

Запитання № 8- 14 – показують рівень професійної адаптованості.

Запитання № 15 – показує загальний рівень успішної діяльності.

Питальник №4.

З метою подальшого вдосконалення навчально-виховного процесу і побуту у військовому інституті пропонуємо відповісти на запитання:

1. Чи звикли Ви :
  - до нових друзів
  - до відсутності прямого контакту з рідними
  - до розпорядку дня
  - до необхідності підкорятись до несення служби в наряді
  - до особливості побутових умов
2. У Вас часто бувають конфлікти в групі ?
3. Чи багато Ви знали про свою майбутню професію до вступу в вищий військовий навчальний заклад?
4. У Вас є труднощі спілкування на українській мові ?
5. Чи заважають Вам успішно займатись такі причини :
  - низький загальноосвітній рівень
  - відсутність навичок до самостійної роботи
  - не вміння працювати з літературою
  - не вміння конспектувати лекції
  - незвичні форми навчання
  - не вміння раціонально розподіляти час.

Додаток Д.1

Соціальний склад абітурієнтів, що вступають до ВВНЗ

Склад абітурієнтів	2000 рік надійшло справ	Зараховано у 2000 році	2002 рік надійшло справ	Зараховано у 2002 році
Школярі	734	334	1086	281
Студенти	13	8	9	3
ПТУ, технікуми	108	31	123	10
Військовослужбовці :				
- прапорщики	35	19	39	5
- в/с за контракт.	2	2	13	6
- строкової служби	42	23	53	16
- ліцеїстів	74	65	136	96
Пільги:				
- золота медаль	22	20	26	19
- сироти	12	9	14	6
- Чорнобиль	54	34	143	66
- сільські школи	172	86	156	44
Південне ОК	594	226	758	159
Західне ОК	175	85	254	67
Північне ОК	135	62	207	68
Всього за Україну	904	373	1219	294
Соціальне походження				
- з робітників	238	170	183	107
- з селян	156	26	95	22
- з службовців	289	207	49	23
- з військово - службовців	93	61	83	55

Додаток Д.2

Різні види мотиваційної діяльності курсантів ВВНЗ

Результати дослідження вибору абітурієнтами професії військовослужбовця			
Мотиви вибору військової професії	Продуктивність навчання(у відсотках)		
	Висока	Середня	Низька
1. Професійно-орієнтовані :			
- активний інтерес до професії	70	30	-
- бажання стати військовим за родинною традицією	50	20	30
- бажання отримати вищу освіту	45	20	35
- під впливом книг, фільмів	27	15	58
2. Кар'єристсько-службові:			
- бажання отримати вищу освіту (не залежно від профілю)	15	45	40
- за матеріальними розрахунками	8	17	75
3.Професійно-ситуативні:			
- відхилення від військової служби	-	12	88
- випадковий вибір	-	5	95

Таблиця з t – розподілу Стьюдента

k	Довірча ймовірність $y = 1 - \alpha$				k	Довірча ймовірність $y = 1 - \alpha$			
	0,9	0,95	0,99	0,999		0,9	0,95	0,99	0,999
4	2,1	2,78	4,60	8,61	20	1,73	2,093	2,861	3,883
6	1,94	2,57	4,03	6,86	25	1,71	2,064	2,797	3,745
7	1,89	2,45	3,71	5,96	30	1,70	2,045	2,756	3,659
8	1,86	2,37	3,50	5,41	35	1,69	2,032	2,729	3,600
9	1,83	2,31	3,36	5,04	40	1,68	2,023	2,708	3,558
10	1,81	2,26	3,25	4,78	45	1,68	2,016	2,692	3,527
11	1,80	2,23	3,17	4,59	50	1,67	2,009	2,679	3,502
12	1,78	2,20	3,11	4,44	60	1,67	2,001	2,662	3,464
13	1,77	2,18	3,06	4,32	70	1,67	1,996	2,649	3,439
14	1,76	2,16	3,01	4,22	80	1,67	1,001	2,640	3,418
15	1,75	2,15	2,98	4,14	90	1,66	1,987	2,633	3,403
16	1,75	2,13	2,95	4,07	100	1,66	1,984	2,627	3,392
17	1,74	2,12	2,92	4,02	120	1,66	1,980	2,617	3,374
18	1,73	2,11	2,90	3,97		1,65	1,960	2,576	3,291
19	1,73	2,10	2,88	3,92					

Додаток Е - 2

Межа F односторонньої критичної області залежно від чисел, ступенів вільності чисельника K_1 і знаменника K_2 для F – розподілів Фішера при рівні значимості $\alpha = 0,025$

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	12	16	20	24	30	40	60	120
1	647.6	799.5	864.1	899.5	921.8	937.1	948.2	956.6	963.2	968.6	976.6	984.8	993.1	997.2	1001.4	1005.6	1009.8	1014
2	38.50	39.00	39.16	39.24	39.29	39.33	39.35	39.37	38.38	39.39	39.41	39.43	39.44	39.45	39.46	37.47	39.48	39.49
3	17.44	16.04	15.43	15.10	14.88	14.72	14.62	14.57	14.47	14.41	14.33	14.25	14.16	14.12	14.08	14.08	13.99	13.94
4	12.21	10.64	9.979	9.604	9.364	9.197	9.074	8.979	8.904	8.843	8.751	8.656	8.559	8.510	8.461	8.411	8.360	8.309
5	10.00	8.433	7.763	7.387	7.146	6.977	6.853	6.757	6.681	6.619	6.524	6.422	6.328	6.278	6.226	6.157	6.122	6.069
6	8.813	7.259	6.598	6.227	6.987	5.819	5.665	5.599	5.523	5.461	5.366	5.268	5.168	5.117	5.065	5.012	4.958	4.904
7	8.072	6.541	5.889	5.522	5.285	5.118	4.994	4.899	4.823	4.761	4.665	4.567	4.466	4.415	4.362	4.308	4.254	4.198
8	7.570	6.059	5.416	5.052	4.817	4.651	4.528	4.433	4.357	4.295	4.199	4.101	3.999	3.947	3.894	3.839	3.784	3.727
9	7.209	5.714	5.078	4.728	4.184	4.319	4.197	4.102	4.026	3.963	3.868	3.769	3.666	3.614	3.560	3.505	3.449	3.391
10	6.936	5.456	4.825	4.468	4.236	4.072	3.949	3.854	3.779	3.716	3.620	3.521	3.418	3.365	3.311	3.255	3.128	3.139
12	6.553	5.095	4.474	4.121	3.891	3.728	3.606	3.511	3.435	3.373	3.277	3.177	3.072	3.018	2.963	2.906	2.847	2.787
16	6.155	4.686	4.976	3.729	3.502	3.340	3.219	3.124	3.048	2.986	2.889	2.787	2.680	2.625	2.567	2.508	2.447	2.383
17	6.042	4.618	4.012	3.664	3.437	3.276	3.155	3.061	2.964	2.922	2.824	2.723	2.615	2.559	2.502	2.442	2.380	2.315
18	5.976	4.559	3.953	3.608	3.382	3.220	3.090	3.005	2.929	2.866	2.768	2.666	2.559	2.502	2.444	2.384	2.321	2.255
19	5.921	4.507	3.903	3.558	3.332	3.171	3.050	2.956	2.880	2.817	2.719	2.617	2.508	2.452	2.383	2.332	2.269	2.203
20	5.871	4.461	3.858	3.514	3.289	3.128	3.007	3.912	2.836	2.773	2.675	2.573	2.464	2.407	2.348	2.287	2.223	2.156
24	5.716	4.318	3.721	3.379	3.154	2.994	2.873	2.779	2.702	2.639	2.541	2.437	2.327	2.269	2.209	2.146	2.079	2.009
30	5.567	4.182	3.589	2.249	3.026	2.866	2.746	2.651	2.574	2.511	2.412	2.307	2.195	2.135	2.073	2.009	1.940	1.866
40	5.423	4.051	3.463	3.126	2.903	2.744	2.623	2.528	2.451	2.388	2.288	2.181	2.067	2.006	1.942	1.875	1.802	1.724
60	5.285	3.925	3.342	3.007	2.786	2.627	2.506	2.411	2.334	2.270	2.160	2.061	1.944	1.881	1.815	1.744	1.666	1.581
120	5.152	3.804	3.227	2.894	2.515	2.524	2.299	2.299	2.221	2.157	2.054	1.945	1.824	1.759	1.689	1.614	1.529	1.432
	5.023	3.688	3.116	2.786	2.566	2.408	2.237	2.191	2.113	2.048	1.944	1.832	1.708	1.640	1.566	1.483	1.308	1.268

КАРТА

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЯКОСТЕЙ КУРСАНТА

1. В/звання, ім'я та по батькові _____
2. Дата і місце народження _____
3. Освіта _____
4. Соціальне положення сім'ї _____
5. Слабкі риси характеру _____
_____
6. Сильні риси характеру _____
_____
7. Захоплення _____
_____
8. Відношення з сім'єю _____
_____
9. Чи були у родичів психічні захворювання _____
_____
10. Перенесені захворювання _____
_____
11. Відношення до військової служби _____
12. Результати за тестом "Прогноз" _____
- група НПС _____

13.Результати за тестом “ТПОГ” _____

Товариськість _____

Нетовариськість _____

Боротьба _____

Ухилення від боротьби _____

Залежність _____

14.Результати за тестом “ТПОКС”

Суперництво _____

Пристосування _____

Співробітництво _____

Ухилення _____

Компроміс _____

15.Результати за тестом “Адаптивність” МЛО-АМ _____

- адаптивні здібності (АЗ) _____

- нервово-психічна стійкість (НПС) _____

- комунікативні особливості _____

- моральна нормативність _____

16.Результати за тестом Т.Лірі _____

- домінування _____

- дружлюбність _____

17. Соціометричний статус особистості

№	І	Н	Д	Е	К	С	І	І курс	ІІ курс	ІІІ курс	ІУ курс

1. Статус особистості в колективі _____

2. Соціальне прийняття особистості _____

3. Соціальне відхилення особистості _____

4. Привабливість колективу для особистості _____

Додаток 3

РЕЗУЛЬТАТИ

Соціально – психологічного дослідження рівня адаптованості

Дата _____ П.І. п Б. _____ група _____

1.ПРОГНОЗ

	так	ні		так	ні		так	ні		так	ні		так	ні		так	ні		так	ні		так	ні			
1			11			21			31			41			51			61			71			81		
2			12			22			32			42			52			62			72			82		
3			13			23			33			43			53			63			73			83		
4			14			24			34			44			54			64			74			84		
5			15			25			35			45			55			65			75					
6			16			26			36			46			56			66			76					
7			17			27			37			47			57			67			77					
8			18			28			38			48			58			68			78					
9			19			29			39			49			59			69			79					
10			20			30			40			50			60			70			80					

2.ТПОГ

№	так	ні	Сум		№	так	ні	сум		№	так	ні	сум		№	Так	ні	сум
1					16					31					46			
2					17					32					47			
3					18					33					48			
4					19					34					49			
5					20					35					50			
6					21					36					51			
7					22					37					52			
8					23					38					53			
9					24					39					54			
10					25					40					55			
11					26					41					56			
12					27					42					57			
13					28					43					58			
14					29					44					59			
15					30					45					60			

3. ПЛОКС

№	А	Б		№	А	Б		№	А	Б
1				11				21		
2				12				22		
3				13				23		
4				14				24		
5				15				25		
6				16				26		
7				17				27		
8				18				28		
9				19				29		
10				20				30		

4.МЛО-AM

№	+	-	№	+	-	№	+	-	№	+	-	№	+	-	№	+	-	№	+	-	№	+	-
1			21			41			61			81			101			121			141		
2			22			42			62			82			102			122			142		
3			23			43			63			83			103			123			143		
4			24			44			64			84			104			124			144		
5			25			45			65			85			105			125			145		
6			26			46			66			86			106			126			146		
7			27			47			67			87			107			127			147		
8			28			48			68			88			108			128			148		
9			29			49			69			89			109			129			149		
10			30			50			70			90			110			130			150		
11			31			51			71			91			111			131			151		
12			32			52			72			92			112			131			152		
13			33			53			73			93			113			133			153		
14			34			54			74			94			114			134			154		
15			35			55			75			95			115			135			155		
16			36			56			76			96			116			136			156		
17			37			57			77			97			117			137			157		
18			38			58			78			98			118			138			158		
19			39			59			79			99			119			139			159		
20			40			60			80			100			120			140			160		

5.ЛИРИ

№	1	2	3	4	33	34	35	36	65	66	67	68	97	98	99	100
Так																
Ні																
№	5	6	7	8	37	38	39	40	69	70	71	72	101	102	103	104
Так																
Ні																
№	9	10	11	12	41	42	43	44	73	74	75	76	105	106	107	108
Так																
Ні																
№	13	14	15	16	45	46	47	48	77	78	79	80	109	110	111	112
Так																
Ні																
№	17	18	19	20	49	50	51	52	81	82	83	84	113	114	115	116
Так																
Ні																
№	21	22	23	24	53	54	55	56	85	86	87	88	117	118	119	120
Так																
Ні																
№	25	26	27	28	57	58	59	60	89	90	91	92	121	122	123	124
Так																
Ні																
№	29	30	31	32	61	62	63	64	93	94	95	96	125	126	127	128
Так																
Ні																

Опрацював _____

Склад комісії _____

Висновок